

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦІЄНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ.

•3•1996

Цей збірник репрезентує матеріали наукових читань пам'яті члена-кореспондента АН України С. М. Бібікова, які проходили 3—4 березня 1994 року в Інституті археології НАН України.

В читаннях взяли участь співробітники Інституту археології НАН України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Національного музею історії України, товариства охорони пам'яток історії та культури, Російської академії наук (м. Санкт-Петербург та м. Якутськ), Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург), Вінницького державного педінституту (м. Вінниця), Донецького краєзнавчого музею (м. Донецьк), Одеського державного університету (Одеса).

В настоящем сборнике представлены материалы научных чтений памяти члена-корреспондента АН Украины С. Н. Бибикова, которые состоялись 3—4 марта 1994 года в Институте археологии НАН Украины.

В чтениях приняли участие сотрудники Института археологии НАН Украины, Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, Национального музея истории Украины, общества охраны памятников истории и культуры, Российской академии наук (г. Санкт-Петербург), Винницкого государственного педагогического института (г. Винница), Донецкого краеведческого музея (г. Донецк), Одесского государственного университета (Одесса).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 03.06.96. Підп. до друку
03.09.96. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 800 прим. Зам. № 230

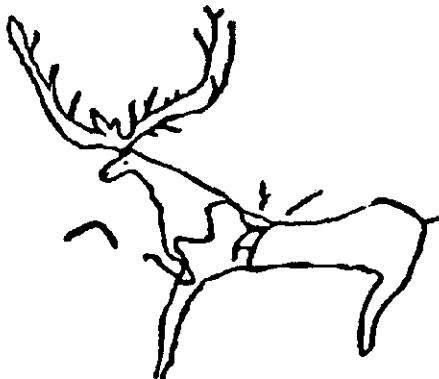
Оригінал-макет виготовлений редакційно-видавничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛІМКОВА

Художній редактор М. І. ЄСВІС

АРХЕОЛОГІЯ

• 3 • 1996

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.
Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 ТОЛОЧКО П. П. С. М. Бібіков і українська археологія
- 6 ГЛАДИЛІН В. М. Сергій Миколайович Бібіков і проблеми первісної археології
- 9 КОЛОСОВ Ю. Г. Кримська палеолітична експедиція 50-х років: спогади і роздуми
- Статті
- 14 БУРДО Н. Б. Внесок С. М. Бібікова у вивчення трипільської культури
- 20 СТЕПАНЧУК В. М. Генезис та еволюція кримського палеоліту
- 29 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців
- 39 ГЛАДКИХ М. І., СТАНКО В. Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України)
- 51 ЯКОВЛІСВА Л. А. Образотворче мистецтво пізнього палеоліту (образ, композиція, ансамбль)
- 60 КРОТОВА О. О., СТУПАК Д. В. Планіграфія та технологія обробки кременю пізньопалеолітичної стоянки Федорівка
- 74 ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П. Кавказька складова у фінальному палеоліті і мезоліті Південної України
- Публікації археологічних матеріалів
- 86 СИТНИК О. С., БОГУЦЬКИЙ А. Б., КУЛАКОВСЬКА Л. В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича
- 97 ЧУБУР А. А. К вопросу периодизации и хронологии верхнего палеолита бассейна Десны

105 ГУСЄВ С. О. Нові дані про культову пластику трипільської культури

109 РИНДЮК Н. В., СКАКУН Н. Н. О некоторых культовых предметах из поселения Нагорное II (Болград-Алдень II)

116 РЫНДИНА Н. В., РАВИЧ И. Г. Металлография и изучение древнейшего металлообрабатывающего производства (эпоха энеолита)

Археологія за рубежем

124 СКАКУН Н. Н. К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита в Восточной Европе (по материалам Болгарии)

Пам'ять археології

129 СИТНИК О. С., ГРИБОВИЧ Р. Т. Пам'яті Олександра Черниша (1918—1993)

132 МОВІША Т. Г., ШАРАФУТДІНОВА І. М. Вадим Шербаківський (до 120-річчя від дня народження)

Нові відкриття і знахідки

134 ПОПОВА Т. А. Некоторые группы глиняных изделий из трипольского поселения Раковец

141 ГОЛЬЦЕВА Н. В. Гравированный топор-молот из Шолдэнештского района Молдовы

Рецензії

145 ЗУБАР В. М. S. J. Saprykin. Ancient farms and Land-Plots on the Khora of Khersones Taurike (Research in the Herakleian Peninsula 1974—1990).— Amsterdam, 1994.— 153 p., 65 pl.

Хроніка

148 КОЛЕСНИК О. В. Друга регіональна конференція «Палеоліт Лівобережної України»

149 МОЦЯ О. П., СУПРУНЕНКО О. Б. Читання пам'яті проф. Вадима Шербаківського

151 БУРОВ Г. М., Уртанс Ю. Т. Міжнародна конференція «Використання людиною печер»

Вітаємо ювілярів

153 До 60-річчя Леоніда Васильовича Суботіна

155 До 60-річчя Станіслава Никифоровича Братченка

157 До 60-річчя Івана Тихоновича Чернякова

159 Наші автори

160 Список скорочень

С. М. БІБІКОВ І УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ

П. П. Толочко

Справжнє усвідомлення місця і ролі вченого у розвитку науки наступає, як правило, лише після закінчення його земного буття. Тільки тепер настає час неупереджених оцінок з позиції вічності, коли єдиним критерієм у підході до зробленого людиною є правда. А ще справедливість, якої так не вистачає сучасникам, обтяженим нерідко дрібним і суєтним. Час дійсно найсправедливіший суддя, який все і всіх розставляє по своїх місцях.

Сергій Миколайович Бібіков пішов із життя 21 грудня 1988 р. Минуло вісім років, а відчуття непоправної втрати для української археології ще більше посилюється. Адже йдеться про людину надзвичайно маштабну, археолога Божою милістю, ученої світового рівня. Близько 60 років С. М. Бібіков віддав служінню археології, лишивши в ній глибокий і неповторний слід. Його наукова спадщина вражає тематичною широтою, скрупульозністю аналізу археологічних артефактів, високим рівнем історичної інтерпретації, сміливістю наукових гіпотез.

Надзвичайно важливий внесок С. М. Бібікова у вивчення трипільської культури, одного з найяскравіших явищ в історії первісного суспільства Східної Європи. Продовжуючи справу В. В. Хвойки, М. Ф. Біляшівського, М. Ю. Макаренка, М. Я. Рудинського вчений здійснив широкі археологічні дослідження трипільських пам'яток на Середньому Дністрі і Дніпрі. Ним уперше в археологічній практиці було повністю розкопане трипільське поселення Лука-Врублевецька. Присвячена йому монографія, що вийшла друком у 1953 р., і досі лишається одним з кращих досліджень, до якого постійно звертаються не лише археологи, а й історики, етнографи, мистецтвознавці.

Особливу увагу приділив С. М. Бібіков проблемі ідеологічних уявлень і світогляду наших далеких пращурів. Праці на цю тему вражають незвичайним проникненням у внутрішній світ первісної людини, неординарністю, а нерідко і несподіваністю висновків. Це стосується насамперед дослідження

міфологічного світосприйняття давніх хліборобів, яке відбилось в оригінальному трипільському орнаменті, культу «родючості», який знайшов свій образний вияв у знаменитих трипільських жіночих статуетках, реконструкції обрядів.

Приголомшує враження на науковий світ справила монографія С. М. Бібікова «Древний музыкальный комплекс из костей мамонта» (К., 1982), у якій запропонована безпрецедентна за своєю сміливістю гіпотеза про музику в палеоліті. Учений вперше чітко і обґрунтовано сформулював висновок про духовний світ первісних мешканців території України, про наявність у них музичних інструментів, про побутування театралізованих ритуальних дійств. Запропонована гіпотеза скрупульозно підтримана системою аналізів орнаментованих кісток мамонта, виявлених у с. Мізин Чернігівської обл. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом І. Г. Шовкопляса та І. Г. Підоплічка. За сучасною класифікацією ці вироби можуть бути віднесені до групи музичних інструментів ударного типу. Експеримент, проведений під керівництвом В. І. Колокольникова, підтверджив правильність висновку С. М. Бібікова. Модель звучання мізинських кісток була записана на довгограючу платівку Всесоюзною фірмою грамзапису.

Відкриття С. М. Бібікова набрало широкого міжнародного розголосу, а його книга була перекладена багатьма мовами світу.

С. М. Бібіков усе життя перебував у безперервному пошуку. Його хвилювали проблема взаємин людини і природи. Їй присвячено ряд ґрунтовних наукових праць, у яких знайшли своє висвітлення питання кризи мисливського господарства в кам'яному віці, палеоекономіки і палеодемографії в мезоліті та енеоліті. Висновки, до яких прийшов учений, багато в чому змінили наші традиційні уявлення про поступальність історичного розвитку первісного суспільства.

В археологію С. М. Бібіков прийшов наприкінці 20-х років ХХ ст. Доля звела його з відомим археологом, фахівцем у галузі палеоліту Г. А. Бонч-Осмоловським. Саме в його експедиціях і під його керівництвом проходив Сергій Миколайович школу палеоліту. За порадою вчителя він вступив до Ленінградського університету, згодом став співробітником Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР. Понад 20 років пов'язано у Сергія Миколайовича з цією провідною на той час археологічною установою. Він формувався як археолог в оточенні таких видатних учених як П. П. Ефі-

менко, В. І. Равдонікас, М. І. Артамонов, О. П. Окладников, О. Бернштам, П. Й. Борисковський, О. М. Рогачов та багато інших. Тут він пройшов шлях від наукового співробітника до керівника установи.

1955 р. С. М. Бібіков переїздить до Києва. Тридцять три роки він провів у стінах Інституту археології Академії наук України, чотирнадцять з них — директором. Безперечною заслugoю Сергія Миколайовича є надання українській археології історичного спрямування. Він настійливо впроваджував ідею історизму в археології, речознавчий аспект якої мусив слугувати справі пізнання історичного процесу. Заклик — «за речами бачити людей, що їх породили», і сьогодні пам'ятають молодші сучасники видатного вченого. У Києві С. М. Бібіков знайшов благодатний ґрунт для реалізації своїх ідей. Його однодумцями тут були провідні українські археологи Л. М. Славін, О. І. Тереножкін, В. Й. Довженок, Ю. М. Захарук та ін. Разом з ними йому вдалося створити фундаментальну тритомну «Археологію Української РСР», якої не мала тоді жодна з республік СРСР. Своєрідною підготовкою до створення цієї непересічної праці були «Нариси стародавньої історії УРСР», які вийшли за авторською участю і під редакцією С. М. Бібікова. Йому належить також ідея написання багатотомної «Стародавньої історії України», реалізація якої здійснюється тепер молодшими сучасниками і учнями вченого.

Теоретичні узагальнення, нові археологічні напрямки і відкриття завжди мали у С. М. Бібікова широку джерелознавчу базу. Її складали результати власних розкопок, які проводились у Криму і на Уралі, на Дністрі і Дніпрі, а також фантастичне володіння матеріалами своїх колег. Здавалось, що археологічна ерудиція С. М. Бібікова не знала меж. Причому, це стосується не лише первісної археології, але й інших її розділів, зокрема античної, скіфської і, навіть, слов'яно-руської. Це створювало йому незаперечний авторитет і принаджувало численних учнів. В Інституті археології НАН України, а в останні роки на квартирі, довкола С. М. Бібікова постійно збирались студенти, аспіранти, молоді науковці, які йшли до маститого вченого за порадою і консультацією.

Маємо всі підстави говорити про школу Бібікова, яка не обмежувалась лише Україною. Його учні і послідовники працюють також у Санкт-Петербурзі, Москві, Молдові, Азербайджані й інших країнах. Можливо, саме це є найвищим науковим здобутком ученого. Адже запалений вогонь пізнання «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

стародавньої історії не згас із закінченням його земного шляху, а перейшов до надійних рук численних однодумців і послідовників.

Хто знав С. М. Бібікова погодиться, що зовнішні атрибути вченого для нього ніколи не були визначальними. До чинів і звань він ставився спокійно, іноді навіть з певною долею самоіронії. І все ж було б несправедливо не згадати, що заслуги С. М. Бібікова перед українською науковою належним чином відзначенні. Він був членом-кореспондентом АН УРСР, лауреатом Державної премії України, заслуженим працівником науки, членом-кореспондентом Центрального археологічного інституту ФРН (Берлін)...

У пропонованому увазі читача журналі

вміщенні статті і повідомлення, виголошені на наукових читаннях, присвячених пам'яті Сергія Миколайовича Бібікова. Серед авторів — учні вченого, а також нове покоління археологів, що продовжує і розвиває його ідеї. Зміст збірника показує, що наукова спадщина С. М. Бібікова є тим фундаментальним підґрунтам, на якому ще тривалий час розвиватиметься українська археологія.

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БІБІКОВ І ПРОБЛЕМИ ПЕРВІСНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

В. М. Гладилін

«*Нет, весь я не умру...*
О. С. Пушкін

На цю тему можна було б видрукувати не одну статтю будь-якого обсягу, в якій всебічно характеризувалося б коло наукових інтересів С. М. Бібікова в галузі стародавньої історії і того нового, що вніс його дослідницький талант

© В. М. Гладилін, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

у розробку найактуальніших проблем первісної доби. Завдання цих нотаток скромніше — дати посильний огляд основних напрямків наукового пошуку вченого і, принаймні, хоча б на якусь мить «зазирнути» до творчої лабораторії цієї талановитої в нашій ої як не простій минувщині особистості.

Сергій Миколайович Бібіков — учений з яскраво вираженою творчою індивідуальністю. Його дослідницький почерк відрізняє рідкісна широчінь та різноманітність наукових уподобань в археології первісного суспільства, вміння розпізнавати й ставити дійсно важливі проблеми, назрілі або ті, що тільки-но народжувались, підійти до їхнього вирішення нестандартно, часто зовсім з несподіваного боку, здатність помітити щось нове, цікаве за тим, що стало звичним або, здавалося б, дрібним і несуттєвим, побачити в тих чи інших фактах і явищах свою, ще ніким не помічену «ізюмінку», завжди удалило приглушену, з такою легенькою «крижинкою», проте незмінно яскрава і оригінальна у своїй простоті, ювелірній відточенності й ясності мови наукових праць.

Для наукового доробку С. М. Бібікова притаманний голий публікаційний емпіризм, нема в ньому і описів археологічних знахідок та польових спостережень задля одних лише цих описів і спостережень. Дослідник не звик «орати ниву», не знімаючи «врожаю». Навіть невеличкі за обсягом його публікації, не кажучи вже про проблемні розробки і солідні монографічні видання, завжди наповнені непідробним історизмом, намаганням розкрити логіку і динаміку явищ минулого, здобути з матеріалу все можливе для відтворення історичної дійсності. В описах знахідок для вченого нема несуттєвих деталей. Це як у Чехова: якщо вже в першому акті п'єси повісили на стіну рушницю, вона повинна обов'язково вистрілити до кінця вистави.

Дослідники, подібні до С. М. Бібікова, з родини першопроходців часів великих географічних відкриттів: те ж непоборне бажання пристати першим до ще нікому незвіданого, той же вибір важких, здавалося б, сумнівних «авантюрних», щоправда, у кращому розумінні цього слова, шляхів, той же свідомий ризик помилятися. Натомість наука, як і поезія, за висловом російського класика, «це езда в незнане». Дослідник не звик та й не вмів чекати, коли наука накопичить абсолютно незаперечні докази тієї чи іншої ідеї, його влаштовував необхідний мінімум таких аргументів, достатній для того, щоб поставити питання, протоптати першу, нехай ще не завжди рівну і пряму стежку до пізнання незвіданого, прокласти першу просіку в сьогодення й майбуття науки, яку, можливо, не так легко скрізь і всім пройти.

І ще одна особливість творчої манери С. М. Бібікова — підкреслена байдужість до кількості власних наукових праць (хоч їх у нього і чимало). Від нього, автора близької монографії про Луку-Врублевецьку, яка ще й досі багато в чому зберегла наукову свіжість, і не менш яскравої книги про Мізинський музичний комплекс, часто можна було чути, що науку рухають не стільки монографії, на підготовку й видання котрих витрачається, як правило, багато років і коштів, скільки невеликі статті, що оперативно знайомлять наукову громадськість з найповнішими відкриттями й дослідницькими пошуками. Доробок С. М. Бібікова — прекрасне тому підтвердження: деякі з його невеличкіх статей варти пухлих фоліантів.

Опанувавши методику дослідження палеолітичних та мезолітичних пам'яток в експедиціях Г. Бонч-Осмоловського в Криму, один із славетних «пташенят гнізда Петрова» — Петра Петровича Ефименка, С. М. Бібіков успішно продовжив їх вивчення, злагативши стародавню історію краю новими знахідками і спостереженнями, відкрив і дослідив кілька пізньопалеолітичних місцезнаходжень на Південному Уралі та в Подністров'ї. Сьогодні вже неможливо уявити собі мезоліт Криму без таких досліджень ним, ставших класичними, багато в чому завдяки науковому хисту дослідника, пам'яток, як Фатьма-Коба, Шан-Коба, Мурзак-Коба. Розкопки уральських печер могли б спантеличити не одного дослідника своїми надто скромними знахідками, а втім С. М. Бібікову вони дозволили поставити питання про існування в палеоліті поряд із стаціонарними поселеннями короткочасних місливських таборів.

Зрештою, не стільки ці польові, хоча й вони, звичайно, також, скільки «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

інші, проблемні розробки з палеоліту й мезоліту принесли С. М. Бібікову загальне визнання як одного з найавторитетніших і найяскравіших дослідників цих розділів археологічної науки.

Ще якихось сорок років тому мало хто замислювався про витоки східно-європейського палеоліту. С. М. Бібіков першим поставив питання про час і шляхи первісного заселення людиною Східної Європи. Розвиваючи гіпотезу про ранньопалеолітичний — мустєрський час і південний — кавказький шлях освоєння людьми цієї території, вчений на відміну від попередників (В. П. Любіна, О. М. Бадера) обґруntовує свої погляди на широкому палеогеографічному й історичному тлі, намагається не тільки окреслити висхідний епіцентр і визначити хронологічні межі процесу розселення, але й розкрити його механізм, притаманну йому внутрішню динаміку й причинність. Хоча розробки С. М. Бібікова з проблем первісного заселення людиною Східної Європи й не в усьому витримали перевірку часом, вони все ж висунули її в число першочергових, пріоритетних і заклали підвалини для наступних досліджень у цьому напрямку.

У новому ракурсі підійшов С. М. Бібіков і до іншої важливої проблеми сучасного палеолітознавства. Багато написано про житла та поселення палеоліту, проте вчений першим подивився на палеолітичні поселення як єдиний соціально-економічний організм, у матеріальних елементах якого закодовано безцінну інформацію про різні боки життя їхніх поселенців. Тонко підмічені особливості у плануванні та побудові жител, підкріплені майстерно підібраними етнографічними свідоцтвами про соціальну структуру, специфіку господарства й побуту мисливських народностей Крайньої Півночі, дозволили дослідників реконструювати суспільний устрій стародавніх колективів, встановити їхню чисельність, тривалість функціонування поселень, необхідні площи мисливських угідь і щільність населення в окремих районах на різних етапах історичного розвитку.

Не залишилось поза увагою С. М. Бібікова і духовне життя палеолітичних мисливців. Численні видання обійшли зображення розфарбованих кісток мамонта з пізньопалеолітичної стоянки Мізин, проте ніхто не зробив спроби встановити їхнє призначення, якщо не враховувати нічим не підкріплених аморфних припущенів про їхній культовий характер. Здійснив це С. М. Бібіков, запропонувавши вбачати у цих предметах найдавніші ударні музичні інструменти. Цей сміливий здогад, який спочатку декого шокував, підтверджений прискіпливим аналізом знахідок та етнографічними паралелями, збагатив і розширив наші уявлення про інтелект палеолітичної людини, відкривши нову, поетичну сторінку її життя.

Багато років тому в одній з праць С. М. Бібікова промайнув незвичний для тих часів вираз — криза мисливського господарства. Так вчений назвав економічну ситуацію, що склалася за мезолітичної доби, коли в результаті змін у природному середовищі, прогресивного зростання народонаселення та хижачького способу ведення мисливського господарства, відбулося різке скорочення тваринних ресурсів, і мисливство, як головне для цього джерело існування, стало неперспективним, й розпочався перехід від привласнюючих, мисливсько-збиральницьких форм господарської діяльності до відтворюючих, скотарсько-землеробських. Не всі тоді належним чином оцінили це спостереження і, здається, лише зараз настає розуміння його непересічного значення, як своєрідного ключа, яким тільки й можна відкривати двері до пізнання процесу встановлення відтворюючих форм господарства, динаміки розвитку первісного виробництва і в ширшому розумінні — взаємовідносин людини і природи у докласових формaciях.

Загальновідомий внесок С. М. Бібікова і в розробку проблематики трипільської культури та палеоекономічного моделювання — нового наукового напрямку в археології, біля витоків якого стояв він разом з першими дослідниками. Докладніше про це читач зможе дізнатися з матеріалів, вміщених у це число журналу.

Усе, про що йшлося, окреслює звісно далеко не весь спектр дослідницьких інтересів і творчих знахідок С. М. Бібікова у вивченні первісного суспільства. Кожна з них, взята окремо, могла б зробити честь будь-якому вченому. Всі

ж разом вони увічнили ім'я Сергія Миколайовича Бібікова в археологічній науці й назавжди з'єднали його з історією далекого минулого людства на території нашої країни.

Ще один невеличкий, але показовий штрих до творчого портрету С. М. Бібікова. Хто-небудь коли-небудь ставив собі за мету розв'язати питання: чому виник керамічний посуд? Саме С. М. Бібіков уперше поставив це питання і відповів на нього: глиняний посуд з'явився в умовах нової господарської діяльності — землеробства, основу якого складало вирощування злаків. Злаки — це, перш за все, каші. А кашу без горщика не звариш. Просто? Так, воїстину все геніальне — просте.

КРИМСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 50-Х РОКІВ: СПОГАДИ І РОЗДУМИ

Ю. Г. Колосов

З Сергієм Миколайовичем Бібіковим я познайомився у 1952 р. під час відвідин ним розкопок Олени Олексіївни Векілової, відомої ще з часів К.С.Мережковського палеолітичної стоянки Криму, у гроті Сюрень-І¹. Я в той час обіймав посаду молодшого наукового співробітника у Кримському філіалі Академії наук СРСР, а Сергій Миколайович працював старшим науковим співробітником Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР. Йому не було ще й 45-и, а мені виповнилося 28 років. Сергій Миколайович захистив докторську дисертацію «Ранньотрипільське поселення Лука-Врублівецька на Дністрі», а в 1954 р. став директором Інституту археології АН УРСР. В тому ж році я був переведений з Симферополя до Києва й одразу ж став учасником Кримської палеолітичної експедиції, якою керував Сергій Миколайович. Протягом кількох років, починаючи з 1956-го, ця експедиція здійснювала розкопки мезо-енеолітичної стоянки Фатьма-Коба, що знаходилася в балці Кубалар-Дере у Байдарській долині.

Я був заступником начальника цієї експедиції. Кілька польових сезонів ми з Сергієм Миколайовичем мешкали в одній маленькій кімнатці стандартного будиночка в с. Передовому в Південно-Західному Криму. Отже, була можливість близьче познайомитися і краще пізнати свого начальника експедиції й директора Інституту.

Розкопки велися в Фатьма-Кобі і, на невеликій площі, в Карань-Кобі². Остання пам'ятка була відкрита мною в тій же балці Кубалар-Дере, і мені, після настійних умовлянь, вдалося отримати дозвіл начальника експедиції на її дослідження протягом тижня, після його від'їзду³.

Від свого вчителя — Г. А. Бонч-Осмоловського — С. М. Бібіков перейняв методику розкопок печерних стоянок широкими площами. Ця методика, в цілому, не змінилася й по цей день. Коли ми працювали у Фатьма-Кобі, всі виміри здійснювалися за допомогою портативного нівеліра, який щоранку урочисто вручався мені Сергієм Миколайовичем. Цей нівелір, замовлений колись у Франції, перешов до нього у спадок від Г. А. Бонч-Осмоловського.

Я пам'ятаю, як під час розкопок у Фатьму-Кобу приїхав на практику вже відомий серед археологів ленінградець Василь Прокопович Любін. Досвіду дослідження печерних стоянок у нього ще не було, а його чекали розкопки в печерах Грузії. Пробув він у нас близько 10 днів. Гадаю, практика була для нього корисною.

До Сергія Миколайовича на стоянку Фатьма-Коба приїздили не лише на-вчачися методиці розкопок, але й з надією на відкриття нових мезолітичних поховань*. Я маю на увазі Всеволода Петровича Якимова — директора музею антропології при МДУ, відомого у нас і за кордоном антрополога. Він приїхав у с. Передове, де кілька років працювала експедиція С. М. Бібікова. Пам'ятаю довгі вечірні розмови, у яких ведучим завжди був Сергій Миколайович. Набувши вже на той час значного практичного і теоретичного досвіду, він мав про що розповісти науковому оточенню. Пам'ятаю його розповідь проте, як у 1927 р. в Фатьма-Кобі шурфом було виявлено поховання мезолітичного віку. Його взяли монолітом і відправили до Ленінграду. Поховання й досі експонується у відділі археології МАЕ. Сергій Миколайович цікаво, з усіма подробицями розповідав як брали монолітом це поховання. Згадую його розповідь про те, як важкий моноліт ледве вивезли з балки з допомогою пари волів. Взагалі, труднощі в ті часи були величезні. Грошей на експедиційні дослідження Інститут історії матеріальної культури не давав. Зі слів Сергія Миколайовича, Г. А. Бонч-Осмоловському на розкопки було видано сувій ситцю, відрізи якого й слугували для оплати праці. Мене завжди вражало його вміння вести коректну наукову полеміку, відстоювати свою позицію в археології.

Два тижні перебування В. П. Якимова в таборі пролетіли миттю, залишивши яскраве враження від наукових дискусій двох учених з різними характерами і різними темпераментами.

Минуло 17 літ, і обидва забілені сивиною всесвітньо відомі вчені знову зустрілися в Криму, коли на стоянці мустєрського часу Заскельній-VI мені вдалося відкрити поховання неандертальських дітей⁴.

Під час першої зустрічі на стоянці Фатьма-Коба я, в присутності Сергія Миколайовича, пообіцяв Всеволоду Петровичу виконати його «замовлення» — знайти в Криму неандертальців. І хоча розмова тоді велася в жартівливому тоні, воно багато років по тому було виконане.

Інститутом археології АН України для дослідження поховання була створена комісія, яку очолив Сергій Миколайович. Її членами були: професор А. П. Якимов, академік І. Г. Підоплічко, кандидат історичних наук В. П. Любін, кандидат історичних наук С. В. Смирнов, науковий секретар відділу археології Криму О. І. Домбровський, начальник експедиції кандидат історичних наук Ю. Г. Колосов.

Одним із пунктів «Висновку», комісія вважала за можливе «створення тут довгострокового діючого археологічного стаціонару, посилення технічних засобів і методичних прийомів, які б сприяли комплексним дослідженням палеолітичних місцевознаходжень у балці Червоній»⁵ (рис. 1). Забігаючи наперед, відзначу, що рекомендації комісії залишилися на папері, а в останні роки розкопки в Червоній балці, за браком коштів, зовсім було припинено.

В один із вечорів члени комісії зібралися навколо вогнища, і спогадам не було кінця. Як завжди, ініціатором був Сергій Миколайович. Саме він і повідомив про талант В. П. Якимова. Чудовий, ліричний спів Всеволода Петровича особливо голосно лунав тоді в балці Червоній.

Пізніше, у кінці 70-х, під редакцією Сергія Миколайовича буде видрукувана моя книжка «Белая Скала». Слід відзначити, що він був редактором не однієї, а цілого серіалу таких популярних книжок, присвячених пам'яткам Криму від палеоліту до середньовіччя. У цій діяльності я вбачаю велику його заслугу, оскільки не всі розуміють, яке величезне значення має для народу науково-популярна книга.

Як цілеспрямована особистість, Сергій Миколайович прагнув усе доводити до кінця. Такий цікавий приклад: коли він працював над докторською дисертацією і монографією на ту ж тему — про Луку-Врублівецьку, він, за його словами, сідаючи за робочий стіл, шоразу одягав відпрасований костюм і краватку, застібуючись на всі гудзики. Так він мобілізував себе до працьовитості і посидючості.

* Відомо, що окрім виявленого у 1927 р. фатьма-кобинського мезолітичного поховання, у 1940 р. в гроті Мурзак-Коба на р. Чорній Сергій Миколайович дослідив парне мезолітичне поховання.

Рис. 1. С. М. Бібіков, І. І. Артеменко, М. Д. Праслов у балці Красна на Ак-Каї.

Друга книга Сергія Миколайовича — «Древнейший музикальный комплекс из костей мамонта» була видрукувана через багато років. У цей значний проміжок часу Сергій Миколайович працював над статтями й науковими дозвіднями. Його численні твори не обмежувалися лише первісною епохою, але й торкалися нових напрямів у археології — палеоекономіки і палеодемографії, а також суміжних дисциплін, зокрема геології.

Роботи Сергія Миколайовича зберігають головні риси його творчої індивідуальності, і не лише стосовно 60—70-х років (як писав до першої річниці з дня смерті В. Г. Збенович), але й, вважаю, всієї його наукової діяльності⁶. Роботам Сергія Миколайовича всіх періодів його творчості притаманні глибина і змістовність, оригінальність та історизм.

Якось наприкінці 50-х років Сергій Миколайович викликав мене до себе в кабінет. Дивлюсь, а він, прив'язавши за нитку маленький кремінець, опустив його в банку з водою і посмукує. Підійшовши ближче, я роздивився, що нитку прив'язано до геометричного мікроліта так званого фатьма-кобинського типу. Від інших мікролітів він відрізняється тим, що має видовжену трапецієподібну форму, зубчики на верхній основі і асиметричність. Унаслідок посмукування, мікроліт добре «вигравав» у воді, нагадуючи гру малька. «Можна гадати — писав Сергій Миколайович, — що трапеції видовжених форм з зубчиками на верхній основі є першими відомими нам блешнями для лову риби»⁷.

Він був у захваті від свого відкриття, і його радісне збудження передавалося оточуючим. Я отримав замовлення: на якісь із водойм упіймати на таку блешню рибу-хижака. Пам'ятаю, я казав йому тоді, що не ті умови, що тепер риби набагато менше, ніж у епоху мезоліту і т. ін. Однак не будемо втрачати надію, і якщо не мені, то може комусь із молодих умільців поталантити упіймати рибку на подібну блешню.

У продовження розмови щодо оригінального, нестандартного підходу Сергія Миколайовича до тлумачення фактів, не можу не згадати ряд його, нехай невеликих, але талановито написаних статей.

Зупинюсь лише на одній з них. Її назва — «О датировке и реконструкции палеолитических убежищ Крыма»⁸.

Це невелика стаття, але в ній, на мій погляд, відбилося багато рис творчої індивідуальності Сергія Миколайовича. Уже з самої назви можна отримати уяву про широту його наукових інтересів, про його розуміння необхідності вивчення рельєфу в гірських районах Криму і Кавказу у зв'язку з історією найдавнішої людини. Маючи за плечима досвід розкопок у Гірському Криму, «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

Рис. 2. Екскурсія в Чокурчі. Зліва направо: І. К. Іванова (Москва), П. Й. Борисковський, І. І. Коробков (Ленінград), Анрі де Люмлей (Париж), М. Д. Праслов, П. М. Долуханов (Ленінград), С. М. Бібіков (Київ).

спостерігаючи і вивчаючи гірський рельєф навколо ішньої місцевості, Сергій Миколайович не промовчав, коли вийшла робота відомих геологів-четвертинників М. І. Ніколаєва і М. В. Муратова та Є. В. Шанцера. Вони намагалися ув'язати розвиток рельєфу гірського Криму з розташуванням археологічних пам'яток. М. І. Ніколаєвим була запропонована схема, згідно з якою найбільш давні печерні стоянки відповідають найвищим позначкам на схилі. Киїк-Коба — 150 м над рівнем заплави ріки, більш пізні мають тяжіти до нижчих рівнів — по нисхідній.

Однак, заперечував Сергій Миколайович, у Криму є чудова пам'ятка мустєрського часу Чокурча I, висотна позначка якої над рівнем р. Малий Салгир — лише 7—8 м (рис. 2). За схемою М. І. Ніколаєва, на цій висоті мають розміщуватися пам'ятки мезолітичного часу. Отже, — легко і просто гадають геологи — матеріал Чокурчі археологам слід передатувати у бік значного омолодження.

У своїй статті Сергій Миколайович не лише захистив археологів, але й рішуче вступив у полеміку з опонентами. Він констатував: високе положення печерних поселень на схилі далеко не завжди є доказом їх давності. Вилучення ж Чокурчі зі схеми М. І. Ніколаєва зменшує достовірність цієї схеми на 50%, оскільки «...виразних пам'яток зі значним вмістом інвентаря типу Чокурчі і верхнього шару Киїк-Коби в Криму поки що не виявлено»⁹.

Тепер, після відкриття і цілковитого дослідження нової мустєрської пам'ятки Пролом-I¹⁰, обидва культурні шари якої за близькістю техніко-типологічних показників належать до киїк-кобинської культури (а місцеположення грота пов'язане з висотною позначкою 12 м), — достовірність згадуваної схеми зменшується, як мені здається, ще на 50%.

У статті Сергій Миколайович дотримується головного принципу: в усіх спірних питаннях спирається лише на факти, а не на абстрактні, штучно створені схеми чи недостатньо обґрунтовані міркування.

Хочу ще звернути увагу на коректний, я б сказав делікатний тон, у якому він, полемізуючи з опонентами-геологами, заперечує їх точку зору: від стриманого «...деякий сумнів викликає й інше положення М. І. Ніколаєва» до більш рішучого «...положення М. І. Ніколаєва не може бути обґрунтоване при серйому аналізі фактів» і навіть тонко-іронічного «...задля обережності М. І. Ніколаєв не дає детальної реконструкції для району Киїк-Коби, тобто не підіймає рівень р. Зуї до висоти понад 130 м над сучасним її рівнем»¹¹.

У цьому відношенні стаття Сергія Миколайовича Бібікова є класичним зразком ведення полеміки на сторінках друкованих видань.

Примітки

¹ Векилова Е. А. Стоянка Сюрень и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА.— № 59.— М., 1957; Мережковский К. С. Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму // ИРГО.— Т. XVI.— 1881.

² Бибиков С. Н. Раскопки в навесе Фатъма-Коба в 1956 г. // КСИА АН УССР.— Вып. 8.— К., 1959.

³ Бибикова В. И., Колосов Ю. Г. Фауна пещеры Темная в Крыму // Природа.— № 3.— М., 1958.— С. 115.

⁴ Колосов Ю. Г. Палеоантропологические находки у скалы Ак-Кая // ВА.— Вып. 64.— М., 1974; Колосов Ю. Г., Якимов В. П., Харitonov B. M. Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму // ВА.— Вып. 46.— М., 1974; Колосов Ю. Г., Якимов В. П., Харитонов В. М. Новые находки неандертальцев в Крыму // Природа.— № 4.— М., 1974.

⁵ Колосов Ю. Г. Аккайская мустырская культура.— К., 1986.— С. 140.

⁶ Збенович В. Г. Пам'яті вчителя // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 5.

⁷ Бибиков С. Н. Раскопки в навесе ...

⁸ Бибиков С. Н. О датировке и реконструкции палеолитических убежищ Крыма // БКИЧП.— № 21.— М., 1957.

⁹ Там же.

¹⁰ Колосов Ю. Г. Новая мустырская стоянка в гроте Пролом // Исследования палеолита в Крыму.— К., 1979.

¹¹ Бибиков С. Н. О датировке ...— С. 81.

СТАТТІ

ВНЕСОК С. М. БІБІКОВА У
ТРИПІЛЬСЬКУ АРХЕОЛОГІЮ

Н. Б. Бурдо

Сергій Миколайович Бібіков — учений, який має світове ім'я. Однією з провідних галузей, в яких зроблені ним найважливіші досягнення, є трипільська археологія. На цій ниві вченій не тільки провів значні польові дослідження, але й започаткував ряд нових перспективних напрямків у вивченні давньоземлеробських суспільств.

Дослідження С. М. Бібікова в трипільській археології почалися у перші по-воєнні роки з розкопок ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька на Дністрі. Це була перша масштабно розкопана ранньотрипільська пам'ятка. До того часу поселення етапу А трипільської культури були відомі лише за розвідковими даними. У Луці-Врублівецькій С. М. Бібіков розкопав сім заглиблених об'єктів дуже насичених матеріалом, який включав тисячі фрагментів посуду, сотні знарядь праці з кременю та каменю, десятки скульптурок тощо. Результати польових досліджень викладені в монографії С. М. Бібікова «Раннетрипольське поселение Лука-Врублевецкая»¹, що вийшла друком у 1953 р. Ця праця стала класикою трипіллязnavства, тому що її автору вдалося на конкретному матеріалі поставити і розв'язати ряд важливих питань трипільської культури. Насамперед, С. М. Бібіков детально проаналізував матеріали з Луки-Врублівецької в плані генези трипільської культури та її місця серед енеолітичних землеробських культур Південно-Східної Європи. Він дійшов висновку про існування певних зв'язків з південними культурами, невід'ємно частиною яких було раннє трипілля. На думку С. М. Бібікова, з енеолітом Південно-Східної Європи пов'язані такі риси матеріальної культури Луки-Врублівецької, як орнаментована кераміка, пластика, а також відтворюючі форми економіки. Автор вважав, що поширення давньоземлеробських культур у південному ареалі пов'язане з переміщенням племен. До речі, С. М. Бібіков припускає, що можливо воно збігається з розселенням індоєвропейців. Ця думка випереджає на десятиліття модні сьогодні концепції щодо індоєвропейської проблеми, але з часів, коли припущення робив С. М. Бібіков, аргументів для ідентифікування мовної спільноти саме з певними археологічними культурами стало значно більше. Однак методика такого дослідження лишається нерозробленою. На думку С. М. Бібікова, заселення Південно-Східної Європи прийшлими племенами відбувалося у вигляді інфільтрації племінних груп з різними етнографічними ознаками, а етнографічна своєрідність цих племінних груп викликала різну забарвленість у матеріальній культурі землеробсько-скотарських племен Південної та Південно-Східної Європи. Висловлена майже сорок років тому гіпотеза С. М. Бібікова, що на просторах Поділля землеробські племена зустрілися з місцевим мисливським населенням, від якого у їх матеріальній культурі з'явилися такі риси, як заглиблені житла, традиції крем'яної індустрії та значна роль мисливства у господарстві, знаходить підтвердження у сучасних дослідженнях.

© Н. Б. БУРДО, 1996

Подальші дослідження показали, що дві перші особливості притаманні неолітичним культурам різних регіонів Південно-Східної Європи, а значна роль мисливства у господарстві може бути пов'язана з використанням давньоземлеробським населенням усіх природних ресурсів, які були у їх розпорядженні. Дослідження О. Г. Щапошникової та М. Т. Товкайла виявили місцеві неолітичні племена — це були дуже нечисленні групи населення савранської фази буго-дністровської культури у нижній течії Південного Бугу². Це місцеве населення не мало відношення до генези трипілля, оскільки вона відбувалася на іншій території. Однак загальні положення С. М. Бібікова про походження трипільської культури знайшли підтвердження у подальших дослідженнях.

Маючи порівняно обмежений матеріал, С. М. Бібіков вірно визначив хронологічне місце Луки-Врублівецької серед трипільських пам'яток, зіставляючи її з поселеннями Ізвоар і Траян, а також Сабатинівкою I, що вказує на фінальне положення поселення перед раннім трипіллям.

У монографії про дослідження в Луці-Врублівецькій С. М. Бібіков поставив питання про високий рівень соціально-економічної організації трипільського суспільства, причому вже на ранньому етапі. Він всебічно розглянув гіпотезу Є. Ю. Кричевського та Т. С. Пассек про матріархальний лад у трипільців, що базувався на мотичному землеробстві. Є. Ю. Кричевський вважав, що господарство трипільців мало «городній» характер, роль скотарства була незначною, що й було базою матріархально-родинного устрою цього суспільства³. За Т. С. Пассек, у трипільців провідною галуззю господарства було «примітивне мотичне землеробство»⁴. С. М. Бібіков упевнено довів, що погляди Є. Ю. Кричевського та Т. С. Пассек були помилковими передусім з методологічної точки зору. Вони спиралися на праці Ф. Енгельса і порівнювали трипільське господарство з економікою ірокезів за Л. Морганом. Але С. М. Бібіков цитує Ф. Енгельса, який вказує на неможливість прямих аналогій між Новим і Старим Світом у галузі господарства, бо воно базувалося на землеробських культурах з різними особливостями культивації та врожайності на одиницю площі. Уже в монографії, присвяченій дослідженням Луки-Врублівецької, С. М. Бібіков почав розробляти метод палеоекономічних реконструкцій на археологічному матеріалі, і, спираючись на свої розрахунки, довів неможливість базування трипільської економіки на «городницеюму» землеробстві⁵. Автор показав провідну роль скотарства у трипільському господарстві, орний характер землеробства і навів ґрутовну аргументацію щодо існування у трипільців матріархального суспільства⁶. Сміливі та дискусійні на той час погляди С. М. Бібікова на трипільську культуру викликали критику з боку Т. С. Пассек⁷ і дискусію на сторінках «Вестника древней истории»⁸.

Ще під час захисту дослідження Луки-Врублівецької як докторської дисертації між С. М. Бібіковим та В. М. Даниленком починається дискусія про походження Трипілля. Останній наполягав на місцевій генезі трипільських племен, пов'язаної з розвитком місцевого неолітичного населення і стверджував, що С. М. Бібікову невідомі нові неолітичні пам'ятки на Дністрі та Південному Бузі. Але дослідження останніх десятиріч підтвердили, що мала рацію саме концепція С. М. Бібікова, який вважав трипільську культуру пов'язаною з неолітичним населенням Південно-Східної Європи, що просуялося на схід — Дністер та Південний Буг.

Ще одним з цікавих моментів монографії про Луку-Врублівецьку є сюжет про місце і час доместикації коня. С. М. Бібіков розглянув його на доступному йому на той час досить обмеженому матеріалі. Наводячи дані палеозоології він показав, що час доместикації коня у Європі з точки зору палеонтології лишається відкритим і тому слід розглядати інші матеріали на цю тему, а саме зображення коня в різних культурах. Автор дійшов висновку, що трипільці мали свійського коня, доместикація якого проходила у лісовій зоні Центральної та Південно-Східної Європи на основі великого лісового коня, що став висхідним видом для доместикації коня трипільської доби⁹. С. М. Бібіков вважає, що доместикація коня у Південно-Східній Європі відбулася у населення, яке мало досвід ведення землеробсько-скотарського господарства приблизно у той час, коли цей процес йшов у центрах давніх цивілізацій

Сходу. Важливі розробки С. М. Бібікова на цю тему були на тривалий час забуті. Доместикація коня пов'язувалася зі степовим енеолітичним населенням. Навіть у монографії В. Г. Збеновича, присвяченій ранньому трипіллю, кістки коня віднесено до диких, а не свійських тварин. Зараз дискусія про час та місце доместикації коня відновлена серед палеозоологів та археологів, і нові дослідження вказують на те, що висновки С. М. Бібікова, до яких він прийшов сорок років тому, є цілком слушними і сьогодні.

П'яту главу монографії про Луку-Врублевецьку «Некоторые идеологические представления древних земледельческо-скотоводческих племен юго-востока Европы» і сьогодні, через сорок років після її написання, можна без перебільшення назвати неперевершеною працею у галузі ідеологічних уявлень енсоліту. Це дослідження, на відміну від багатьох на аналогічну тему, відзначає ряд особливостей. Багатий матеріал, який мав у розпорядженні С. М. Бібіков, він розглядає на широкому археологічному тлі практично всіх доступних йому на той час джерел. Причому, аналізу підлягають різні археологічні артефакти. Для семантичних досліджень трипільського матеріалу С. М. Бібіков вдало використовувати фольклорні та етнографічні дані, намагається реконструювати певні вірування, культури, обряди трипільців, започатковувати самим нові напрямки трипіллязnavства. Усе це свідчить про високий рівень наукової інтуїції вченого, що базувалася на великих знаннях та значному досвіді.

У 50-ті роки С. М. Бібіков очолив один із загонів Молдавської неолітичної експедиції АН СРСР, яка проводила охоронні дослідження на берегах Дністра. Найбільш цікаві результати отримано при розкопках поблизу с. Жури у Молдові, де було вивчено залишки кількох зруйнованих жител, що дало змогу автору зробити деякі висновки про конструкцію трипільських будинків, а також отримати цікаву колекцію розписного посуду етапу ВІ трипілля¹⁰. Під час польових досліджень у Журах С. М. Бібіков запропонував удосконалення методики розкопок трипільських жител, розроблену Є. Ю. Кричевським та Т. С. Пассек. Він вказує на те, що ще В. Хвойка малював цілі посудини серед залишок жител-майданчиків, але ці дані були позбавлені точності¹¹. При дослідженні в Журах приділялася увага спостереженням за розташуванням окремих груп кераміки і їх заляганням серед обпаленої глини. В умовах польових досліджень ці групи фрагментів кераміки точно фіксувалися на планах з нівелювальними позначками та кожна отримала свій номер. Такий метод дав змогу відновити на плані житла місце кожного розвалу посудини і ретроспективно реконструювати розташування побутового інвентаря в будинку. Методикою, за якою фіксуються на плані залишки жител чи на окремому плані знахідки розвалів посудин, користуються більшість сучасних трипіллязnavців.

У 60-ті роки С. М. Бібіков організував і очолив Середньодністровську експедицію, в завдання якої входили розвідувальні археологічні дослідження у Подністров'ї та на півдні України. Ці території на той час були ще не досить вивченими. Колектив дослідників відкрив тоді цілу низку визначних пам'яток трипільської культури: Бернове-Малинки, Бабшин, Липчани¹², Вороновиця, Березівські хутори, Ломачинці¹² та ін. Особливо цікаві матеріали отримано під час обстеження поселення поблизу с. Ломачинці в ур. Вишневе 1 та 2. Тут знайдено багато крем'яних виробів, великі нуклеуси, антропоморфну пластику, серед якої нижня частина великої, розписаної чорною фарбою, жіночої фігурки та фрагмент статуетки хлопчика (рис. 1). Із зруйнованого житла походять знахідки мініатюрної посудини з мушлею у масі та уламок кам'яної булави (рис. 2). Найсенсаційнішим було відкриття найдавніших в Україні трипільських пам'яток типу Бернашівки¹⁴. Ці розвідки започаткували археологічні дослідження трипільських поселень Подністров'я, які тривають і досі. В. Г. Збеновичем було проведено розкопки на ранньотрипільських пам'ятках¹⁵, поселеннях Липчани — трипілля ВІ та В2 та Василівка¹⁶. Гатогорічні розкопки велися і на поселенні Бернашівка етапу В2—С1.

Ще одним важливим результатом робіт Середньодністровської експедиції було дослідження крем'яних копалень на Білій горі біля с. Студениця. Ці печери були відомі ще до революції. С. М. Бібіков та Є. Ю. Кричевський обсте-

жили їх у 1938 р., але докладніше вдалося їх вивчити під час розвідки 1964 р. На думку С. М. Бібікова, походження печер на Білій горі пов'язане з видобутком тут кременю¹⁷. Безпосередньо біля печер провадилася первинна обробка кременю, іноді заготовки доблялися до готових знарядь праці. Тут видобувався сірий, жовтий, сіро-блакитний плитковий кремінь, причому у великій кількості. Лише з печери 7 було видобуто 70 кубометрів породи. С. М. Бібіков вважав, що вперше відкритий штолневий горизонтальний видобуток кременю є новим явищем для Східної Європи. Відомо, що дністровський кремінь широко використовувався трипільськими племенами вже у ранньотрипільський час і потрапляв до більш східних територій — пам'яток у межиріччі Південного Бугу та Дніпра¹⁸. Розвідки в Одеській області дозволили С. М. Бібікову зробити важливі висновки про розвиток енеолітичної культури гумельниця у Нижньому Подніпров'ї, синхронно початковим ступеням трипілля¹⁹. Були обстежені поселення біля сіл Нагірне та Новонекрасівка, де у 70-ті роки проводив розкопки Л. В. Суботін²⁰.

У 60-ті роки С. М. Бібіков очолив Канівську первісну експедицію у зоні будівництва Канівської ГЕС. Вона провадила масштабні розкопки поселення Гребені, що знаходиться у Подніпров'ї — центрі відкриття трипільської культури. Роботи у Гребенях тривали у 1961—1962 рр. У них брали участь М. М. Шмаглій, В. І. Гладилін, В. Г. Збенович, О. В. Цвек, С. В. Смирнов. Було досліджено залишки 15 жител. Метою експедиції було не тільки врятування пам'ятки від руйнування берегової смуги. С. М. Бібіков ставив завдання доповнити відомості про пам'ятки класичного трипілля як в галузі вивчення будівельних комплексів, так і отримання нових матеріалів, які характеризують культуру трипільських племен Подніпров'я. Було встановлено, що житла розташовані на поселенні у вигляді овалу. Розкопки дали змогу зробити цікаві висновки про конструкцію будинків, їх інтер'єр. На жаль, вийшли друком лише попередні повідомлення про частину розкопаних жител²⁴. Знахідки посудин під обмазкою наштовхнули С. М. Бібікова на реконструкцію трипільських будинків з навісом, під яким стояли посудини з водою. У результаті робіт Канівської експедиції у Гребенях було одержано велику ко-

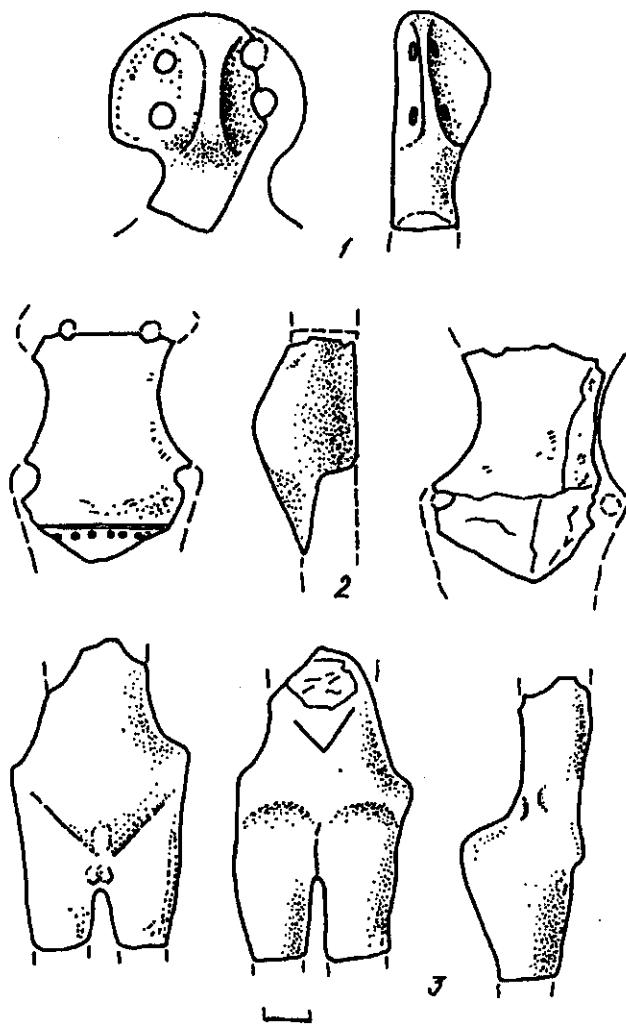

Рис. 1. Антропоморфна пластика з поселення Вишнєве 1.

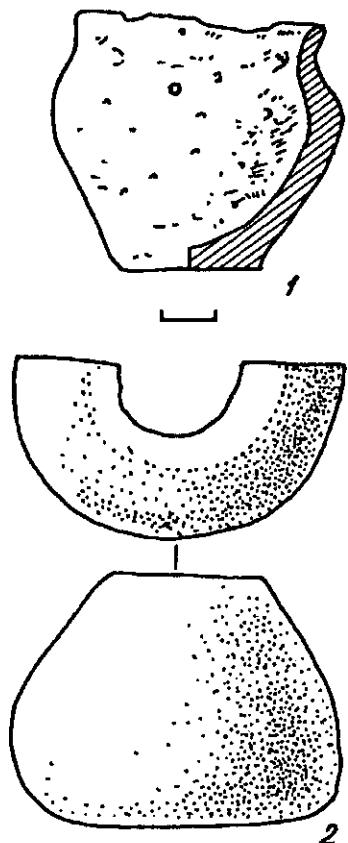

Рис. 2. Знахідки з поселення Бишневе: 1 — мініатюрна посудина; 2 — кам'яна булава.

С. М. Бібікову вперше поставити питання про особливості у трипільських племен²⁵. Так було започатковано напрямок дослідження трипілля в окремих регіонах поширення, що дав плідні результати в останні двадцять років.

У тритомній праці «Археологія Української РСР», створеній під керівництвом С. М. Бібікова (вийшла друком у 70-ті роки), він є автором розділу про ранній етап трипільської культури та культури гумельниця.

Перелічені вище основні напрямки вивчення С. М. Бібіковим трипільської археології вказують на новаторський підхід його до постановки та вирішення наукових проблем. Сучасні дослідження учнів та колег С. М. Бібікова цілком підтверджують його сміливі ідеї, продовжують започатковані ним розробки у трипіллязнатувстві.

Серед здобутків С. М. Бібікова ми не знайдемо ні «перлин раннього трипілля», ні «сенсаційних виявів», якими багата наукова біографія Т. С. Пасек. Ніхто не призначав його і «главою трипіллязнатувства»²⁶. Але об'єктивний аналіз діяльності Сергія Миколайовича на ниві вивчення трипільської культури вказує на те, що саме до школи С. М. Бібікова слід зарахувати майже всіх українських фахівців, які вивчають її сьогодні, і не тільки тому, що вони були його учнями, або учнями його учнів та послідовниками, а і тому, що часто йшли шляхами, вказаними С. М. Бібіковим, розробляли його ідеї. А нові, іноді і сенсаційні пам'ятки, існують об'єктивно, проте стають перлинами тільки після тривалої праці досвідчених фахівців.

лекцію побутового інвентаря, переважно кераміки, в тому числі зроблено унікальну для трипільської культури знахідку — роговий серп з крем'яними вкладнями, що дозволило С. М. Бібікову звернутися до питання про конструкцію давньоземлеробських серпів²². Аналіз керамічної колекції з Гребенів вказує, на думку С. М. Бібікова, на її ідентичність з матеріалами поселення Коломиїщина 2, розташованого за 15 км. А це дозволяє пійти до вирішення питання про соціальний устрій трипільського суспільства в межах великих родоплемінних об'єднань. Саме дослідження С. М. Бібікова у Гребенях привели його до розробки нового аспекту первісної археології — методу палеоекономічного аналізу археологічних матеріалів. Проаналізувавши господарсько-економічний комплекс середнього трипілля²³, він дійшов висновку про його високий рівень, ще раз обґрунтував існування орного землеробства, вказав на значний розвиток гончарства, крем'яного та металообробного ремесел²⁴, підкреслив широкі зв'язки між трипільським населенням різних регіонів. Усе це дало змогу С. М. Бібікову віднести трипільське суспільство до періоду розпаду первісно-общинного ладу. Так, на конкретному матеріалі, враховуючи епоху та регіональні особливості, він запропонував методику палеодемографічного та палеоекономічного моделювання процесів розвитку первісного суспільства.

Знахідки у Гребенях матеріалів, які вказують на зв'язки мешканців цього поселення з населенням інших регіонів, дозволили

Примітки

- ¹ Бибиков С. Н. Раннетрипольське поселення Лука-Врублевецька на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— 460 с.
- ² Шапошникова О. Г., Товкальо Н. Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 96, 97.
- ³ Кричевський Є. Ю. Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури // Археологія.— Т. 3.— С. 15, 16.
- ⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— С. 18, 152.
- ⁵ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 283, 284.
- ⁶ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 281—287.
- ⁷ Пассек Т. С. Бибиков С. Н. Раннетрипольське поселення Лука-Врублевецька на Днестре // МИА.— 1953.— № 38 // ВДИ.— 1954.— № 2.— С. 70—75.
- ⁸ Бибиков С. Н. О некоторых вопросах истории трипольской культуры (по поводу рецензии Т. С. Пассек в ВДИ, № 2 за 1954 г.) // ВДИ.— 1955.— № 3.— С. 209—214.
- ⁹ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецька...— С. 247.
- ¹⁰ Бибиков С. Н. Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 г. // КСИИМК.— 19543.— Вып. 56.— С. 104—110.
- ¹¹ Бибиков С. Н. О ретроспективном методе восстановления остатков на местах залеганий // КСИА.— 1969.— Вып. 9.— С. 43—46.
- ¹² Бібіков С. М., Євдокимов Г. Л., Збенович В. Г. Розвідки на Середньому Дністрі в 1969 р. // АДУ.— 1972.— Вип. 4.— С. 55—67.
- ¹³ Бибиков С. Р., Збенович В. Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС // Археологические исследования на Украине в 1963 г.— 1971.— Вып. 3.— С. 73—76.
- ¹⁴ Євдокимов Г. Л., Збенович В. Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині // Археологія.— 1973.— № 10.— С. 61—65.
- ¹⁵ Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре.— К., 1980.— 180 с.; Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— 223 с.
- ¹⁶ Збенович В. Г., Шумова В. А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 97—105.
- ¹⁷ Бибиков С. Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольского // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конференції у 1965 р.— Хмельницький, 1965.— С. 62—64.
- ¹⁸ Бурдо Н. В. Населення раннього етапу трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу.— Автореферат канд.дис.— К., 1994.— С. 7.
- ¹⁹ Бібіков С. М. Пам'ятки культури Гумельниця на території УРСР // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 210—213.
- ²⁰ Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины.— К., 1983.— С. 24.
- ²¹ Бібіков С. М., Шмаглій М. М. Трипільське поселення біля с.Гребені // Археологія.— 1964.— № 18.— С. 31—36.
- ²² Бибиков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы // СА.— 1962.— № 3.— С. 3—24.
- ²³ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья: (опыт изучения первобытной экономики) // СА.— 1965.— № 1.— С. 48—62.
- ²⁴ Бибиков С. Н. О ранних формах ремесленного производства // Домашние промыслы и ремесло.— Л., 1970.— С. 3—6.
- ²⁵ Бибиков С. Н. О некоторых вопросах синхронизации и расселения трипольских племен // Тез. докл. 7 Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук.— М., 1964.— С. 1—10.
- ²⁶ Мовша Т. Г. До 90-річчя Тетяни Сергіївни Пассек // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 153—155.

Н. Б. Бурдо

ВКЛАД С. Н. БИБИКОВА В ИЗУЧЕНИЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Одной из ведущих областей, в которых сделаны важнейшие открытия С. Н. Бибикова, является трипольеведение. Здесь ученый не только провел значительные полевые исследования, но и основал несколько новых направлений в изучении древнеземельдельческих обществ. Исследования в области трипольской культуры С. Н. Бибиков начинает раскопками раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая, по которому в 1953 г. издает монографию, ставшую классикой трипольеведения, так как ее автору удалось на конкретном материале поставить и решить ряд важных вопросов изучения «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

триполья. Исследуя трипольские памятники, С. Н. Бибиков никогда не ограничивался только описанием и анализом материалов. Напротив, они всегда наталкивали его на массу новых идей. Так, раскопки поселения Журы привели к усовершенствованию фиксации материала в поле и разработке ретроспективного метода восстановления бытового инвентаря в домах. Разведки на Днестре, которые возглавил С. Н. Бибиков, не только открыли неизвестные трипольские поселения, но и позволили ему поставить вопрос о новом явлении в истории горного дела Европы — штолнях по добыче кремня у горы Белой. Исследования в Гребенях и Поднепровье легли в основу разработки палеодемографических и палеоэкономических исследований первобытности. С. Н. Бибиков впервые поставил вопрос об этнографических различиях у трипольских племен еще в 1964 г. Анализ деятельности С. Н. Бибикова по изучению триполья показывает, что именно к школе Сергея Николаевича принадлежат почти все исследователи трипольской культуры сегодня. И не только потому, что они его ученики, или ученики его учеников, но и потому, что они его последователи и идут часто путями, указанными С. Н. Бибиковым.

N. B. Burdo

S. N. BIBIKOV'S CONTRIBUTION TO STUDYING THE TRIPOL'E CULTURE

One of the leading fields, within which the most important discoveries were made by S. N. Bibikov, is the Tripoly's science. Here the scientist not only conducted considerable field investigations, but also founded some new directions of studying ancient agricultural societies. S. N. Bibikov begins the Tripoly's investigations by excavations of the Luka-Vrublevetskaya settlement of the early Tripoly's culture. In 1953 he published the monograph on this monument, which became the classics of the Tripoly's science. There the author managed to raise and to settle a number of important questions of the Tripoly's study in terms of specific data. Under studying the Tripoly's monuments S. N. Bibikov was never limited to only a description and an analysis of remains. On the contrary, they always suggested a lot of new ideas to him. Thus, excavations of the Zhury settlement resulted in an improvement of fixing the field materials and developing retrospective method for restoration of everyday stock in houses. Prospectings in the Dnieper River Basin Area, headed by S. N. Bibikov, allowed the question on the new phenomenon in mining history of Europe, on galleries for flint extraction near the Belya Mountain, to be raised. Information, obtained in Grebeni of the Dnieper River Basin Area, forms the basis of developing paleodemographical and paleoeconomical investigations of a primitive state. S. N. Bibikov was the first, who raised the question on ethnographic distinctions of the Tripolian tribes as far back as 1964. An analysis of S. N. Bibikov's activities on the Tripoly's study shows, that nowadays it is the Bibikov's school, that almost all investigators of the Tripoly's culture belong to. This is not only because they are his pupils, or pupils of his pupils, but also as they are his followers and often take the paths, pointed out by him.

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ КРИМСЬКОГО ПАЛЕОЛІТУ

В. М. Степанчук

У статті розглянуто питання генезису та еволюції палеолітичних індустрій на території Криму між 120—30 тис. років тому. Характеризуються середньопалеолітичні індустрії, пропонується нова інтерпретація часу та форм переходу до верхнього палеоліту в регіоні.

Дані, накопичені за останні роки, дозволяють багато в чому уточнити існуючі уявлення про перебіг подій найдавнішої історії Криму. Це стосується, зокрема, деталізації поглядів на генезу та розвиток палеотрадицій півострова між 120—30 тис. років тому. З'явилися нові дані, які свідчать про можливе існу-

вання на означеній території давніших індустрій, що можуть бути віднесені до нижнього палеоліту. Є також підстави для висунення нової інтерпретації часу та форм переходу від середнього до верхнього палеоліту в регіоні.

Нижній палеоліт на території Криму

Індустрії цього часу досі не відомі в безсумнівному геологічному контексті. Не виключено, що до нижнього палеоліту мають належати деякі давно відомі комплекси¹, особливо ті, з яких походять знаряддя на гальках. Такі вироби відомі також в так званому реутилізованому комплексі Заскельненських стоянок². Проте саме постановка питання про індустрії цього часу стала можливою після відкриття низки місцевознаходжень з типовою індустрією на гальках³. Майже всі вони зафіксовані на поверхні високих морських терас на південному узбережжі. Подальше вивчення умов і типології цих знахідок може суттєво змінити існуючі уявлення про вік та шляхи еволюції кримського палеоліту. Але, з огляду на нестачу фактів, не може бути поставлене питання про конкретну еволюцію, що призвела до виникнення незрівнянно краще за-документованих єємських індустрій півострова.

Передєємські пам'ятки середнього палеоліту

Внаслідок відсутності датованих комплексів, а також таких, які надійно залігають у чітких стратиграфічних умовах, про наявність вказаних матеріалів можна говорити лише гіпотетично. Як правило, такі, вірогідно передєємські, колекції представлені поверхневими зборами. Единим можливим винятком є знахідки з шурпу на Кабазі II⁴, проте вони нечисленні. До цього часу, можливо, слід відносити частину місцевознаходжень, колекції яких мають у своєму складі рубила та двобічні ножі⁵ або складаються тільки зі знарядь на сколах⁶.

Єємські пам'ятки середнього палеоліту

До цього часу вірогідно належить більшість пам'яток так званої Бодрацької групи⁷ та матеріали типу Лечебного із Східного Криму⁸. Місцевознаходження Бодрацької групи містять архаїчні двобічні ножі та можуть визначатися як підоснова післяміжльодовикової аккайської індустрійної традиції⁹. Ця частина пізньоашельських пам'яток півострова може розглядатися як місцевий «давній мікок». Інша група пам'яток єємського часу складена комплексами типу нижнього шару Кік-Коби¹⁰, які мають велику подібність до цілого ряду східно- та центральноєвропейських інвентарів та можуть бути визначені як Східний Таубах¹¹.

Еволюція палеотрадицій єємського часу виглядає як паралельне та незалежне співіснування традицій Таубаху та пізнього ашелю, що просторово перекривають один одного. Справою майбутнього залишається пошук аналогій пізньоашельським інвентарям Криму, їх генези, можливої фаціальності та, багато в чому, подальшої долі. Пошук витоків східнотаубаської традиції веде у північно-західному напрямку (через території сучасних Молдови, Румунії з одного боку та Східноєвропейської рівнини — з іншого) на території Центральної Європи, де подібні пам'ятки мають чітко окреслені ареальні та хронологічні межі. Подібність таубаських матеріалів Центральної та Східної Європи, включаючи й кримську групу, свідчить про єдність цих територій у розумінні входження їх до одної палеокультурної зони поширення своєрідних мікрозубчастих комплексів часу останнього міжльодовиков'я. Їх підоснову, можливо, слід вбачати в матеріалах таких нижньопалеолітичних пам'яток як Вергешселеш, Більцінгслебен та інших, подібних, включаючи і знахідки на території Польщі¹².

Перехід до післяміжльодовиков'я

Цей перехід на території Криму визначається зникненням типологічно нестандартизованих таубаських комплексів та подальшим розвитком традицій пізнього ашелю із стандартизованими знаряддями на сколах та двобічно обробленими виробами. Логіка післяєємського розвитку палеотрадицій півострова примушує припускати можливість проникнення на територію Криму або ще в міжльодовиковий час (що менш вірогідно, зважаючи на палеогеографічну ситуацію), або незабаром після цього епізоду, носії індустрії шарантського вигляду. Пізній ашель впливув на виникнення пам'яток місцевого

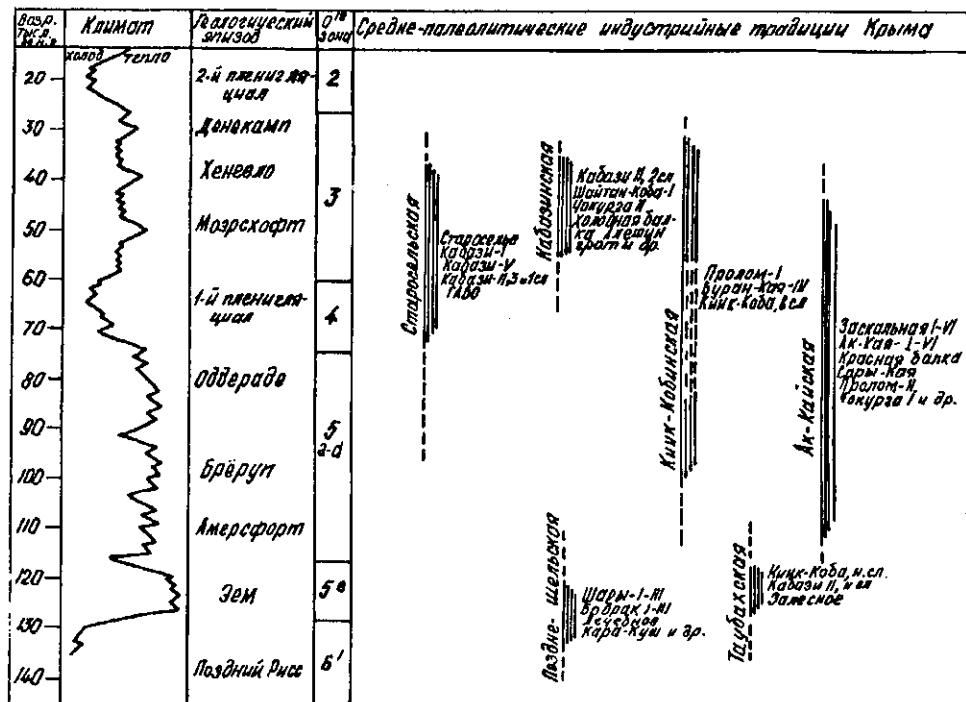

Рис. 1. Хронологічна позиція основних фацій середнього палеоліту Криму.

міоку (аккайська індустрійна традиція), які представляють собою, не виключено, найбільш ранній єємський середній палеоліт Криму. Можливо також, що локальний пізній ашель має відношення до витоків параміоку або шарантойдного параміоку кік-кобинської індустрійної традиції. Не виключено також, що міокські риси кік-кобинської індустрії можуть бути наслідком впливу ранньої аккайської палеотрадиції. Як видається, у складанні традиції типу верхнього шару Кік-Коби брав участь місцевий таубах, а також, можливо, досі не ідентифікована шарантойдна палеотрадиція.

Післяєємський середній палеоліт

Для післяєємського часу на території Кримського півострова можуть розрізнятися чотири індустрійні традиції: аккайська, кік-кобинська, старосільська, кабазійська¹³. Якщо користуватися європейською термінологією, перша з них може бути визначена як міок, друга — як параміок, або шарантойдний параміок, третя — як східний шарант, збагачений двобічними листоподібними вістрями, четверта — як типове мустє¹⁴. Не слід вважати, що кримський міок є повним аналогом центральноєвропейського. Відмінностей тут досить багато і, головним чином, вони полягають у значній розвинутості в кримських матеріалах шарантських елементів. У той же час, чисельність типових (але поряд зі своєрідними формами) ножів з площинками, ряду інших типів біфасіальної групи, чітка технологічна орієнтованість на виробництво двобічно оббитої заготовки, — все це свідчить на користь визначення кримських матеріалів як міокських, або, швидше, як локального різновиду міоку, аналогічно «провінціям» за В. Топфером та Д. Маніа¹⁵. Дискусійним є питання про походження кримського міоку: чи з'явився він унаслідок конвергèнції, чи є результатом зовнішнього імпульсу? Свідоцтва наявності міокських матеріалів на Десні, Житомирському Поліссі, Середньому Дніпрі, Подонні та Поволжі, можна розцінювати як віхи на шляху поширення давніх колективів-носіїв міокської традиції з територій Центральної Європи в східному та південно-східному напрямках. Зовнішній імпульс, не виключено, на клався на місцеві традиції, які виникли автохтонно та паралельно еволюціонували на території Криму: локальний «давній міок» = пізній ашель Криму.

му, або ж одна з його фацій, поєднуючих міокоські та шарантські елементи. Це призвело до розквіту місцевого міоку, тобто аккайської індустрійної традиції. Як параміокоська, або ж така, що сформувалася під міокоськими впливами, може виступати кіїк-кобинська післяесемська традиція середнього палеоліту Криму. Ця своєрідна техніко-типологічна варіація в типологічному плані, поряд з переважаючими шарантськими елементами, характеризується також розвиненою традицією двобічної обробки знарядь, яка включає поодинокі атипові форми ножів з площадками. Майже повна відсутність аналогів поза Кримом примушує зробити висновок про місцевий генезис цієї індустрії. Ширше кіїк-кобинську індустрійну традицію можна розглядати як продукт еволюції в порубіжній зоні між двома великими палеокультурними єдностями: міокоським та мустєрським, в його шарантському різновиді, технокомплексами. У межах Криму витоки кіїк-кобинської традиції можна вбачати в інвентарях східного таубаху та «давнього міоку» еемського віку. Найпізніші кіїк-кобинські свідоцтва (блізько 33 тис. років тому, дані по Бурган-Кая III за Ф. Оллсвортом-Джонсоном) можливо, дещо молодші, ніж найпізніші аккайські (Хенгело?), але не може бути виключено, що останні доживають до такого ж часу. Матеріали старосільської індустрійної традиції належать до східного варіанту шаранту, збагаченого двобічними листоподібними вістрями. Ці інвентарі не можуть бути заражовані до міокоських, для цього замало типологічних та технологічних вказівок. Наявність лише розвиненого компоненту двобічних листоподібних вістер не може вважатися достатнім аргументом для віднесення інвентаря до міокоських. Такі матеріали, проте, можуть бути визначені як «параміокоські», тобто подібні до міокоських, некомплектно міокоські. Доцільно вважати, що старосільська традиція є продуктом еволюції в зоні контакту між Центрально-Європейським міоком (та його локальними аналогами) та шарантськими і левалуа-мустєрськими традиціями. Весь південь Східної Європи, як видається, був широкою контактною зоною між областями європейського міоку та балканськими левалуа-мустєрськими та шарантськими індустріями. Саме тут і виникають параміокоські індустрії, відомі за матеріалами Рипичен-Ізвору, Старосілля та їх аналогів. Думка про генезу власне старосільських індустрій Криму на базі міокоських та шарантських матеріалів вже висловлювалася раніше¹⁶. Хоча старосільська індустрія має чіткі риси подібності з позакримськими, досить давніми матеріалами, а саме шарантом Балкан, міоком Середнього Дунаю та східним міоком Східно-Європейської рівнини, не виключено, що, хоча б почасти, вона має місцеві корені. Так не можна виключати, що двобічний компонент є результатом впливу саме місцевого міоку на прийдешню шарантську традицію. Як видається на сьогодні старосільська традиція в оформленому вигляді з'являється в Криму до першого пленігляціалу та доживася до періоду хронологічно близького епізоду Денекамп. Мустьє типове кабазійської індустрійної традиції не може вважатися достатньо монолітним. Частина пам'яток (типу Шайтан-Коби I) має більше шарантських рис. Друга частина (типу II шару Кабазі II) — левалуа орієнтоване пластинчасте типове мустьє, що має більше рис подібності з молодовськими матеріалами, та деякими пам'ятками Молдови. Вважається, що комплекс типу Кабазі II є результатом автохтонної еволюції традиції, зафіксованої матеріалами Шайтан-Коби I¹⁷. Типове мустьє, збагачене скреблами, з'являється на півострові, можливо, у першому пленігляціалі. Верхня хронологічна межа його подібна до старосільської. Пильної уваги при подальших дослідженнях потребує певна подібність матеріалів ранніх етапів кабазійської, старосільської та аккайської традицій (матеріали Шайтан-Коби I, ГАБО, низи Заскельненських стоянок). Взагалі ж кабазійська індустрійна традиція практично позбавлена свідоцтв прямого чи опосередкованого впливу з боку міокоського технокомплексу. Її витоки, про що йшлося в літературі щодо окремих пам'яток¹⁸, треба шукати на півдні Європи, у середовищі балканського середнього палеоліту. Таким чином, як це видається на сьогодні, в післяесемський час територія Криму входила до зони впливів кількох технокомплексів: міокоського з центром на території сучасної Німеччини, Польщі, Чехії та широкою периферією в Західній, Центральній та Східній Європі, а також шарантського та лева-

луа-мустєрського різновидів мустєрського технокомплексу, центром поширення яких для Криму виступає територія Балканського півострова, а найчіткіші сліди впливу, у межах Східної Європи, простежуються в Румунії, Молдові, Західній Україні та в самому Криму.

Перехід від середнього до верхнього палеоліту

Здогадне хронологічне положення кримських середньопалеолітических індустрійних традицій (рис. 1) частково аргументується абсолютними датами. Так, згідно результатів, отриманих Оксфордською лабораторією для стоянок Заскельне VI (мікок), Буран-Кая III (парамікок), Старосілля (шарант), Кабазі II (типове мустє) отримано ряд дат, від 40 до 33 тис. років тому (Ф. Оллсворт-Джонс, особисте повідомлення). Дата, близька до 30 тис. років, отримана, також методом 14-C, в Гронінгені для ГАБО (ван дер Пліхт, особисте повідомлення). Проте, той же шар, за методом ESR, має вік понад 50 тис. років тому (Дж. Рінк, особисте повідомлення). Аналогічне розходження результатів датування різними методами відзначається і для Старосілля¹⁹. Треба нагадати також стару торій-радієву дату для Старосілля, отриману В. В. Чердинцевим — 26—33 тис. років тому. Таким чином, є підстави говорити про пізній вік заключного етапу розвитку кримського середнього палеоліту.

Середній палсоліт, існуючий до досить пізнього часу, не має чіткого і безперечного продовження в місцевому верхньому палеоліті. Дві стоянки становлять особливий інтерес в цьому відношенні, а саме Сюрень I²⁰ та Буран-Кая III. Нижній шар Сюрені I представляє змішані середньо- і верхньопалеолітичні риси. На стоянці Буран-Кая, упрерше для Криму, простежується чітка послідовність середньопалеолітических і верхньопалеолітических шарів. Для порівняння можуть бути також зафіксовані сліди середньо- та верхньопалеолітичного заселення. Верхньопалеолітична серія нижнього шару Сюрені I демонструє оріньяцькі та граветські риси. Середньопалеолітична серія, в принципі, може зіставлятися з будь-якою місцевою традицією, обізнаною з виробництвом двобічно-оббитої заготовки, але, не виключено, що найподібнішою за набором знарядь є кіїк-кобинська індустрійна традиція. Абсолютних дат для цієї стоянки поки нема, хоч зараз там поновлені роботи (М. Отт) і треба сподіватись на те, що найближчим часом вони з'являться. Дуже пізня дата цього шару (блізько 20—18 тис. років тому) була запропонована М. В. Аніковичем²² на підставі непрямих даних, проте цей здогадний вік потребує додаткової аргументації. Не дуже зрозуміла також природа середньопалеолітичної домішки, не виключено, механічної. Можливо, новими роботами на стоянці вдастся уточнити склад, характеристики і стратиграфічне положення культурних шарів. Буран-Кая III, натомість, демонструє стратиграфічно аргументоване перекривання пізнього кіїк-кобинського шару граветською індустрією з датою близько 28 тис. років (Ф. Оллсворт-Джонс та О. О. Яневич, особисте повідомлення). Подібне перекривання середнього палеоліту (аккайська індустрія?) граветським комплексом представлена в Аджі-Кобі²³. Менш виразні сліди такої ж ситуації простежені в Кош-Кобі²⁴. Таким чином, ми маємо справу з одним комплексом, який, можливо, містить змішані середньо- і верхньопалеолітичні риси (Сюрень I) та з кількома граветоїдними поселеннями, які лежать над середньопалеолітичними шарами (Буран-Кая III, Аджі-Коба, Кош-Коба, та, можливо, нещодавно відкрита Буран-Кая IV). Ця послідовність підкріплена абсолютними датами для Буран-Кая III: відповідно близько 33 та близько 28 тисяч років для середньо- і верхньопалеолітических шарів.

Для місцевого переходу до верхнього палеоліту запропоновано дуже пізній час, приблизно 20 тис. років тому²⁵. Натомість, може бути запропонована інша інтерпретація фактів, відомих на сьогодні. Пізня дата фінального етапу розвитку кримського середнього палеоліту не здається неімовірною та винятковою. Фінальні середньопалеолітичні стоянки з близькою абсолютною датою відомі і на інших територіях Європи, можна назвати, наприклад Ла Кіна з датами $31,1 \pm 0,4$ та $34,1 \pm 0,7$ тис. років тому, Грот де ля Бальм шар VIII $29,5 \pm 1,4$; $28,5 \pm 1,4$; Грот де ля Бальм шар $35,25 \pm 0,85$; Грот де ля Рен шар XI $31,5 \pm 0,57$; Ермітон

$33,19 \pm 0,66$ тис. років тому²⁶. У той же час з цих територій походять свідоцтва раннього переходу від середнього до верхнього палеоліту: Грот дю Рен шар Хб $33,82 \pm 0,72$; Абрі Пато шар 14 34,25 $\pm 0,675$; Ле Коте шар Ж $33,3 \pm 0,5$; Кам'як $35,1 \pm 2,0 - 1,5$ та ін.²⁷. Найдавніший датований оріньяк Південно-Західної Франції тяжіє до 33—34 тис. років тому²⁸, а Іспанії (Эль Кастилло, Абреда) навіть до 40 тис. років тому²⁹. Найдавніші верхньопалеолітичні свідоцтва Центральної Європи та Балкан датуються між 38—44 тис. років тому³⁰, і хоча нові дані не підтвердили найдавнішу балканську дату, нові прийнятні дати 11 шару Бачо Кіро все ж тяжіють до 38 тис. років тому. Згідно переважаючій точці зору, переход до верхньопалеолітичних технологій мав місце за умови безпосередньої участі прийшлих (для Європи) носіїв оріньяцької традиції. Ранні верхньопалеолітичні комплекси селета, шательперрона та улуццо досить одностайно розглядаються як результат акультурації місцевого середнього палеоліту оріньякцями³¹. Ситуація з раннім верхнім палеолітом у Східній Європі менш зрозуміла. Згідно загальної точки зору, переход від середнього до верхнього палеоліту розпочався тут близько 40 тис. років тому³². Проте, переважаюча більшість датованих ранніх верхньопалеолітичних стоянок регіону загалом зіставляються з інтерстадіалом Штилфрид Б³³. До найдавніших комплексів належать Королево II шар 2 з 14-C датою $38,5 \pm 1,0$ тис. років тому³⁴, а також стоянки раннього етапу стрелецької культури, що лежать у «нижньому гумусі» під вулканічним попелом, який датується близько 35 тис. років тому. Так, одна з 14-C дат для другого шару Костьонок 17 становить $36,4 \pm 1,7 - 1,4$ тис. років тому³⁵. Проте в першому випадку йдеться про Закарпаття і поселення Королево II (шар 2), територіально і типологічно тяжіє до Центрально-Європейського селету. Ті ж самі територіальні зв'язки має оріньяцький комплекс Королево I шар Ia, який здогадно належить до Хенгело. Щодо стрелецької культури Східної Європи, то вона може розглядатися як продукт акультурації, аналогічної свідоцтвам, відомим в Центральній і Західній Європі.

Ключовою виступає хронологічна позиція оріньяцьких стоянок Східної Європи. Огляд наявних даних³⁶ ясно демонструє практичну відсутність оріньяцьких комплексів, які хронологічно корелюються з раннім верхнім палеолітом Центральної і Західної Європи. Винятком є вже згадані Костьонки 17 шар 2 та Куличівка, здогадно більш давня, ніж наявна дата в 31 тис. років тому. До цього ж остання, завдяки відчутному левалуазькому компоненту, може порівнюватися з комплексами Богунісъєну. Ситуація досить різко змінюється близько 30 тис. років тому. У цей час на Східноєвропейській рівнині, включаючи її південну частину, з'являються численні інвентарі з оріньяцькими та граветськими рисами. Можна, таким чином, припустити, що масове проникнення до Східної Європи носіїв нових культурних традицій запізнюювалося на кілька тисячоліть порівняно з Центральною і Західною Європою. Незабаром після 30 тис. років тому, ця хвиля досягла Криму, і тут з'явилися перші верхньопалеолітичні поселення. Якщо ця версія справедлива, спріважний ранній верхній палеоліт (у загальному розумінні) навряд чи буде відкритий в Криму. Місцеві переході від середнього до верхнього палеоліту комплекси, можливо, будуть містити змішані мустєрські, оріньяцькі та граветські риси, але, судячи за наявними даними, модель «заміщення» більш прийнятна, ніж модель «акультурації».

Так, у кримських матеріалах важко знайти вказівки на локально-інспірований переход. Він був майже повністю підготовлений технологічно в пізніх кабазійських інвентарях, але типологічні зміни не відбулися. Ознаки «прогресивних» змін у технології простежуються в матеріалах кожної з кримських середньопалеолітичних індустрійних традицій, але в усіх випадках це саме ознаки, а не рішучі зміни. Таким чином, матеріали півострова швидше свідчать на користь думки, що без зовнішнього поштовху переход від середнього до пізнього палеоліту був би неможливий. Протягом, принаймні, 8—10 тисячоліть, Крим представляв собою щось на зразок неандертальського рефугіуму. Місцеві палеокультурні традиції виглядають далеко не регресуючими. Час від часу, півострів, можливо, виступав у ролі центру вторинного розселення, як про те свідчать комплекси з безперечно кримськими рисами на «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

Північному Кавказі³⁷, Середньому Дніпрі³⁸, а можливо і в басейні Дністра³⁹. Можливо, що стрелецька верхньопалеолітична культура з'явилася як результат акультурації носіїв міокоської або параміокоської традиції Криму з боку оріньякців.

Висновки

Відкриття останніх років свідчать про можливе існування на території Криму нижньопалеолітичних пам'яток з гальковою індустрією. Їх детальна типологічна характеристика та хронологічне обґрунтuvання залишається справою майбутнього. Відсутність абсолютних дат та чіткого геологічного контексту додає гіпотетичного характеру уявленням про передеємський (фінално-рісський) етап еволюції кримського палеоліту. Починаючи з еему (микулинський час) кримська палеолітична територіальна провінція безумовно входила до зони європейського палеоліту. Тут є безпосередні аналоги центрально-європейського таубаху, паралельно з якими еволюціонують фінално-ашельські палеотрадиції. Протягом післяеемського часу (валдайське зледеніння) в Криму існують, а тривають час і співіснують кілька середньопалеолітичних традицій. Можна припустити наявність локальних автохтонних традицій, а також прийшлих і таких, що виникли в результаті зовнішніх впливів. Крим, як і вся південна частина Східноєвропейської рівнини, являв собою контактну зону взаємодії традицій кількох великих технокомплексів, а саме міокоського та мустєрського в його шарантській та левалуа-мустєрській фаціях. Унаслідок цієї взаємодії з'являються своєрідні східношарантські та параміокоські пам'ятки. Середній палеоліт Криму доживає до досить пізнього часу, приблизно до 30 тис. років тому. Територія півострова, як, можливо, і вся Східна Європа, знаходилася поза вірогідними генеральними напрямками перших хвиль розселення носіїв верхньопалеолітичних традицій. Крим не дає свідоцтв локально-інспірованого переходу від середнього до верхнього палеоліту та ранніх, так званих, переходних індустрій. Можна припустити, що поява пам'яток верхнього палеоліту пов'язана з проникненням у Крим нового населення після 30 тис. років тому. Між 40—30 тис. років тому, тобто в час, коли на інших територіях зафіксовані ранні верхньопалеолітичні пам'ятки, Крим становив собою щось на зразок неандертальського рефугіуму. Еволюція середнього палеоліту в цей час була цілком стабільною і не демонструє ознак регресу.

Примітки

¹ Щепинский А. А. К вопросу об ашеле в Крыму // Исследование палеолита в Крыму.— К., 1979.— С. 85—106.

² Степанчук В. Н. Древнейший комплекс заскальненских стоянок // Тернопольская обл. ист.-краевед. конф.— Тернополь, 1990.— С. 16, 17.

³ Щепинский А. А., Клюкин А. А. Раннепалеолитическая «галечная» культура Крыма // КСИА.— 1992.— № 206.— С. 104—108; Zhuk S. M. The article in Prehistoire Européenne, in presse.

⁴ Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Нові мустєрські стоянки Південно-Західного Криму // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 34—45.

⁵ Щепинский А. А. Указ. соч.; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеоліт Крима.— К., 1993.

⁶ Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні: деякі підсумки та заування // Археологія.— 1978.— № 28.— С. 20—34.

⁷ Щепинский А. А. Указ. соч.

⁸ Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеоліт...

⁹ Колосов Ю. Г. Аккайская мустєрська культура.— К., 1986.

¹⁰ Бонч-Осмоловский Г. А. Гrot Kiiik-Koba. Палеоліт Крима.— М.—Л., 1940.

¹¹ Stepanchuk V. N. Kiiik-Koba, lower layer type industries in the Crimea // Prehistoire Européenne.— 1994.— 6.— P. 157—173; Stepanchuk V. N. The Eastern Taubachian: preliminary remarks // Archeologicke Rozhledy.— 1994.— XLVI.— P. 533—540.

¹² Burdakiewicz J. M. Osadnictwo dolnopaleolityczne w Trzebnicy // Studia Archeologiczne.— 1993.— XXV.

¹³ Kolossov Yu. G. Les débuts du paléolithique en Crimée // L'Anthropologie.— 1988.— Т. 92; Степанчук В. Н. Киник-Кобинская мустырская культура.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1991; Чабай В. П. Ранний палеолит Юго-Западного Крыма.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1991; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит... .

¹⁴ Stepanchuk V. N. The Middle paleolithic of the Crimea: variability, evolution and plausible explanation.— in presse.

¹⁵ Mania D., Toepfer D. Königsaeue, Gliederung, Ökologie und Mittelpaläolithische Funde der Letzten Eiszeit // Veröff. Landesmus. Vorges.— 1973.— № 26.

¹⁶ Stepanchuk V. N. The Middle...; Евтушенко А. И. Локально-хронологическое подразделение мустырских индустрий Северо-Восточного Средиземноморья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1995.

¹⁷ Чабай В. П. Указ. соч.

¹⁸ Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба мустырська стоянка Криму.— К., 1972.

¹⁹ Евтушенко А. И. Указ. соч.

²⁰ Векилова А. А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и близлежащих территорий // МИА.— 1957.— № 59.— С. 235—323.

²¹ Бонч-Осмоловский Г. А. Обследование крымских пещер в 1932 г. // Проблемы истории материальной культуры.— 1933.— № 9—10.— С. 56, 57.

²² Анникович М. В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы.— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— СПб., 1991.

²³ Бонч-Осмоловский Г. А. Обследование ...; Колосов Ю. Г. До питання про заселення кримських яйл в кам'яну добу // Археологія.— 1965.— № 19.— С. 14—21.

²⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолитическая стоянка в Крыму // Русский антропологический журнал.— 1926.— № 14.— С. 81—87.

²⁵ Анникович М. В. Ранняя пора ...; Anikovich M. V. Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // Journal of world prehistory.— 1992.— Vol. 6.— P. 205—245.

²⁶ Allsworth-Jones P. The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe.— Oxford, 1986; Debenath A. Le Paléolithique moyen récent et le début du Paléolithique supérieur dans le bassin de la Charente // Mem. de Musée de préhistoire d'Ile-de-France.— 1990.— № 3.— 223—233; Hedges R. E. M., Housley R. A., Bronk Ramsey C., Van Klinken G. J. Radiocarbon dates the Oxford AMS system: archeometry datelist 18 // Archaeometry.— 1994.— 36(2).— P. 337—374.

²⁷ Allsworth-Jones P. Op. cit.

²⁸ Mellars P. A., Bricker H. M., Cowlett J. A. J., Hedges R. E. M. Radiocarbon accelerator dating of French Upper Palaeolithic sites // Current Anthropology.— 1987.— № 28.— P. 128—133.

²⁹ Hedges R. E. M., Housley R. A., Bronk Ramsey C., van Klinken G. J. Op. cit.

³⁰ Allsworth-Jones P., Op. cit; Allsworth-Jones P. The Szeletian and the Stratigraphic succession in Central Europe and adjacent areas: main trends, recent results, and problems for resolution // Mellars P. (ed.) The emergence of modern humans.— Edinburgh. 1990.— P. 160—242.

³¹ Valoch K. La Moravie ilya 40000 ans // Mem. du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France.— 1990.— № 3.— P. 115—124; Pelegrin J. Observations technologiques sur quelques séries du Chatelperronien et du MTA B du Sud-Ouest de la France // Ibid.— P. 195—201; Combier J. De la fin du moustérien au paléolithique supérieur — le données de la région Rhodanienne // Ibid.— P. 267—271; Gioia P. An aspect of the transition between Middle and Upper Palaeolithic in Italy: the Uluzzian // Ibid.— P. 241—250.

³² Археология СССР. Палеолит СССР.— М., 1984.

³³ Анникович М. В. Ранняя пора ...; Anikovich M. V. Early Upper...

³⁴ Гладилин В. Н., Демиденко Ю. Е. Начальный этап позднего палеолита // Четвертичная геология и первобытная археология Южной Сибири.— 1986.— Вып. 1.— С. 16—19; Gladilin V. N., Demidenko Yu. E. Les origines des Industries Leptolithiques à pointes foliacées de la zone Carpathique // Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen.— Krakow, 1989.— P. 13, 14.

³⁵ Анникович М. В. О значении костенковско-борщевского района в современном палеолитоведении // Петербургский археологический вестник.— 1993.— № 3.— С. 3—19.

³⁶ Рогачев А. Н., Анникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Археология СССР. Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 162—267; Амирханов Х. А. Верхний палеолит Прикубанья.— М., 1986; Amirkhanov H. A., Anikovich M. V., Borziak I. A. Problème de la transition du Mousterien au Paléolithique supérieur sur le territoire de La Plaine russe et du Caucase // L'Anthropologie.— 1993.— Т. 97.— Р. 311—330; Станко В. Н. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Побужья и сопредельных территорий Северного Причерноморья // Позднепалеолитическое поселение Анетовка II.— К., 1989.— С. 82—111; Станко В. Н., Свеженцев Ю. С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // Бюллетень по изучению четвертичного периода.— 1988.— № 57.— С. 116—120; Любин В. П. Верхний палеолит // Палеолит Кавказа и Северной Азии.— Л., 1989.—

С. 93—144; Сапожников И. В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья.— Одесса, 1994; Олениковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991; Григорьева Г. В. О периодизации позднего палеолита Юго-Запада СССР // КСИА.— 1992.— № 206.— С. 58—64; Аникович М. В. Указ. соч. та ін.

³⁷ Любин В. Л. Мустьерские пещерные стоянки Прикубанья // Палеолит Кавказа и Северной Азии.— Л., 1989.— С. 84—88; Неандертальцы Гупского Ущелья.— Майкоп, 1994.

³⁸ Бодянский А. В. Мустьерская стоянка у скалы Орел // КСИА АН УССР.— 1960.— № 9.— С. 117—122; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя.— К., 1973.

³⁹ Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавии.— Кишинев, 1973.

B. N. Степанчук

ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ КРЫМСКОГО ПАЛЕОЛИТА

Открытия последних лет свидетельствуют о возможном существовании на территории Крыма нижнепалеолитических памятников с галечной индустрией. Их детальная типологическая характеристика и хронологическое обоснование остается делом будущего. Отсутствие абсолютных дат и четкого геологического контекста сообщает гипотетический характер представлениям о доземском (финально-рисском) этапе эволюции крымского палеолита. Начиная с эема (микулинское время) крымская палеолитическая территориальная провинция безусловно входила в зону европейского палеолита. Тут есть прямые аналоги центральноевропейского таубаха, параллельно с которым эволюционируют финальноашельские палеотрадиции. На протяжении постэемского времени (валдайское оледенение) в Крыму существуют, а долгое время и сосуществуют несколько среднепалеолитических традиций. Можно допустить наличие локальных автохтонных традиций, а также пришлых и возникших в результате внешних влияний. Крым, как и вся южная часть Восточноевропейской равнины, представлял собой контактную зону взаимодействия традиций нескольких крупных технокомплексов, а именно микоцкого и мустьерского в его шарантской и леваллуа-мустьерской фациях. Вследствие этого взаимодействия появляются своеобразные восточношарантские и парамикоцкие памятники. Средний палеолит Крыма доживает до относительно позднего времени, примерно до 30 тыс. лет назад. Территория полуострова, как, возможно, и вся Восточная Европа, находилась вне вероятных основных направлений первоначального распространения носителей верхнепалеолитических традиций. Крым не дает свидетельств локально-инспирированного перехода от среднего к верхнему палеолиту, и т. н. переходных индустрий. Можно предполагать, что появление памятников верхнего палеолита связано с проникновением в Крым нового населения после 30 тыс. лет назад. Между 40—30 тыс. лет назад, т. е. во время, когда на других территориях зафиксированы ранние верхнепалеолитические памятники, Крым представлял собой неандертальский рефугиум. Эволюция среднего палеолита в это время была вполне стабильной и не демонстрирует признаков регресса.

V. N. Stepanchuk

GENESIS AND EVOLUTION OF THE CRIMEAN PALEOLITHIC PERIOD

Discoveries of recent years give data on a probable existence of the Lower Paleolithic monuments in the Crimean Area. Their detailed typological characteristics and chronological basing remain a matter to be done. Absence of absolute dates and a clear geological context impart a hypothetic character to pictures of the pre-Eem (the Final Riss) stage of the Crimean Paleolithic evolution. Beginning from the Eem (the Mikulino Time) the Crimean Paleolithic territorial province was absolutely a part of the zone of the European Paleolithic. There exists a direct analogy here with the Central European Taubachian, with which in parallel The Final Ascheulean Paleo-traditions evolved. Over the post-Eem Time (the Valday glaciation) several the Middle Paleolithic traditions exist in Crimea and even co-exist for a long time. A presence of local the Autochthonic traditions may be assumed, as well as of these, alien and occurred as a result of an external influence. Crimea, as the whole Southern part of the Eastern European Plain, was a contact zone, where several large technocomplexes, such as the Mikoquian and the Mousterian in its

Charentian and Levallois-Mousterian facies, were in interaction. Due to this interaction the original Eastern Charentian and Para-Micoquian sites appeared. The Middle Paleolithic in Crimea survived up to relatively late time, roughly 30 thousand years ago. The peninsula, as, possibly, the whole Eastern Europe, was beyond probable main directions of an expansion of the Upper Paleolithic traditions' carriers. Crimea does not give evidence on a local inspired transition from the Middle to the Upper Paleolith and to, so called, transitional industries. An appearance of the Upper Paleolithic sites may assume to be connected with a penetration of a new population in Crimea after 30 thousand years ago.. Between 40–30 thousand years ago, that is in time, when the Early Upper Paleolithic evidence is fixed in the other territories, Crimea was the Neanderthal refugium. An evolution of the Middle Paleolithic at that time was rather stable and did not demonstrate regressive signs.

ПАЛЕОЕКОНОМІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ СУСПІЛЬСТВА СТЕПОВИХ МИСЛИВЦІВ

Л. Л. Залізняк

Стаття присвячена типам господарства та способу життя мисливської людності степової та лісо-степової зон України у пізньому палеоліті та мезоліті. Виділяються історичні етапи розвитку економіки степових мисливських суспільств.

Первісні мисливські суспільства безпосередньо залежали від природного середовища і перш за все від об'єктів мисливського промислу. Тому відповідно природно-ландшафтній диференціації України в пізньому палеоліті та мезоліті тут розвивалося 7 моделей господарської адаптації первісності або господарсько-культурних типів за термінологією вітчизняних дослідників. Серед них: мисливці на мамонтів, мисливці на північного оленя, степові мисливці, мисливці прильодовикових гір, мисливці лісів помірної зони, мисливці гірських лісів, рибалки та мисливці річкових узбережж. Кожен з них, пройшовши кілька етапів історичного розвитку, відомий у кількох варіантах.

Сучасний рівень реконструкції моделі господарської адаптації мисливців степової зони Євразії та Північної Америки залишає бажати кращого. Зроблено кілька спроб відтворення способу життя та господарювання степових мисливців окремих регіонів¹.

На жаль, поки що немає фундаментальної праці, де була б всебічно розглянута ця проблема і узагальнені численні її регіональні розробки.

Мисливці прильодовикових степів

Основою джерелознавчої бази моделі адаптації степових мисливців плейстоцену є численні пізньопалеолітичні пам'ятки мисливців на бізона та коня Північного Причорномор'я та Приазов'я (Амвросіївка, Акаржа, Анетівка I, II, Кам'яна Балка I, II, Сагайдак, Муралівка, Золотівка, Кайстрова Балка IV, Рогалик та ін.), а також палеоіндіанські стоянки та місця полювань на бізонів VIII—V тис. до н. е. північноамериканських прерій. Розкопки пізньопалеолітичної стоянки мисливців на бізона Чорноозер'я II у Західному Сибіру² свідчить, що ця модель адаптації була поширена наприкінці плейстоцену і в степах Азії.

Велике значення для розуміння такого типу пристосування мисливських суспільств до специфічного степового середовища мають матеріали етнографічних мисливців прерій Канади та США. Однак вони потребують обережного і коректного використання, оскільки належать мисливським суспільствам дуже деформованим впливами більш цивілізованих сусідів. Амери-

канські дослідники видали значну кількість праць, що узагальнюють дані археології та етнографії мисливців на бізонів степової зони Північної Америки³.

З вітчизняних учених першими відзначали господарську специфіку пізнього палеоліту причорноморських степів П. П. Ефименко⁴ та П. Й. Борисковський⁵. Вони виділили в пізньому палеоліті Східної Європи причорноморську зону рухливих степових мисливців на бізонів із своєрідною матеріальною культурою. М. Д. Гвоздовер⁶ та Г. В. Григор'єва⁷ заперечували як однокультурність, так і наявність единого типу господарства у мисливців причорноморських степів. Було доведено, що останні належали до різних етнокультурних спільнот. Спробу примирити ці дві точки зору зробив С. В. Смирнов⁸, який стверджував, що носіями единого типу господарства могли бути різні етнічні групи.

Значний прогрес у реконструкції моделі адаптації степових мисливців на бізона причорноморських степів стався за останнє десятиліття⁹. Він відбувся, значною мірою, завдяки застосуванню нових комплексних методик дослідження минулого і, перш за все, етнографічного моделювання¹⁰.

Археологічні та палеозоологічні дані свідчать, що спеціалізовані мисливці на бізонів наприкінці плейстоцену населяли степову зону всієї північної півкулі. Але якщо в преріях Північної Америки найдавніші стоянки з фаunoю бізона датуються близько 10 тис. років тому, а в степах Західного Сибіру — 12 тис. років тому (Чорноозер'я II), то у Північному Причорномор'ї вони з'являються близько 20 тис. років тому (Сагайдак, Муралівка, Амвросіївка та ін.). Схоже, що модель господарської адаптації степових мисливців на бізона, як і більшість палеолітичних типів мисливської економіки, остаточно сформувалася наприкінці плейстоцену в період максимального похолодання та найбільшого поширення перигляціальних степів з бізоновим фауністичним комплексом.

Стоянки степових мисливців другої половини пізнього палеоліту відомі у причорноморських та приазовських степах від Дону (Золотівка, Кам'яна Балка I, II) до Нижнього Дністра (Акаржа) та Дунаю. Картографування стоянок зі степовою фаunoю свідчить, що носії даної моделі адаптації просувалися досить далеко на північ. Маються на увазі стоянки Говоруха на Дінці, Кайстрова Балка IV у Надпорожжі, Журавка в Середньому Подніпров'ї. Тобто, степова зона з відповідною фаunoю наприкінці плейстоцену поширювалася на північ значно далі ніж зараз. Велика кількість стоянок палеолітичних степових мисливців лежать на дні Азовського моря та Одеської затоки. Адже через зниження рівня світового океану на 100—60 м наприкінці плейстоцену Азовського моря не існувало, а північно-західна частина Чорного моря між Добруджою та Кримом була сушою, де текли Дніпро, Дністер та Дунай.

Отже, смуга пізньоплейстоценових степів Північного Причорномор'я була у 2—3 рази ширшею від сучасної степової зони України. Винятково сприятливі кліматичні умови росту трав робили її чудовим пасовиськом для численної популяції бізонів. Усе це сприяло формуванню та розвитку своєрідної економіки степових плейстоценових мисливців. Їх господарство 20—13 тис. років тому було вузько спрямоване на промисел бізонів. Адже м'ясо останніх становило 97% раціону мешканців стоянок¹¹.

Етнографічні дані стосовно спеціалізованих мисливців на бізона прерій свідчать, що останній відігравав у житті суспільства виняткову роль. Крім різноманітної їжі він давав шкури для одягу, взуття та покриву жител, кістки для виготовлення знарядь. З рогів робили посуд, зі смужок шкіри та шерсті плели мотузки. Мозок використовувся при вичинці шкір, а сухий гній бізонів слугував паливом у безлісому степу. Всі частини тушки бізона якщо не з'їдались, то використовувались у мисливському господарстві¹².

Провідна роль бізона в життєзабезпеченні суспільства обумовлювала його культ у середовищі спеціалізованих мисливців. Про це свідчать як дані етнографії (ритуальний комплекс Дональд Сайт), так і скupчення пофарбованих вохрою черепів бізонів на стоянці Анетівка.

Головною зброєю мисливців на бізона був спис. У євразійських степах бізонів били списами з кістяними (Амвросіївка) чи роговими (Анетівка II) наконечниками, які нерідко мали пази для крем'яних вкладнів. Безпосеред-

нім доказом їх використання при полюванні на бізонів є масові знахідки таких вістер в Амвросіївському кістковиці, на стоянках Анестівка II та Чорноозер'я II. На особливу увагу заслуговує лопатка бізона пробита вістрям з рогу північного оленя з третього шару стоянки Кокорево I під Красноярськом¹³. У Північній Америці бізонів били списами з крем'яними вістрями. Наприклад, на стоянці Ліндермеер у штаті Колорадо знайдено хребець бізона з крем'яним наконечником типу Фолсом¹⁴.

Цікаво, що нашадки пізньопалеолітичних мисливців на бізона Причорномор'я (кукрецька мезолітична спільність) полювали на турів зі списами з кістяними пазовими наконечниками, що були більш розвиненою варіацією наконечників попередньої епохи¹⁵.

Судячи за даними етнографії та археології, мисливці на бізона мешкали у наземних конічних житлах з дерев'яним каркасом, покритим шкурами. Кругле в плані житло діаметром до 5 м було помешканням окремої сім'ї, чисельністю близько 5—7 чоловік. Традиційний костюм мисливців на бізона прерій складався з замшевих фартуха та ноговиць, що прив'язувалися до пояса, а також накидки зі шкури бізона¹⁶.

Останнім часом дослідники суттєво наблизилися до розуміння суті моделі адаптації степових мисливців на бізона, тобто їх річного господарського циклу. Факт харчування бізонів влітку травою, а взимку гілками кущів та дерев прирічкових лісів, а також розташування стоянок у долинах річок та на плато дали підстави зробити висновок, що степові мисливці влітку жили і полювали на плато, а взимку біля річок у долинах¹⁷. Стадні травоїдні відкритих просторів восени мігрують з літніх пасовиськ на вододілах до зимових у долинах річок, а весною — навпаки¹⁸. Цей біологічний закон копитних помірної зони жорстко регламентував як сезонність поселенської структури, так і річний господарський цикл степових мисливців, перші спроби реконструкції якого з'явилися останнім часом¹⁹.

Як і всі мисливці відкритих просторів, мисливці на бізонів полювали на традиційних шляхах сезонних міграцій тварин. Між північними літніми та південними зимовими пасовиськами бізонів унаслідок періодичних сезонних переходів величезних гуртів тварин утворювались набиті шляхи²⁰. На мігруючих біzonів чекали плейстоценові мисливці восени та весною.

Осіннє колективне полювання було найбільш масштабним і продуктивним. Цьому сприяв той факт, що восени бізони відносно спокійні і утворюють величезні стада. Виникали сприятливі умови для успішного колективного загінного полювання. У ньому брала участь уся община або навіть сім'ї кількох сусідніх общин.

Стадо бізонів гнали у напрямку яру чи берегового урвища. Бізони мали поганий зір, тому щільною масою бігли за лідером. Останній, побачивши прірву, не мав змоги змінити напрямок руху і передня частина стада під тиском задніх рядів зривалася в яр (рис. 1).

Ще більш поширеним способом осіннього полювання був загін невеликих груп бізонів у природну пастку, наприклад, у верхів'я яру з крутими схилами. Тут тварин чекали у скованках мисливці, які забивали бізонів за допомогою списів, а пізніше луків та стріл. Висновок про колективний загін біzonів у пізньому палеоліті першим зробив І. Г. Підоплічко²¹, розкопавши скучення їх кісток у яру під Амвросіївкою в Донбасі.

Після полювання на місці забою або поряд з ним туші білували і розтинали на частини для транспортування на стоянку. На літніх пасовиськах бізони набували максимальної ваги, а їхнє м'ясо та осіння шкура — вищої якості. Харчування сухою осінньою травою добре впливало на якість м'яса біzonів, яке довше зберігалося і було придатнішим для в'яління²².

Саме під час осінньої міграції біzonів робилися запаси м'яса на зиму. Переважна більшість палеоіндіанських кістковиць Північної Америки — сліди масового забою біzonів восени та на початку зими²³. Осіння міграція тварин, як правило, передує першим заморозкам. Створюються умови для збереження впільованого восени м'яса протягом кількох зимових місяців. Експериментально встановлено, що забиті у жовтні біzonи починають розкладатися

Рис. 1. Полювання на бізонів у Надчорномор'ї у пізньому палеоліті. Реконструкція О. О. Кротової за матеріалами стоянки Амвросіївка. Худ. П. Л. Корнієнко

лише в травні. Причому, чим більше тварин вбито, тим повільніше іде процес розкладу. Цікаво, що взимку вовки не можуть їсти мерзлі туши²⁴.

Повна відсутність транспортних засобів у палеоліті виключала можливість транспортування м'яса на значну відстань. Тому община зимувала поруч із запасами м'яса на місці осіннього колективного полювання. Доказом цього є знахідки черепів бізонів на поселеннях степових мисливців. Голова дорослого бика важить близько 70 кг, що виключає можливість її транспортування здаleку²⁵.

Отже, зимове поселення общини мисливців на бізона являло собою комплекс, що складався з місця забою тварин, майданчика для розчленування туш та власне стійбища мисливського колективу. Така тричленна структура по-різному простежується на таких великих пам'ятках степової зони як Амвросіївка, Кам'яна Балка II, Анетівка II, можливо, Акаржа. Частина популяції бізонів зимувала у долинах річок, що створювало умови для індивідуального їх промислу скрадом та «м'ясного збиральництва», тобто пошуків та утилізації ослаблених тварин чи їх трупів.

Весною відбувалося колективне полювання на весняному міграційному шляху бізонів. У випадку успіху поселялися поряд із забитими весною тваринами. Можливо, Амвросіївка є прикладом такого літнього поселення поряд із кістковищем бізонів, впольованих у травні — червні.

Однак більшість літніх поселень — це невеликі стоянки з незначною концентрацією решток навколо одного чи кількох вогнищ (Сагайдак I, Муралівка, Золотівка, Журавка, Федорівка та ін.). До літніх стоянок дослідники відносять і численні місцезнаходження з невиразним, слабонасиченим культурним шаром у найвищих ділянках вододілів річкових долин. Весною та влітку бізони паслися невеликими групами на вкритих густими травами пла-то, що й приваблювало сюди мисливців у теплу пору року²⁶. Тварин та людей забезпечували водою подові озера вододілів, що пересихали лише в середині літа. Відсутність води та вигорання під сонцем трави на плато змушувало бізонів наприкінці літа переходити в річкові долини, де ще зберігалася свіжа трава.

Отже, великі зимові общинні поселення з приходом весни розпадалися на невеликі мисливські групи з 1—3 сімей, що промишляли індивідуально на літніх вододільних пасовищах. Дуже поширеним було індивідуальне по-лювання з луком та стрілами. Мисливець надягав шкуру і підбирається до групи бізонів. Вгледівши хижака, дорослі самці утворювали оборонне коло навколо телят та самок. Це давало змогу мисливцю наблизитись до стада на відстань пострілу²⁷.

Однак і влітку бізонів добували методом колективних загонів. Проживання влітку на високих вододільних ділянках рельєфу дозволяло мисливцям контролювати пересування бізонів, що в цю пору року паслися невеликими групами. Їх оточували і гнали на мисливську зasadу або в якусь природну пастку. Так, амвросіївське бізонове кістковище могло виникнути внаслідок багатьох літніх загонів бізонів з плато у верхів'я степової балки²⁸.

Восени люди слідом за бізонами спускалися з плато у річкові долини, де готувалися до великого осіннього полювання на, мігруючих у південному напрямку, тварин. Починався новий річний господарський цикл.

Планіграфія стоянок степових мисливців свідчить, що первинною ланкою їх суспільства була мала сім'я середньою чисельністю 5—7 осіб. Як відомо, мала сім'я мисливців та збирачів залишає на місці свого мешкання скupчення археологічних матеріалів діаметром 6—10 м²⁹. Саме такі скupчення решток діяльності людини являють собою пізньопалеолітичні степові стоянки Ново-володимирівка, Ями, Янісоль, Муралівка. Близько 20 таких стоянок розкопано у Рогалику.

Стоянка Акаржа, за І. В. Сапожниковим, складається з великого за площею центрального скupчення кременю та кісток бізона з трьома концентраціями знахідок діаметром 6—8 м на периферії. Формування такої планіграфічної структури поселення пояснюється неодноразовим поверненням первісного колективу, що складався з окремих сімей, на місце минулих стійбищ.

На жаль, поки що немає общинних поселень мисливців плеистоценового степу, які були б розкопані на всій площі. Тому відсутні безпосередні свідчення про кількість сімей, що складали общину. Швидше за все, общини степових мисливців у середньому складалися з 5—7 сімей і нараховували близько 30 осіб.

У фінальному палеоліті 13—10 тис. років тому через поступове вимирання бізонів в українських степах з'являються стоянки з переважанням у фауні решток плеистоценового коня (Рогалик, Говоруха та ін.). Тобто, в межах єдиної степової моделі адаптації відбулася заміна одного її варіанту іншим, мисливців на бізона — мисливцями на коня. Третій варіант степової моделі адаптації (мисливці лісостепу) поширюється на півдні України на рубежі плеистоцену та голоцену.

Мисливці раннього голоценового лісостепу

Виразна зона раннього голоценових лісостепів з своєрідною флорою та фаunoю дає підстави припускати наявність в мезоліті України специфічного варіанту степового мисливського господарства з елементами лісової моделі мисливської адаптації³⁰.

Даний варіант степової адаптації виник як безпосередній наслідок природно-ландшафтних змін у степовій зоні на межі плеистоцену та голоцену. Післяльодовикове потепління та зваження клімату обумовило поширення лісових закритих біоценозів не тільки в середній смузі Східної Європи, але і на її півдні. Як наслідок в степовій зоні поряд з такими стадними тваринами як тарпан та сайгак поширюються нестадні лісостепові (тур) і навіть лісові (благородний олень, кабан) копитні.

Цей процес був переконливо проілюстрований В. І. Бібіковою³¹ на фауністичних рештках степових стоянок. Так, якщо раціон пізньопалеолітичних мисливців на бізона складався з його м'яса на 97%, то мешканці стоянки Білолісся рівною мірою полювали як на стадних тарпана та сайгака, так і на нестадного тура. Раціон мешканців пізньомезолітичної стоянки Мирне більш ніж на 80% складався з м'яса лісових та лісостепових нестадних тварин тура, кабана, благородного оленя.

Судячи за фаunoю мезолітичних стоянок українського лісостепу в основі їх економіки лежало полювання на турів, доповнюване промислом тарпана, кабана, благородного оленя, сайгака, птиці та збиральництвом. Однак, за показником калорійності м'ясо тура складало понад 80% раціону³². Тура добували за допомогою лука зі стрілами та списа. Про це свідчать знахідки скелетів турів в болотах Данії з дірками від наконечників списів в лопатках та крем'яними наконечниками стріл в кістках — Плейлеруп, Віг, Грэндж Мус³³. Д. Ю. Нужний знайшов на стоянці Ігрень 8 у Надпоріжжі хребцевий відросток тура з діркою, що діаметром та формою відповідає перетинам кістяних пазових наконечників дротиків з цієї ж стоянки (рис. 2).

Разом з тим західні сусіди кукрецької культури носії гребениківських традицій при полюванні на тура широко використовували лук та стріли. Про це свідчить масове поширення трапецієподібних наконечників стріл, що навіть стали культуровизначальними виробами гребениківських стоянок.

На тура, благородного оленя, кабана полювали в прирічкових лісах скрадом за допомогою лука, стріл та списа різноманітними методами індивідуального полювання, які є типовими для лісових мисливців³⁴. Відповідно ландшафтній специфіці ролі індивідуального полювання скрадом з луком та стрілами зростала в більш залисених північних районах лісостепу, на межі з лісовою зоною, де мешкали лісові мисливці. У Причорномор'ї, де ліси росли лише вздовж річок, розділених широкими степами, де паслись стада тарпанів та сайгаків збільшувалася роль загонних методів полювання, що не потребували використання лука та стріл. Тому у кукрецьких мисливців причорноморських степів лук відігравав значно меншу роль у господарстві ніж у гребениківської людності лісостепів Північно-Західного Причорномор'я.

Кам'яні терочники та зернотерки стоянки Мирне свідчать про певну роль рослинної їжі в раціоні мисливців лісостепу. На цій же стоянці досліджено 58 заглиблених в землю вогнищ та пекарських ям. Вони мали круглу в плані форму близько 60 см діаметром і глибину 30—40 см. Пекарські ями були за-

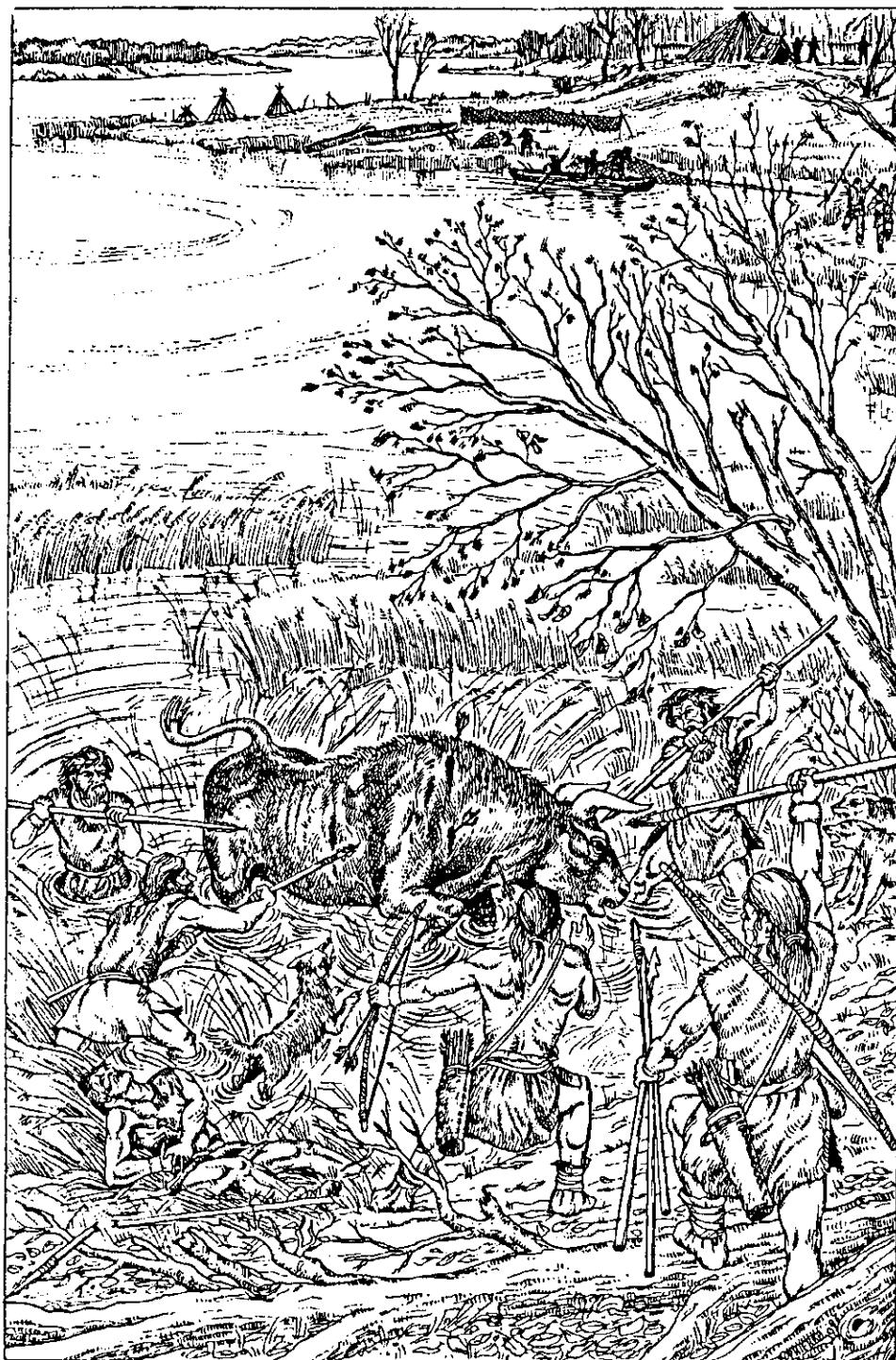

Рис. 2. Полявання на тура у Надпоріжжі 8 тис. р. тому. Реконструкція Л. Залізняка за матеріалами стоянки Ігрень 8. Худ. П. Корніенко.

повнені кістками тварин і очевидно призначалися для приготування м'яса. Поряд знайдені камені, які вірогідно нагрівали у вогнищі і кидали до ями. Зверху на розпечениі камені клали м'ясо і закривали яму листям та землею³⁵.

Навколо великих мезолітичних поселень, що як правило займають миси терас степових річок (Мирне, Абузова Балка, Кам'яна Могила), розташовані

численні невеликі стоянки. Їх топографія різноманітна, від прирічкових узвищень до вододільних ділянок плато. Дослідник степового мезоліту В. Н. Станко³⁶ інтерпретував таку поселенську систему як базове багаторічне поселення з сезонними стоянками окремих груп його мешканців навколо.

Однак, вірогіднішою здається версія С. О. Дворянінова та І. В. Сапожникова³⁷, які висловили припущення, що прирічкові поселення могли бути зимовими, а вододільні — літніми. Вони спиралися на річний біологічний цикл бізона і тура, які влітку харчувалися травою на плато, а взимку — гілками у прирічкових лісах.

Тур, як головний об'єкт промислу мезолітичної людності Північного Причорномор'я, кінець літа, осінь та зиму пасся у прирічкових лісах. На вододілах він провадив весну та початок літа. Таким чином, великі прирічкові поселення Мирне, Абузова Балка, Кам'яна Могила, та їм подібні були сезонними літньо-осінньо-зимовими стійбищами общинних колективів, які щорічно наприкінці літа збиралися в традиційному місці. Основою їх існування було полювання на турів, що в цей час залишали безкраї пасовиська на плато і концентрувалися у вузькій смузі прирічкових лісів. Після літнього випасу їх вага восени була максимальною, а м'ясо висококалорійним.

Таким чином, у кінці літа та восени в долинах річок створювались сприятливі умови для існування великих мисливських колективів. За етнографічними даними в цей час в единому стійбищі на промислових територіях конкретної общини збиралися не тільки сім'ї її членів, але приходили сімейні колективи сусідніх дружніх общин. Екзогамні мисливські общини не могли існувати ізольовано, без таких щорічних зборів у забезпечених харчовими ресурсами місцях. Адже саме в цей час відбувалося встановлення шлюбних зв'язків, весілля, ритуальні свята, обмін виробами та сировиною (кремінь, вохра тощо). Мисливським суспільствам властива стійка тенденція до розширення шлюбних контактів екзогамних общин за рахунок їх встановлення з максимальним числом сусідніх колективів³⁸.

Саме до такого типу пам'яток, вірогідно, належить стоянка Мирне. Стас зрозумілою наявністю в межах одного поселення окремих сімейних стоянок, або господарсько-побутових комплексів, які за крем'яним інвентарем належали різним етнокультурним спільнотам. Мається на увазі наявність сімейних скупчень матеріалів як гребениківської, так і кукрецької культур на стоянці Мирне³⁹.

Про багаторазове заселення таких великих, так званих базових, степових мезолітичних поселень свідчить геологія стоянки Кам'яна Могила. Її нижній мезолітичний шар складається з численних тонких горизонтів — слідів щорічних сезонних повернень общини на місце традиційного поселення⁴⁰.

Очевидно з приходом зими гості поверталися до своїх зимових поселень з долини сусідніх річок, а господарі продовжували зимівку в общинному стійбищі. Весною тури піднімалися на літні пасовиська на плато. Общинне поселення розпадалося на мисливські групи з 1—3 сімей, які промишляли на літніх вододільних пасовиськах до середини літа.

Таким чином, внаслідок потепління близько 10 тис. р. тому прильдовикові степи півдня України трансформуються у ранньоголоценові лісостепи. Останні в природно-ландшафтному сенсі були реліктами перигляціальних відкритих просторів. Їхній тваринний та рослинний світ значною мірою являв собою збіднений перигляціальний комплекс⁴¹. Ранньоголоценові лісостепи певною мірою успадкували не тільки природну специфіку прильдовикових просторів, але й певні елементи моделі господарської адаптації степових мисливців пізнього палеоліту. Останні у зв'язку з природно-ландшафтними змінами на межі плейстоцену та голоцену переходять на новий мезолітичний етап розвитку. Поширення лісостепових ландшафтів з помітною роллю нестадних тварин у теріофауні збільшило роль індивідуального полювання з луком і стрілами. Фактично на півдні України поширився своєрідний варіант степової моделі адаптації з елементами лісового мисливського господарства (Мирне, Кам'яна Могила, Фронтове тощо).

Північніше степові елементи поступалися місцем лісовим. Матеріали стоянки В'язівок 4а під Лубнами свідчать, що у північній смузі лісостепу в ме-

золіті була поширенна лісова модель мисливської адаптації з елементами степової. Її також можна назвати лісостеповим варіантом лісового господарсько-культурного типу⁴². Цей тип первісної економіки характеризувався річним господарським циклом лісових мисливців (літо — на березі значної водойми, зима — в глибині лісів мисливських угідь), але включав також промисел деяких степових копитних (кінь).

Лісостепові мисливці проіснували на півдні України до неоліту, коли поступово трансформувалися в найдавніших неолітичних землеробів і тваринників України. Однак економіка останніх ще довго зберігала елементи привласнюючого мисливського та рибальського господарства (буго-дністровська, сурська, дніпро-донецька неолітичні культури V—IV тис. до н. е.).

Примітки

¹ Дворянинов С. А., Сапожников И. В. О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР.— Тез. докл.— К., 1975; Зализняк Л. Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы.— Элиста, 1990; Краснокутский Г. Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1992; Кротова О. О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія.— № 64.— 1988; Миньков Я. В. Охотничье население Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита (опыт реконструкции).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1991; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982; Кехое Т. The Hull Lake Site: A prehistoric bison drive in Southwestern Saskatchewan.— Milwaukee, 1973; Frison G. S. The Carpenter Site. A hell gap bison kill on the high plains // AP.— 1974.

² Генинг В. Ф., Петрин В. Т. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири.— Новосибирск, 1985.

³ Кехое Т. Op. cit.; Frison G. S. Op. cit.; Wheat J. A paleo-indian bison kill // Scientific American.— January.— 1967.

⁴ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА.— № 4.— 1960.

⁵ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.— М., 1964.

⁶ Геоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ.— 1964.— Вып. АI-5.

⁷ Григорьева Г. В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА.— 1967.— Вып. III.

⁸ Смирнов С. В. Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблемы палеолита Восточной Европы.— Л., 1977.

⁹ Бибикова В. И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА.— 1985.— № 181; Дворянинов С. А., Сапожников И. В. Указ. соч.; Краснокутский Г. Е. Указ. соч.; Станко В. Н. Мирное...; Станко В. Н., Григорьева Г. В., Шайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Антетовка II.— К., 1989.

¹⁰ Зализняк Л. Л. Мисливці прильдовкової Європи наприкінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія.— № 64.— 1988; Зализняк Л. Л. Первобытные охотники...; Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986; Кротова О. О. Про господарську...; Миньков Я. В. Вказ. праця; Сапожников И. В.

¹¹ Краснокутский Г. Е. Указ. соч.— С. 11.

¹² Wheat J. Op. cit.— Р. 50.

¹³ Абрамова З. А., Гречкина Т. Ю. Об охоте и охотничьем вооружении в позднем палеолите Восточной Сибири // КСИА.— 1985.— № 181.— С. 45.

¹⁴ Roberts F. H. Additional Information on the Folsom Complex: Report of the Second Season's Investigations at the Lindenmeier Site in Northern Colorado.— Smithsonian Misc. Coll. Washington, 1936.— Р. 10.

¹⁵ Зализняк Л. Л. Мисливці ...— С. 16, 17; Нужний Д. Ю., Яневич А. А. О хозяйственной интерпретации памятников кукрекской культурной традиции // КСИА.— 1987.— № 189.— С. 40.

¹⁶ Народы Америки.— М., 1959.— Т. I.— С. 251.

¹⁷ Дворянинов С. А., Сапожников И. В. Указ. соч.

- ¹⁸ Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian // Academic Press.— 1985.— P. 477.
- ¹⁹ Дворянинов С. А., Сапожников И. В. Указ. соч.; Краснокутский Г. Е. Указ. соч.— С. 16, 17; Кротова О. О. Вказ. праця.— С. 6.
- ²⁰ Баскин Л. М. Поведение копытных.— М., 1976.— С. 110, 113.
- ²¹ Пидопличко И. Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА.— 1953.— Вып. 2.— С. 65—69.
- ²² Frison G. C. Op. cit.— P. 19, 20.
- ²³ Ibid.
- ²⁴ Todd L. C. Исследования остатков бизонов из раннеголоценовой стоянки Хорнер, парк Каунти, Вайомминг, США // Исследования четвертичного периода.— М., 1986.— С. 174.
- ²⁵ Зализняк Л. Л. Мисливці...— С. 15.
- ²⁶ Дворянинов С. А., Сапожников И. В. Указ. соч.
- ²⁷ Блон Т. Следы бизонов // Великие кочевья.— М., 1975.— С. 84.
- ²⁸ Krotova A., Bilan N. Amvrosievko. A Unigrec Upper Palaeolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to clovis.— New York and London, 1993.— P. 139.
- ²⁹ Зализняк Л. Л. Первобытные охотники...— С. 71—81.
- ³⁰ Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 129.
- ³¹ Бибикова В. И. Указ. соч.
- ³² Зализняк Л. Л. Население Полесья...— С. 114.
- ³³ Зализняк Л. Л. Население Полесья.— С. 168; Sorensen A., Petersen D. The Plejlerup Aurochs — an Archeological Discovery from Boreal Denmark // Archaeozoologia, Melanges.— Grenoble, 1986.
- ³⁴ Зализняк Л. Л. Население Полесья...— С. 73—81, 106—111.
- ³⁵ Станко В. Н. Мирное....— С. 57, 58.
- ³⁶ Там же.— С. 127, 130.
- ³⁷ Дворянинов С. А., Сапожников И. В. Указ. соч.
- ³⁸ История первобытного общества.— М., 1986.— Т. 2.— С. 467—470.
- ³⁹ Станко В. Н. Мирное....— С. 79.
- ⁴⁰ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 14—16.
- ⁴¹ Вангенгейм Э. А. Перигляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биоценозов СССР в голоцене.— М., 1976.
- ⁴² Зализняк Л. Л., Гавриленко І. М. Мисливці раннього голоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4а на Полтавщині // Археологический альманах.— Донецк, 1995.— № 4.— С. 97—103.

Л. Л. Зализняк

ПАЛЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ОБЩЕСТВА СТЕПНЫХ ОХОТНИКОВ

В каждой природно-ландшафтной зоне первобытное общество вырабатывало своеобразный образ жизни, модель экономической адаптации или хозяйственно-культурный тип. Модель хозяйственной адаптации степных охотников окончательно сложилась в Северном Причерноморье в середине позднего палеолита.

В степях Украины прослеживается три стадии развития данной модели. С момента формирования до финального палеолита (20000—13000 лет тому назад) она развивалася в форме специализированных степных охотников на бизонов. В финальном палеолите (13000—10000 лет назад) степные охотники перешли к промыслу лошади.

Около 10000 лет назад холодные причерноморские степи приледниковых трансформировались в раннеголоценовые с более мягким и влажным климатом и большей ролью лесных биоценозов, включающих представителей лесостепной фауны (тур, кабан, благородный олень). Хозяйственно-культурный тип степных охотников перешел с перигляциального на раннеголоценовый, мезолитический этап развития.

В Северном Причерноморье степная модель охотничьей адаптации просуществовала до неолита, а североамериканских прериях вплоть до XIX в.

PALEOECONOMIC RECONSTRUCTION OF THE STEPPE HUNTERS' SOCIETY

The existence of landscape-climatic zones in Europe was responsible for a hunting specialization of the population and a certain cultural differentiation of the inhabitants in each of the zones. At the end of the Paleolithic and the Mesolithic periods seven models of an economy adaptation or economic-cultural types were formed in there. They were the followings: mammothhunters, reindeer-hunters, mounting periglacial hunters, forest hunters, mountain forest hunters, hunters and fishers of the river banks, steppe hunters.

The model of economy adaptation of the steppe hunters had been formed in the Ukrainian Steppe in the glacial maximum, about 20000 years ago (Amvrosiivka, Anetovka II). This type of the prehistoric economy spread out to the East of the steppe zone and in the end of the Paleolith reached the Siberian Steppe. On the border of the Pleistocene and the Holocene it spread out in the American Prairies.

The steppe model of a hunting economy had three development stages in the Ukrainian steppes. From the moment of formation up to the Final Paleolith (20 000 - 13 000 years ago) it existed in a form of the specialized bison hunters. In the Final Paleolith (13 000-10 000 years ago) it transformed into the economy of horse hunters.

About 10 000 years ago the cold periglacial Pontic steppes were changed for the Early-Holocene steppes with more mild climate, more developed forest impregnation, where the Pleistocene bison and horses were superseded by aurochs, tarpan and saigas. Thus, at the verge of the Pleistocene and the Holocene the transition of the Late Paleolithic model of a steppe economy to the Early Holocene stage of its development was defined in the Pontic steppes.

In the Northern Pontic Areas the steppe-hunters' adaptation model existed till the Neolith. In the prairies of Northern America it was up to the 19 century. This makes it possible to reconstruct the mode of life of the Final Paleolithic and Mesolithic hunters in the Northern Pontic Areas not only on the basis of archaeological data, but also using ethnographic ones.

МИСТЕЦТВО ТА СВІТОГЛЯД ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ (за матеріалами України)

М. І. Гладких, В. Н. Станко

На археологічних джерелах України розглядаються «матріархальний» та «патріархальний» варіанти світогляду первісного суспільства пізньопалеолітичного часу.

З усіх видів культури в ранньопервісному суспільстві найбільшого розвитку набуло образотворче мистецтво. Принаймні, воно краще збереглось в археологічних джерелах. Різні прояви цього виду творчості, його матеріальні зразки одержали узагальнене визначення «палеолітичне мистецтво». Хронологічно воно пов'язане з пізнім палеолітом, часом існування людини сучасного фізичного типу — *Homo Sapiens*. Протягом пізнього палеоліту простежується поступовий розвиток палеолітичного мистецтва від найпростіших зразків. З усіх видів давньої людини мабуть тільки *Homo Sapiens* був здатен до абстрактного, символічного і з часом естетичного відображення навколошнього середовища. У той же час, найбільш ранні прояви палеолітичного мистецтва датуються раннім палеолітом. Це лопатка мамонта з гравіюванням з Молодово I, контурне зооморфне зображення на трубчастій кістці з Пронятини (Подністров'я), ряд зарубіжних фактів. Імовірно, їх поява була пов'язана з

архаїчними формами *Homo Sapiens*, відомими в ранньому палеоліті і синхронними неандертальцям¹.

Знахідки зразків палеолітичного мистецтва в Україні пов'язані переважно з північною перігляціальною зоною. За технікою виконання вони поділяються на скульптуру, барельєф, гравіювання, живопис.

Стилізовані статуетки без облич з Мізина, Добранічівки, Межиріч мають ознаки жіночої статури або знаки-символи: кути вершиною донизу; трикутники, інколи заштриховані, які вказують на статеву приналежність. На противагу ним пласке антропоморфне зображення людини з бивня мамонта, на якому позначені очі і рот, без статевих ознак, можливо, є чоловічим.

Найбільшу кількість жіночих зображень з бивня мамонта (блізько 20) знайдено в Мізині². Майже всі фігури мають розміри 5—10 см, але трапляються екземпляри по 2,3—14,15 см. Статуетки різного розміру можливо відбивають вікову структуру жінок общини: дівчата-жінки — літні господині, хранительки дому. Об'ємні стилізовані орнаментовані скульптурки мають двочасну композицію, в якій відображені тулууб та гіпертрофовані форми тазу. Інші типи фігурок, навпаки, відрізняються перебільшено високим торсом порівняно з тазом.

На деяких скульптурках технікою гравіювання позначені, крім статевої ознаки, груди та руки. Руки розміщені на череві під грудями, що відповідає скульптурному канону відомих натуралистичних «венер» палеоліту. На інших ділянках поверхні скульптур орнаментальні композиції складаються з кутів, зигзагу, ромба, меандра, прямих ліній.

В Межирічах відомо п'ять зображень людини, виготовлених з бивня. Два з них мають вигляд плескатих лопаткоподібних зображень висотою блізько 7 і 14 см. Вони мають статеві ознаки у вигляді кута та трикутника і таким чином надійно визначаються як жіночі зображення. Два інших лопаткоподібних вироби менш виразні і мають «жіночий» орнамент (зигзаг, хвиляста лінія). Віднести їх до жіночої скульптури можна умовно. П'ята, ймовірно, чоловіча фігура 7 см заввишки описана вище.

Дві об'ємні статуетки з Добранічівки відрізняються матеріалом. Одна, 9 см заввишки, зроблена з бурштину; друга, менша за розміром, — з пісковику. За формою ці фігурки нагадують мізинські, але вони неорнаментовані.

Схематична об'ємна статуетка жінки (?) знайдена також в третьому культурному шарі Молодово V. Вона блізько 9 см заввишки. Виготовлена з мергелю. Дослідник пам'ятки вбачав в ній фігуру в одязі з капюшоном³.

У техніці барельєфа виконане зображення людини на «жезлі» з 7 шару Молодово V. Рельєфно показана одногора фігура без рук (13,5×2,7 см) з похилими плечима. На обличчі позначені очі, ніс і рот, на голові — волосся. На бокових поверхнях жезлу ритмічні паралельні нарізки. Другий «жезл» з цього місцезнаходження зроблено у вигляді зооморфного образу.

На стоянці Муралівка знайдено гравійоване зображення людини висотою 8 см. Воно прокреслене впевненими чіткими і глибокими (до 1 мм) лініями на поверхні лощила з пластини рогу оленя. Добре розрізняються корпус і ноги. Біля ніг по краях лощила нанесені поперечні нарізки. В заглиблених лініях простежується червона вохра.

Гравіювання використовувалось головним чином при оформленні орнаментальних композицій, часто дуже складних.

Широко відомий мізинський браслет з бивня, багато орнаментований зигзагами і меандром. Стосовно генетичних корснів мізинського зигзагоподібного та меандрового орнаменту висловлено дві влучні гіпотези В. І. Бібікової⁴ та П. Й. Борисковського⁵, які вбачали можливість пошуку його виникнення в малюнку поперечного зрізу бивня мамонта або поверхні деяких видів мушель, в тому числі викопних з басейну Дніпра.

Надзвичайно цікаву знахідку зроблено В. В. Хвойком на Кирилівському поселенні за 120 м від основного розкопу в невеличкій групі культурних решток. Йдеться про кінцеву частину бивня мамонта довжиною 30 см з складним гравійованим зображенням. Частина зображення знищена в давнину, під час загострення кінця бивня, яким працювали як плішнею або кайлом.

Складні гравійовані композиції з заштрихованих полів, зигзагів, хвиля-

стих ліній, рахівних лінійок та драбинок деято з дослідників вважає зображенням води, черепахи, голови мамонта та голови птаха, можливо лелеки або журавля. Л. А. Яковлєва оцінює сюжет як відображення трьох сфер природи, яка оточувала первісну людину: земної — повітряної — водної⁶.

Не менш складний сюжет вигравійовано на уламку бивня з Межиріч. Одні дослідники трактують його як зображення чотирьох жителів поселення⁷, інші — запис наслідків спостережень за зміною сезонів та місячних циклів⁸.

Велику групу стилізованих зображень кінця пізнього палеоліту або мезоліту визначив В. М. Даниленко на конкреміцях пісковику з відомої пам'ятки первісної культури Кам'яна Могила в Запорізькій області. Ці гравійовані камені дослідник визначив як чурінги, в яких за уявленнями давньої людини вміщувались душі людей⁹.

Розвиток живопису палеолітичного часу в Україні йшов іншим шляхом, на відміну від тих регіонів, де зафіксовані кращі зразки поліхромного мистецтва палеоліту. Використання фарби набуло значного поширення, але живопис, як і гравіювання, носив, головним чином, орнаментальний характер.

Яскраві зразки орнаментального живопису зафіксовані в Мізині, де в одному з жителів знайдено компактну групу кісток мамонта (лопатка, дві нижні щелепи, стегнова, тазова, уламок лобної частини черепа), розписані червоною вохрою. Основні елементи розпису: хвиляста лінія, зигзаг, кут, паралельні прямі та похилені лінії.

Близькою технікою виконано стилізоване зображення вогню (багаття) на черепі мамонта поблизу входу в перше Межиріцьке житло.

Крім вохри різних відтінків, від темно-вишневого до світло-рожевого та жовтого, використовувались також чорна (окис марганцю, або сажа) та біла (мергель) фарби.

Чорним кольором пофарбовані в Мізині деякі скульптурки і браслет¹⁰.

На палеолітичних поселеннях знайдені інструменти для розтирання фарби (пести, тертушки) та своєрідні «олівці» — брусочки та багатогранники вохри, які були огранені в процесі розтирання та використання.

Так званий настінний живопис знайдено лише в одному місці. Це Баламутівська печера на правому березі Дністра в Чернівецькій обл. На стінах цієї карстової печери було відкрито близько 60 груп стилізованих монолітних малюнків, зроблених сажею. Розміри зображення невеликі — до 25 см. Розрізняються три групи сюжетів: антропоморфні зображення, зооморфні, лінійно-геометричні. Відзначаються образи рогатих людей з піднесеними руками, зображення лучників. Дослідник печери датував малюнки епіпалеолітичним часом¹¹.

За аналогією з класифікацією сучасної народної творчості в палеоліті можна відзначити також прикладне мистецтво. Це, перш за все, різноманітні прикраси: намисто, підвіски, браслети, діадеми і т. ін. Браслети з бивня мамонта, в тому числі такі, які складаються з кількох пластин, так звані шумові, відомі з Мізина. Намисто виготовлялось з кістки, бурштину та мушель. Поширені були й підвіски та намисто з зубів. Цікаві підвіски з бивня мамонта, які імітують атрофовані ікла північного оленя¹². На багатьох пам'ятках зустрічаються просвердлені викопні морські мушлі, які походять з давніх відкладів Півдня України і узбережжя Чорного моря: Мізин (Десна); Кайстрова Балка, Дубова Балка, Осокорівка (Надпоріжжя); Амвросіївка (Донбас); Сюрень I (Крим); Молодово V (Подністров'я). Значна кількість знарядь праці та побутові предмети з кістки, бивня та рогу орнаментовані гравіюванням. На деяких поселеннях простежується виготовлення кістяних прикрас, зокрема розчленування щелеп хижаків та вирізання зубів (четвертий господарсько-побутовий комплекс Межиріч).

В останні роки з'явилися джерела, які дозволяють обґрунтувати появу в пізньопалеолітичний час архітектури, яку можна розглядати в контексті мистецтва первісної людини. Архітектурне мистецтво простежується в матеріалах четвертого житла на поселенні Межиріч.

Залишки житла являють собою овальне скupчення кісток мамонтів розміром 5,8×4,6 м. Довга вісь скupчення орієнтована з заходу на схід. Висота скupчення 0,6 м над рівнем давньої поверхні.

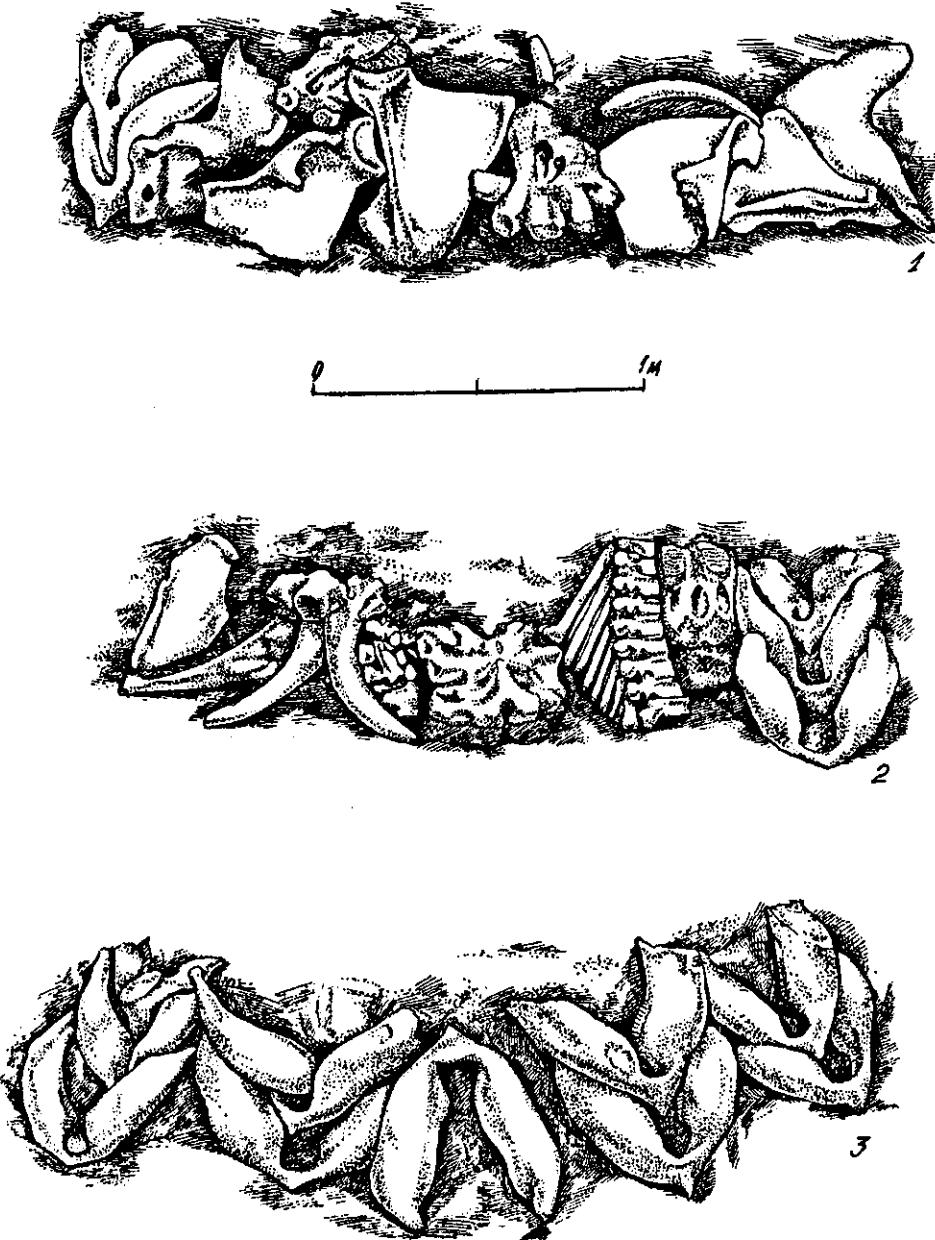

Рис. 1. Архітектурні деталі четвертого житла з поселення Межиріч.

Нова споруда відрізняється від попередніх характером зовнішньої обкладки стін житла. У першому житлі зовнішня обкладка складалась головним чином з нижніх щелеп, які вкладались одна в одну і утворювали своєрідні колонки. Зовнішні боки другого житла обкладені виключно трубчастими кістками. В залишках третього житла привертає до себе увагу група трубчастих кісток, які розміщені трьома концентричними дугами в північному секторі споруди¹³.

У зовнішній обкладці нового житла є черепи, нижні щелепи, трубчасті та пласкі кістки (лопатки, тазові). У цій споруді начебто представлені всі елементи конструкції попередніх жителі.

Найбільш характерною рисою четвертого житла є чітка симетрія і ритміка в розташуванні кісток зовнішньої обкладки. Ефектну симетричну групу скла-

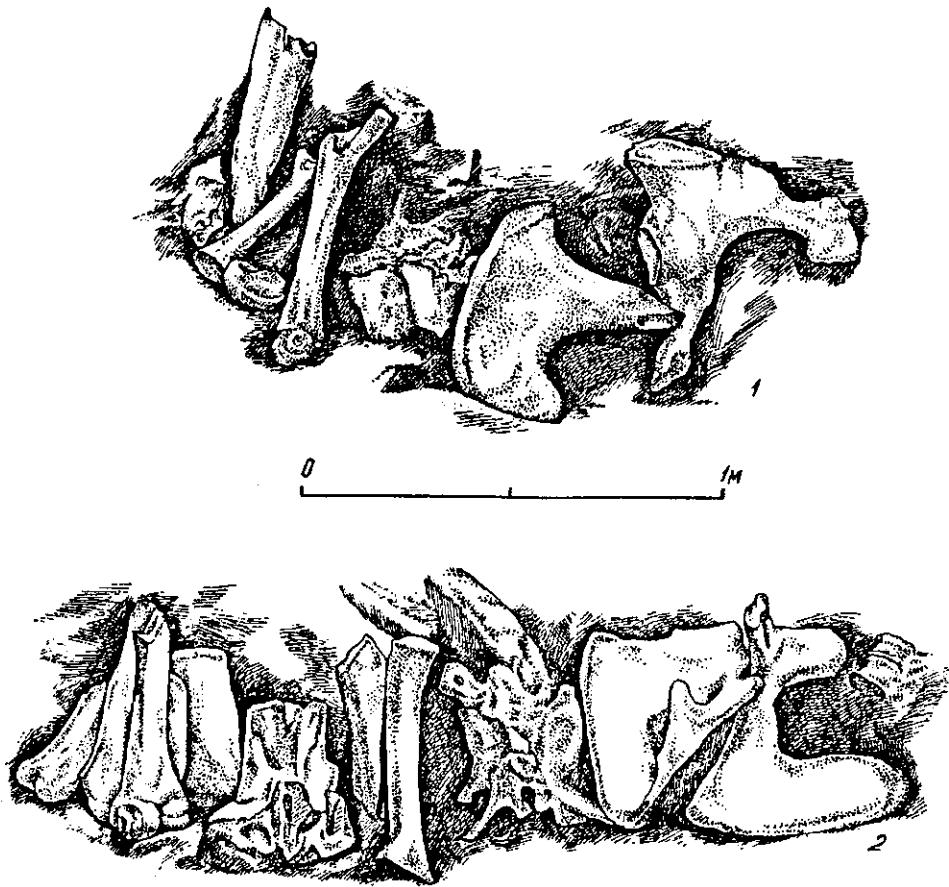

Рис. 2. Архітектурні деталі четвертого житла поселення Межиріч.

дають нижні щелепи з західного боку споруди (рис. 1, 3). У центрі групи велика нижня щелепа, поставлена підборіддям догори. Праворуч і ліворуч від неї — по дві колонки нижніх щелеп, вставлені одна в одну підборіддям донизу. Ліворуч по три щелепи в колонці, праворуч — по дві.

Праворуч від цієї групи (з південно-західного боку споруди) розташована друга симетрична композиція, центром якої є череп молодого мамонта, встановлений бивнями догори (рис. 1, 1). Ліворуч та праворуч від нього послідовно розташовані: лопатка — лопатка — тазова. У цій групі добре простежується послідовність вкладення кісток — справа на ліво, проти годинникової стрілки таким чином, що кожна наступна кістка частково перекриває попередні.

Ліворуч від симетричної групи нижніх щелеп з північно-західного боку споруди розташована ритмічна група кісток, яка складається з: черепа — колонки хребців — черепа — колонки хребців — черепа (рис. 1, 2).

Симетрія в розташуванні кісток зовнішньої обкладки виявляється не тільки в межах окремих ділянок периметра споруди, але і по всьому колу, коли однакові групи кісток розташовуються на протилежних боках споруди та простиють одна одній. Так, у східній половині скupчення досліджено дві протилежні групи трубчастих кісток. Вони розташовані близько лінії північ-півден. При цьому, праворуч від кожної з груп трубчастих кісток послідовно розташовані череп і дві пласких кістки (рис. 2).

За 1,2—1,7 м від споруди по лінії схід-захід в горизонтальній площині лежать два великих бивні, повернуті опуклими частинами в бік житла. Обидва вони пов'язані з крайніми ділянками господарських ям.

Основні напрямки дослідження жител «з кісток мамонтів» спрямовувались досі на вивчення функцій кісток як будівельного матеріалу, для чого пропонуємо «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

нувались графічні, макетні і натуральні реконструкції з метою з'ясування місця первинного розташування окремих кісток у стінах або на покрівлі споруди. У даному випадку привертають увагу симетричні та ритмічні групи кісток, зафіковані в її конструкції. Значення ритміки та симетрії мабуть розрізняється залежно від місця розташування окремих груп кісток. Можливі культові та світоглядні аспекти використання четвертого межиріцького житла. Це потребує окремого вивчення. На даному етапі можна констатувати естетичні аспекти використання залишків мисливської здобичі в будівельній діяльності палеолітичної людини. Ритмічне та симетричне розташування кісток у зовнішній обкладці житла не пов'язане з опорною, покривною або іншими функціями кісток як будівельного матеріалу, але це напевно свідчить про архітектурну фантазію стародавньої людини та її естетичні смаки. Канони класичної архітектури передбачають, що кожна споруда має відповідати трьом вимогам: користь, міцність, краса. Досі основним напрямком вивчення палеолітичних споруд був аналіз утилітарних та інженерних аспектів. Тепер можна говорити також про естетичні аспекти в будівельній діяльності палеолітичної людини та виникнення архітектури в пізному палеоліті.

З палеолітичними житлами пов'язано також вивчення музичної творчості людини. Широко відома інтерпретація С. М. Бібіковим одного з жителів мізинського поселення, дослідженого І. Г. Шовкоплясом, у вигляді дому, який було пристосовано до культових дій¹⁴. У ньому зберігались загадні кістки мамонта, розписані червоною вохрою, які використовувались як ударні музичні інструменти, а також атрибут ритуальних танців — шумовий браслет. У цьому житлі було знайдено також велику кількість вохри — звичайного компоненту культу стародавньої людини. Колективні обрядові дійства палеолітичної людини мали синкретичний характер: природно об'єднували пантоміму, танок, спів, музику.

Мізинський ансамбль — не поодиноке свідчення музичного мистецтва стародавньої людини. У Подністров'ї на поселеннях Молодово I і V, Атаки I знайдені кістяні та рогові флейти.

Житла з кісток мамонтів надають свідчення також для уточнення картини всеєсвіту в уявленні стародавньої людини. Як вже зазначалось, положення двох груп трубчастих кісток у четвертому межиріцькому житлі відповідає лінії північ-південь. Лінія захід-схід фіксується двома великими бивнями, які розташовані за межами житла в горизонтальній площині і звернені опуклими сторонами до споруди. Відповідно, споруда має чітку просторову орієнтацію за сторонами світу. Існує думка, що уявлення про чотири сторони світу сформувалось тільки у землеробів енеолітичної доби (трипільців), де «число чотири займало дуже важливе місце в трипільському орнаменті, але не стільки саме по собі, скільки в якості визначення чотирьох напрямків»¹⁵. У той же час, як свідчать пам'ятки палеолітичного мистецтва, число чотири як складова частина семирічного рахунку (3+4), відоме людині вже з пізнього палеоліту¹⁶. Чітке орієнтування четвертого межиріцького житла переконливо свідчить про знання палеолітичною людиною сторін світу, що природно і необхідно для просторового орієнтування мисливців-збирачів, які були змушенні систематично здійснювати маршрутні походи в районі свого мешкання в силу специфіки своєї господарської діяльності. Формування уявлень про чотири сторони світу, на думку О. П. Окладнікова¹⁷, належить ще до мустєєрської епохи.

Просторове орієнтування, природно, передбачає усвідомлення порядку руху основних небесних тіл та прийомів підрахунку часу. Цій темі присвячено чимало розробок. Більшість суджень збігаються в тому, що палеолітична людина користувалась місячним і сонячним календарями та володіла прийомами їх запису¹⁸. На території України про це свідчить загадана вище реконструкція О. Маршака складного гравірованого сюжету на уламку бивня мамонта з Межиріч та обидва браслети з Мізина. Числова формула гравіювань цих браслетів відбиває місячний та місячно-сонячний календар¹⁹.

Значно частіше зустрічаються прості зразки «рахівних лінійок». До їх числа належать два уламки бивня з нижнього шару Кирилівського поселення, знайдені В. В. Хвойкою. На одному з них, довжиною 20 і товщиною в серед-

ньому 1,5 см, прокреслена лінія, від якої під прямим кутом відходять три поперечних коротких рисочки, що разом нагадує лінійку. На другому уламку, довжиною 21 і 6 см у перетині, нарізані дві майже паралельні лінії довжиною 7 і 7,4 см. Від однієї з ліній в напрямку другої відходять дев'ять поперечних штрихів, утворюючи в сукупності візерунок, який нагадує драбину. Схожий на них уламок бивня мамонта з «рахівною лінійкою» знайдено в Гінцях. Тут групи коротких рисочок розділені довгими. В Сюрені (Крим) фрагмент ребра благородного оленя орнаментовано кількома зігнутими лініями та чотирима рядами коротких ритмічно розташованих насічок. Кількість подібних прикладів можна збільшити. Ритміка насічок утворює стабільні групи по три, чотири, п'ять одиниць і суми з різних комбінацій цих цифр. Простежується, зокрема, семирічна система рахунку (3+4) як чверть місячного циклу.

Однією з найскладніших проблем первісної історії є реконструкція світогляду апополітейних суспільств. Традиційно цей розділ духовної культури давньої людини вивчався за відповідними матеріалами синполітейних суспільств, у той час як археологічні джерела заликалися лише для ілюстрації створених моделей. В принципі, етнологія надає достовірні відповідності матеріальних проявів обряду певним ідеологічним уявленням. У той же час, як свідчить досвід, застосування етнологічних аналогій завжди здійснюється на користь гіпотетичних реконструкцій, що не робить їх більш переконливими. На жаль, археологічні джерела з цієї проблеми вкрай фрагментарні та неоднозначні. Крім того, різні форми стародавнього світогляду можуть збігатися в матеріальних проявах. У зв'язку з цим, під час реконструкції обрядових церемоній первісних суспільств особливого значення набуває контекст археологічних фактів.

Первісні світоглядні культури на палеолітичному етапі їх розвитку, ще не чітко відокремлюються від повсякденного життя общини. Культові місця, відокремлені від поселень, ще не набули такого значного поширення, але культові ділянки на поселеннях простежуються. Це стосується перш за все південної зони.

Цікавий комплекс, пов'язаний з обрядово-театралізованими мисливськими святами, які відбувають світосприйняття первісної людини, досліджено на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка-2. Досліджена частина поселення (понад 1500 м²) поділяється на два структурно відмінні блоки: суцільне макроскупчення кременю і фауни зі значною кількістю кістяних виробів (блізько 500 м²) в східній частині поселення та майданчик в західній частині, на якому вивчено близько 40 відокремлених мікроскупчень. Вивчення структури та вмісту мікроскупчень свідчить про те, що в період функціонування поселення вони були місцями бідування туш бізонів.

На південній околиці макроскупчення виявлено коло з дев'яти щелеп бізона, інтенсивно пофарбованих яскраво-червоною вохрою. Площа кола та суміжна з нею з північного боку ділянка макроскупчення були інтенсивно насичені кістками, крем'яними виробами, фауністичними рештками. На відстані 1 м на північ від кола лежав череп бізона, пофарбований вохрою. Між черепом і колом у завалі кісток знайдено чотири лопатки бізона. За 1 м на південний схід і 1,5 м на схід від кола знайдено ще три пофарбованих вохрою черепи бізона. Перші два лежали впритул один до одного, останній був сильно зруйнований і пофарбований менш інтенсивно. Між цими черепами і колом серед уламків кісток розміщувались лопатки і великі трубчасті кістки бізонів. За 3 м на північний схід від кола, в брекчії з кісток і кременів, знайдено череп молодої жінки (15—17 років) без наявних слідів поховання. Інших кісток людини на поселенні не було знайдено.

Відносно відокремлений комплекс з трьох не дуже пофарбованих черепів бізонів, розташованих півколом на відстані 0,5 м один від одного, і за 5 м на південний схід від кола. Поодинокий череп бізона, інтенсивно пофарбований та «замитий» кременем і дрібними уламками кісток, розчищено за 9 м на північний захід від кола в межах макроскупчення. Уламки потрощених черепних коробок, щелеп, окремих зубів та інших частин черепів бізонів були знайдені майже в усіх мікроскупченнях, але вони тут не були пофарбовані.

Не пофарбовані уламки черепів, щелеп та зуби були знайдені в великій кількості також в брекчіях східного скupчення.

Особливий інтерес становить округлий у плані майданчик діаметром близько 4,5 м, розташований між макро- та мікроскупченнями, та інтенсивно забарвлений каоліном в білий колір. На ньому зібрани також уламки вторинного каоліну, який, на думку В. Ф. Петруня, в суміші з жиром міг застосовуватись для пофарбування тіла людей. Інших знахідок на цій ділянці було відносно небагато. Поряд з уламками каоліну, тут були знайдені шматочки вохри та відколи перепалених кісток.

Залишки значного ритуального комплексу на поселенні Анетівка 2 є матеріалізованими фрагментами складних за змістом обрядово-театралізованих мисливських свят.

Наведемо лише одну з можливих реконструкцій обрядової церемонії. Голови зубрів, пофарбовані вохрою, були піднесені над землею на невеличких тичках або, швидше, на лопатках чи трубчастих кістках. А. Д. Столляр вважає, що в центрі пофарбованого вохрою кола, на підставках, височила пофарбована голова бізона, яка в процесі руйнування об'єкту впала в напрямку зливного водотоку. Не випадкові й знахідки лопаток та великих кісток поблизу пофарбованих черепів, хоча вони могли мати й інше функціональне призначення в церемоніальних діях. Білевання туш бізонів здійснювалось на західній ділянці поселення, де в мікроскупченнях знайдені великі камені-ковадла, крем'яні сокири, білевальні ножі та інші знаряддя, необхідні для цієї процедури. На майданчику, забарвлениму каоліном, імовірно, відбувалось пофарбування тіла учасників церемонії. До атрибутів церемонії, вірогідно, слід віднести зігнуті в профілі, сплющені кістяні наконечники, знайдені поблизу пофарбованих черепів. Вони мало придатні для промислу, на що вказував також Дж. Фріzon. Поїдання туші бізона супроводжувалось подрібненням та збиранням його кісток з наступним скиданням їх уламків поблизу пофарбованих черепів²⁰. Це спричинило утворення великих скupчень кісток навколо піднесених над землею черепів бізона, з яких згодом під час руйнування поселення зливними водотоками утворилось потужне макроскупчення. Анетівка 2 могла бути центром обрядово-театралізованих свят для групи пізньопалеолітичних поселень долини р. Бакшали, де протягом 10 км знайдено понад 20 пізньопалеолітичних пам'яток, частина яких, імовірно, була синхронна нашому поселенню. Можлива інша інтерпретація описаних знахідок та інша реконструкція обрядової церемонії. В той же час сутність при всіх варіантах реконструкції одна. Ці церемонії, без сумніву, пов'язані з відбиттям в людській свідомості складної взаємодії людини та природи.

Природно в цій ситуації запитати, чи є загадні залишки ритуальних церемоній лише відображенням культу бізона як об'єкта мисливської діяльності, якому віддавали перевагу, і тим самим суб'єкта промислової магії. Відповідь не може бути однозначною. Не виключено також інший варіант інтерпретації: залишки ритуальних церемоній на Анетівці 2 є відображенням складнішого світосприйняття давньої людини, пов'язаного з усвідомленням єдності людини і природи, у тому числі і в більш вузькому розумінні, за Ю. І. Семеновим, усвідомлення єдності людського колективу.

Нарешті, згадаймо знахідку черепа молодої жінки, який, за припущенням В. П. Алексеєва, давні аборигени Анетівки 2 недбало кинули в купу кісток бізона в безпосередній близькості від пофарбованих черепів. Ця знахідка завершує основну «триаду» розумової свідомості неоантропа, яка формується (символи звіра, активних дій та жінок)²¹. Щоправда, в контексті обрядово-театралізованих свят аборигенів Анетівки 2 «символ жінки» проявився в негативному плані. На аналогічній пам'ятці, Амвросіївському кістковищі, він взагалі відсутній²². Невідомі жіночі фігурки або будь-які інші образи жінок на всіх досліджених палеолітичних пам'ятках степової зони. Наслідуючи концепцію А. Д. Столяра, пояснення «анетівської ситуації» можна знайти в багатолінійності гносеологічної теорії, яка дозволяла неоантропу тлумачити своє походження як частини спорідненого колективу²³, усвідомлюючи це крізь символ звіра, а не жінку²⁴. Негативне ставлення до черепа жінки може

бути пов'язане з «патриархальними» стосунками, які формувалися в середовищі мисливців на бізона.

Святилище, пов'язане з культом бізона, вивчене також на території Амвросіївського кістковища²⁵.

З'явилася інформація про культовий об'єкт на поселенні Кам'яна Балка II. Він являє собою скучення, інтенсивно пофарбованіх червоною вохорою, розколотих кісток. Скучення розміром 1,6×0,7 м і товщиною 20—25 см заповнює заглибину в суглинку²⁶.

У північній зоні до числа пам'яток культового призначення, імовірно належать місцезнаходження Семенівка в Барішівському р-ні Київської обл., досліджене Д. Я. Телегіним в 1985 р. Тут, в процесі розкопок досліджено два скучення кісток, ізольованих від поселення. У складі скучень відсортувані кістки мамонта і ведмедя. З останнім пов'язана знахідка граветоїдного вістря, що нагадує картину ритуального вбивства тварини в ході «ведмежого свята», добре вивченого етнографами.

Останніми роками пожвавились спроби інтерпретації житлових споруд з кісток мамонтів як культових місць. Приводом для цього послужила така їх риса, як яскрава монументальність та парадоксальна насиченість кістками. Стимулює пошуки в цьому напрямку також оригінальна інтерпретація С. М. Бібіковим вторинного використання житла в Мізині після його ремонту як місця відправлення колективних культових дій.

Паралельно з цим з'являються все нові праці про культові об'єкти мешканців арктичної зони Росії — купи кісток тварин (білих ведмедів, північних оленів), або складні за конструкцією і більші за площею об'єкти типу «китової алеї».

Одночасно в роботах комплексних археологічних експедицій з вивчення палеолітичних поселень поширюється практика безпосередньої участі фахівців з науково-природничих галузей науки. В цьому зв'язку не можна залишити поза увагою сумніви, висловлені деякими з біологів щодо інтерпретації великих скучень кісток мамонтів на палеолітичних поселеннях як залишків жител. Натомість пропонується розглядати їх як культові місця.

Приводом для таких висловлювань є, вже згадане в роботі, четверте велике скучення кісток мамонтів на поселенні Межиріч, яке все ще досліджується. Воно, нагадасмо, відрізняється ритмічним та симетричним упорядкуванням кісток, що не пов'язано з конструктивними функціями житлової споруди. У зв'язку з цим, набуває особливого значення той факт, що споруда, з урахуванням положення великих бивнів, які знаходяться поруч, зорієнтована за сторонами світу.

Усі ці факти, природно, орієнтують на те, щоб крім традиційного визначення цього об'єкту як житлової споруди, розглянути можливість його сакральних функцій, визначити його як культове місце. Такому визначенню на перший погляд не суперечить і та обставина, що на підлозі цих споруд та в їх заповненні зустрічаються залишки вогнищ та побутові предмети. Відомо, що на культових місцях типу капищ залишки вогнищ та побутові предмети є звичайним компонентом. Таким чином виявляється, що наявність у споруді з кісток мамонтів вогнищ, предметів побуту та мистецтва не є достатньою для визначення цієї споруди тільки в якості житла. Для такої його атрибуції, виявляється, необхідні додаткові аргументи, бо побутовий характер культурного шару, очевидний для археолога, для природознавця не є переконливим.

Ці додаткові аргументи можна знайти в аналізі структури плану культурного шару всієї пам'ятки. Поруч з основним скученням кісток мамонтів постійно присутні ями з культурними рештками, скучення кісток меншого об'єму, вогнища, місця для обробки каменю і кістки, білування здобичі і харчування. Все це разом, відбиваючи побутовий характер культурного шару, утворює господарсько- побутовий комплекс, в якому місцерозташування великих скучень кісток відповідає розташуванню жител.

Наведені аргументи на користь житлового характеру залишків споруд з кісток мамонтів на пізньопалеолітичних поселеннях не виключають, а можливо навіть передбачають, їх використання для культових відправлень. У «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

синкетичному мисленні первісної людини побутові та релігійні аспекти його життя та світогляду не були чітко розмежовані. При цьому слід підкреслити допоміжний характер культового використання об'єктів, які розглядаються. Великі скupчення кісток мамонтів на поселеннях являють собою саме залишки житлових споруд з елементами побуту. Тому не можна виключати можливості ритуального призначення симетричного і ритмічного розташування кісток у споруді. Л. А. Яковлева звернула увагу на взаємозв'язок мотивів архітектурного орнаменту (малюнок викладення кісток у зовнішній обкладці житла) і гравіювання на скульптурах жінок. Спільними у них є кути-зигзаги і паралельні прямі лінії, що свідчать, на її думку, про відображення ідеї жінки як господині житла, а житло, з іншого боку, уявляється як «утробний» світ його мешканців.

Образ жінки — одна з провідних тем в палеолітичному мистецтві людини північної зони. Семантика жіночих зображень, їх функції, за даними етнографії та контексту археологічного культурного шару, визначаються як допоміжні при пологах, матері-охранительки, містилища жіночого пращура, матері-прадітельки, які керують душами родового колективу, посібниці родючості.

На особливу увагу заслуговує образ жінки-птаха, який знайшов відображення в мізинській скульптурі. Це — міфічна істота, яка пов'язує реальний та потойбічний світи.

Свідченням імовірних тотемічних уявлень є знахідки черепів тварин, які розміщаються на покрівлях жител. Наприклад, Мізинське житло з кісток мамонтів увінчує череп вовка²⁷.

З культами тварин і магічними обрядами в північній зоні може бути пов'язана частина симетричних груп кісток в обкладці жител. Такий висновок можна зробити з аналізу симетричної групи з нижніх щелеп мамонтів, про яку вже згадувалось. За визначенням Н. Л. Корнієць, масивна центральна щелепа, яка утворює центр групи, покладена підборіддям догори, належить самцю, в той час як решта щелеп належать самицям.

Навряд чи таке чітке сортування кісток за статевими ознаками може бути випадковим.

Культові місця, присвячені тваринам, на поселеннях у південній зоні та житла з елементами культу в північній є, як бачимо, місцями відправлення мисливських та інших обрядів. Ці обряди мають, перш за все, репродуктивну спрямованість: збільшення кількості людей і тварин як основи існування первісних колективів.

Частина обрядів здійснювалась під час ініціацій, пов'язаних з відзначенням переходу людини від молодшого віку до старшого, що принципово змінювало її соціальний статус. З ініціаціями, імовірно, пов'язані «різновікові» жіночі фігури на півночі та чурінги Кам'яної Могили на півдні.

В обрядових культурах палеолітичної людини простежуються корені відомих чотирьох форм релігійних уявлень людини ранньопервісного суспільства та встановлюється зв'язок з ними: культ черепа і щелепи, який зароджується ще в ранньому палеоліті, — з фетишизмом, поховання — анімізмом, черепа на житлах — тотемізмом, культові дії — магією.

При цьому спостерігаються територіальні відмінні в обрядовості давньої людини в різних регіонах України. У північній зоні це обряди, пов'язані переважно з образом жінки, у південній — з образом тварини (бізона).

Жіночі зображення часто розглядаються як свідоцтво матріархальних стосунків в общинах палеолітичного часу. В той же час відомо, що в середовищі мисливців-збирачів соціальне лідерство належить, як правило, чоловікам. Виходячи з цього, розбіжності в образотворчому мистецтві і обрядових традиціях північної і південної зон України в палеолітичний час можна тлумачити не стільки як соціальні особливості з точки зору імовірних матріархальних відносин на півночі і патріархальних на півдні, скільки як відмінності світоглядні. У світогляді населення північних прильдовикових районів значну роль відігравав образ жінки, в той час як в південній зоні цей «світоглядний матріархат» практично не простежується.

Примітки

- ¹ Чорниш Л. А. Древнейшие проявления искусства и религиозных представлений // Конференция. Религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.— С. 78, 79; Филиппов А. К. Методологические проблемы изучения закономерностей возникновения палеолитического искусства // Закономерности развития палеолитических культур на территории Франции и Восточной Европы.— Л., 1988.— С. 35—39; Столляр А. Д. Проблема ашело-мустъерских корней верхнепалеолитической религии (археологический аспект) // Конференция. Реконструкция древних верований: источники, метод, цель.— Л., 1990.— С. 27—29.
- ² Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху.— К., 1965.— 328 с.
- ³ Чорниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодово V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда.— М., 1987.— С. 7—93.
- ⁴ Бибикова В. И. О происхождении мезинского палеолитического орнамента // СА.— 1965.— № 1.
- ⁵ Борисковский П. И. Несколько слов о мезинском орнаменте // Каменный век.— КСИА.— 1972.— Вып. 131.— С. 11—13.
- ⁶ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА, 1953.— № 40; Филиппов А. К. О бивне из Кирилловской позднепалеолитической стоянки // Каменный век.— КСИА.— 1983.— Вып. 173.— С. 39—42; Яковлева Л. А. К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднепалеолитического поселения // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 177—186.
- ⁷ Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонтов на Украине.— К., 1969.— 164 с.
- ⁸ Marshak A. Upper Palaeolithic symbol systems of the Russian Plan // Current Anthropology.— 1979.— Vol. 20.— № 2.— P. 271—295.
- ⁹ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— 152 с.
- ¹⁰ Праслов Н. Д. Использование красок в палеолите // Проблемы палеолита Восточной Европы.— КСИА.— 1992.— Вып. 202.— С. 95—100.
- ¹¹ Нова пам'ятка первісного мистецтва // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вып. 2.— К., 1959.— С. 40—53.
- ¹² Шовкопляс И. Г. Указ. соч.
- ¹³ Пидопличко И. Г. Межиречские жилища из костей мамонта.— К., 1976.— 240 с.
- ¹⁴ Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.— 108 с.
- ¹⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 48.
- ¹⁶ Фролов Б. А. Числа в графике палеолита.— Новосибирск, 1974.— 234 с.
- ¹⁷ Окладников А. П. Утро искусства.— Л., 1967.— 136 с.
- ¹⁸ Ларичев В. Е. Мальтианская пластика — счетная календарно-астрономическая таблица древнекаменного века Сибири // Методологические проблемы археологии Сибири.— Новосибирск, 1988.— С. 184—225; Ларичев В. Е. Синодические обороты планет в календарных системах древнекаменного века Сибири (мальтианская культура) // Методы реконструкции в археологии.— Новосибирск, 1991.— С. 124—179.
- ¹⁹ Бадер О. Н. О возникновении арифметического счета в палеолите // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 50—55; Фролов Б. А. К интерпретации мезинского геометрического орнамента // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 50—55.
- ²⁰ Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь.— М., 1980.— 831 с.
- ²¹ Столляр А. Д. Происхождение изобразительного искусства.— М., 1985.— 299 с.
- ²² Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА.— 1953.— № 40.
- ²³ Столляр А. Д. Опыт археологической интерпретации «матриархата» верхнего палеолита (гносеологические корни древнейшего культа «женского божества») // Материалы конференции: Религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.— С. 69—73.
- ²⁴ Семенов Ю. И. Как возникло человечество.— М., 1966.— 576 с.
- ²⁵ Борисковский П. И. Указ. соч.; Леонова Н. Б., Миньков Е. В. К вопросу об интерпретации «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

Амвросиевского костища — уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников.— Орджоникидзе, 1987.— С. 34—50.

²⁶ Миньков Е. В. Новые сведения о позднепалеолитических культовых местах (по материалам раскопок стоянки Каменная Могила II) // Материалы конф.: Реконструкция древних верований: источники, методы, цель.— Л., 1990.— С. 25, 26.

²⁷ Шовкопляс И. Г. Указ. соч.

M. I. Gladkikh, V. N. Stanko

ИСКУССТВО И МИРОВОЗЗРЕНИЕ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ЧЕЛОВЕКА

Творчество людей палеолитического времени имеет много форм. Оно объединяет изобразительное искусство (скульптура, гравировка, живопись), музыку, пение, танец, пантомиму. В контексте искусства палеолитического человека можно рассматривать и зарождающуюся архитектуру с симметрической и ритмической укладкой строительных деталей и пространственной ориентированной сооружений. О сложности мировоззрения палеолитического человека свидетельствует знание календарей.

Культовые участки, посвященные животным, на поселениях южной зоны Украины и жилища с элементами культа в северной являются местами совершения охотничих и других обрядов. В обрядовых культурах палеолитического человека прослеживаются корни известных четырех форм религиозных представлений человека раннепервобытного общества и устанавливается связь с ними: кульп черепа и челюсти, зарождающийся еще в раннем палеолите, — с фетишизмом, погребения — анимизмом, черепа на жилищах — тотемизмом, культовые действия — магией. При этом наблюдаются территориальные отличия в обрядности древнего человека в разных регионах Украины. В северной зоне это обряды, связанные преимущественно с образом женщины, в южной — с обрядом животного (бизона). Таким образом обозначаются два варианта мировоззрения древнего человека: «матриархальный» и «патриархальный».

M. I. Gladkikh, V. N. Stanko

THE ARTS AND A WORLD-OUTLOOK OF A MAN IN THE LATE PALEOLITHIC PERIOD (by the materials of Ukraine)

A human creation of the Late Paleolithic period has a great variety of forms. It integrates the fine arts (sculpture, engraving, painting), music, singing, dancing, pantomime. In context of the Paleolithic arts an arising architecture with the symmetrical and rhythmic packing of structural elements, with certain spatial orientation of buildings, may be considered too. The knowledge of calendars evidences on a complexity of the world-outlook of the Paleolithic human being.

Cult plots, devoted to animals, of the settlements in the Southern Area of Ukraine, and dwellings with cult elements in the Northern Area, are the places for accomplishment of hunting and other types of rites. The roots of four well-known forms of religious conceptions of the early primitive human society are traced in ritual cults of the Paleolithic people and connection between them is set up. It is the following: the scull and jaw-bone cult, which arose as far back as in the Early Paleolithic period, appear to be connected with fetishism, that of burials — with animism, that of scull on a dwelling — with totemism, religious acts — with a magic. In so doing, the territorial differences of ancient man rites are observed. In the Northern Area there are the ceremonies, related in the main with a woman figure, but in the Southern one — with animal (bison) rite. Thus, two types of ancient human world-outlook are stood for: «matriarchal» and «patriarchal».

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ (образ, композиція, ансамбль)

Л. А. Яковлєва

Стаття присвячена характеристиці загальних та особливих рис пізньопалеолітичного мистецтва.

1. Загальна характеристика мистецтва пізнього палеоліту

Мистецтво найдавніших часів не є «чистим мистецтвом». Воно, вибраючи різні утилітарні функції — обрядово-магічні, практично-пізнавальні, знаково-комунікативні, — є важливим та невід'ємним компонентом культури. Його особливості полягають у синкретизмі палеолітичної культури, відсутності чіткої межі між художньою та життєво-практичною сферами людської діяльності. Синкретичність простежується і у відсутності чіткої жанро-родової структури¹.

Естетична «нечистота» палеолітичного мистецтва не є ознакою відсутності естетичного елементу. Твори палеоліту, віртуозно втілені у камені, глині, кістці яскраво доводять наявність їх естетико-художньої вартості. Дотримання чітких анатомічних пропорцій постатей з досконалою проробкою деталей, використання перспективи, існування фігуративних композицій, розміщених по вертикалі та горизонталі, застосування різних кольорів свідчать про застосування фундаментальних законів художньої творчості.

Мистецтво палеоліту представлено двома глобальними напрямками: фігуративне та декоративне.

Фігуративне мистецтво можна поділити на дві великі групи. До першої належить монументальне — наскальне мистецтво, витвори якого залишились на стінах печер, гротів, кам'яних блоків. До другої — мистецтво малих форм, тобто мобільне, портативне мистецтво, до якого належать фігуративні зображення, вироблені з каменя, кістки, бурштину, рогу, ікла тощо.

Монументальне та мобільне мистецтво, втілені у різних художніх формах, свідчать про появу, значне поширення та розвиток скульптури, гравюри, малюнку.

Серед шедеврів, що ввійшли до скарбниці світового мистецтва, треба відзначити наскальні розписи з Ляско, гроту Шове, гравюри з Труа-Фрер, Ля Марш, монументальні барельєфи з Кап Блан, Англь сюр Англен (Франція), вироби дрібної пластики з Вілендорфу (Австрія), та з Костьонок, Авдесово і Мальти (Росія) та унікальну колекцію стилізованих жіночих фігурок з Мізина (Україна).

Мистецтво пізнього палеоліту широко представлене різноманітними декоративними виробами, а також прикрасами одягу та тіла. До високохудожніх декоративних виробів належать унікальні браслети, оздоблені графічним меандровим орнаментом з Мізина (Україна), різноманітні прикраси з Мальти, Костьонок, Сунгиря (Росія), декоровані вироби з Ля Ваш, Плакар, Ля Мадлен (Франція).

Про існування у пізньому палеоліті музики, танцю, пантоміми свідчать не тільки зображення людей у різних динамічних позах, але і найдавніші музичні інструменти, знайдені при розкопках на деяких стоянках. Найвиразнішими з них є флейти, різноманітні сопілки, виготовлені з трубчастих кісток тварин, рогів оленів. На Україні відомі дві флейти з рогу північного оленя, знайдені під час розкопок у Молдові 5.

Мистецтво пізнього палеоліту є первинним корінням, з якого виростають дві великі гілки. Одна представляла найдавніші форми мовної, музичної, танцювальної та акторської творчості. Друга — найдавніші форми прикладних

мистецтв і архітектури, скульптури, живопису, графіки. Обидва напрями, переплетені у стародавній культурі, розкривають дві суттєво різні можливості художнього освоєння світу. Одна вибирає способи втілення художнього задуму, котрими володіла сама людина — рухи тіла, звук голосу. Друга можливість — у зверненні до зовнішніх природних засобів — каменя, глини, дерева, кістки, фарб².

Географічно мистецтво пізнього палеоліту, охоплюючи значну територію від Атлантики до Уралу та від Балтики до Середземномор'я виступає як значний пласт культурного надбання людства.

Зображення людей та тварин, втілені у різних художніх формах у супроводі певних знаків, геометричних орнаментів, відбитків рук, складають стабільний художній репертуар, демонструючи єдині домінанти світогляду, високий рівень образного мислення та естетичного сприйняття.

Тема тварини широко представлена у пізньому палеоліті. Зооморфні зображення, досконало виконані у монументальних та малих формах, дозволяють не тільки визначити вид або підвид тварин, але у багатьох випадках його статево-вікові відмінності. Серед композицій з тваринами є зображення сцен зіткнення самців (носороги з гроту Шове, мамонти з Руфіньяку) або самця, який йде за самкою (олені з Ложері-Бас), що досить наочно демонструють розвиток реалізму.

Численність зображень представників плейстоценової фауни від травоїдних до хижаків, доповнюючись зображеннями птахів, риб, плазунів — ілюструють широту освоєння зооморфної тематики. Епізоди з життя тварин та їх співіснування з зображеннями поранених та мертвих звірів можливо мали також і відповідний семіотичний зміст. Найвірогідніше багатогранне використання художніх образів, тобто сприйняття тварин не тільки як реальних персонажів оточуючого середовища, об'єктів полювання, але й як образів символічного формоутворення цієї епохи. Звірі, розташовані в печері у певному порядку та ритмі, можуть розглядатись як єдине структурне утворення, втілення міфу, легенди, міркування людей про життя та смерть, зміну поколінь, взаємини між тотемами³.

Образ людини також представлений як у монументальних, так і малих формах. Тематично визначаються зображення чоловіків, чоловіків з зооморфними рисами, жінок, жінок з зооморфними символами, тобто у мистецтві палеоліту простежується зображення саме людей, як чоловіків так і жінок, а також існування особливих, фантастичних персонажів напівлюдей-напівтварин.

Серед чоловічих зображень виділяється високохудожня серія графічних зображень з Ля Марш, поліхромний портрет з Англь сюр Англен, барельєф мисливця з Лосселя. До найвідоміших антропозооморфних зображень належать постаті «чаклунів» з Труа Фрер, Ляско.

Зображення жінок безумовно домінують у мистецтві палеоліту за чисельністю та поширенням. Тема жінки знаходить втілення у різних художніх формах. Досить згадати відомі барельєфи з Лосселя, Англь сюр Англен, статуетки з Вілендорфу, Павлова, Авдеєва, Гагарино, гравюри з Ля Марш.

Тема людини, втілена окремо або разом з темою звіра, виступає як друга домінанта художньо-образної структури найдавнішого мистецтва.

Зображення чоловіків з зооморфними рисами, а також жіночі групи серед звірів у наскальному мистецтві виразно розкривають наявність «міфологічних стосунків» людей зі світом тварин, спроби людей висловити свою єдність з цим світом у різних художніх формах.

Тема жінки вибирає в себе й інші змістовні акценти. Досить часто, як у монументальному, так і мобільному мистецтві, жінок зображені групами. Такі малюнки розміщені у ряді випадків в окремому місці печер. Жіночі статуетки, згруповани по декілька фігурок в одному місці, знайдені на деяких стоянках, також засвідчують особливу увагу саме до колективних зображень. Серед реалістичних зображень жінок домінують пишнотілі венери — жінки розвинених форм. У зовнішності жінки стилістично акцентувались та перевільщувались суті статеві ознаки: великі груди, пишні стегна, округле черево. Підкреслення суті жіночих ознак, окрім зображення жіночих органів:

лобкового трикутника, вульви, грудей, зображення вагітних жінок — усе це розкриває тему у натуралістичному контексті, з особливою увагою до статевих особливостей жінки, її потенційної плодючості.

Багатозмістовність теми жінки та широка варіативність її втілення найвиразніше виявляється у співіснуванні різних художніх форм на окремій стоянці. Одним з прикладів глибини «жіночої тематики» мистецтва пізнього палеоліту є стоянки центральної Франції доби середнього мадлена — Ля Марш та Англь сюр Англен, розташовані за 40 км одна від одної. Ці місцезнаходження, кожне з яких мало характерні риси художнього втілення теми жінки, розкривають паралельний розвиток та співіснування монументальних та мобільних форм. Застосування принципово різних художніх форм надавало можливість, завдяки особливостям кожної з них, створювати зовсім інші зображення, демонструючи багатство художніх традицій.

Так, у монументальній формі зображення групи жінок було виконано у низькому рельєфі в натуральну величину, як одна з композицій відомого скульптурного фризу Англь сюр Англен⁴. Стилістична особливість цих реалістичних зображень полягала у підкреслені натуралістичному зображені жіночих лобкових трикутників. При відсутності зображення рук, кінцівок ніг, голови, саме область черева, з чітко вигравійованим трикутником, привертала найбільшу увагу⁵. Натуралізм зображень навіть дозволяє звернутись до фізіологічних відмінностей трьох жіночих постатей⁶. Їх вражуючий реалізм, велич розмірів, природно, привертає особливу увагу до цієї скульптурної групи.

Набагато лаконічніше та скромніше тема жінки була втілена в одному з гротів біля гроту Ля Марш, на стінах якого були зображені лише жіночі трикутники, які за стилістикою наблизялися до подібних зображень з Англь сюр Англен, ілюструючи широке використання одного з класичних художніх принципів мистецтва пізнього палеоліту «зображення частини цілого».

Наведені приклади монументальних зображень, за всієї оригінальності їх художнього втілення, демонструють існування досить усталених поширеніх традицій іконографії наскельних жіночих групових зображень за принципом «незавершеності», утятості силуету, з підкресленням жіночих статевих ознак, частіше у вигляді жіночого трикутника, вульви. Варіанти цієї іконографії охоплюють і найбільш лаконічні жіночі зображення, які обмежуються тільки трикутниками або овалами. Для розміщення подібних зображень палеолітичні художники шукали особливі місця у гротах та навісах, враховуючи морфологію стіни, рельєф, наявність заглиблень чи отвора, що надавало цим геометричним накресленням більшого реалізму та виразності. Одне з таких художніх рішень простежується у Тіто Бустілло (Іспанія).

Іконографічна традиція зображення жінки за принципом стилістично утятого тіла з акцентуванням статевих ознак, широко використовувалась і у мобільних формах. Ля Марш та Англь сюр Англен дають особливе рішення створення жіночих образів. Йдеться про дві великі серії стилістично своєрідних жіночих зображень, вигравійованих на зубах коней. Існування цих витворів яскраво доводить винахідливість палеолітичних майстрів щодо широти використання морфологічно виразних природних матеріалів.

Для втілення художньої ідеї були обрані різці молодого коня, які за форму, звуженою у верхній частині та трохи розширену донизу з характерною виїмкою посередині, — виразно нагадували контури нижньої половини жіночого тіла. Розміщення у центрі нижньої частини зубу, трикутника або трапеції водночас завершило створення цього оригінального художнього образу.

Чисельність зубів коня, використаних для створення таких зображень, дозволяє досконале опанування цією природною формою на обох стоянках. Серії жіночих зображень, виконаних на різцах коня з Ля Марш та Англь сюр Англен ілюструють варіативність їх художнього втілення, що надає індивідуальності кожному витвору. Неповторність кожного з цих мініатюрних виробів виявляється як у відмінностях вигравійованих трикутників та трапецій, так і різноманітності їх орнаментального оздоблення. Вірогідно, за своєрідністю кожного зображення стоїть задум створення «індивідуального образу»

за канонічної дотриманості загальної форми та відповідної графіко-орнаментальної схеми.

Однак, оригінальні зображення з різців коня не вичерпують репертуар жіночих образів мобільного мистецтва зазначених стоянок. Іншу серію представляють мініатюрні підвіски, вирізані у вигляді велими схематичних жіночих зображень.

За контрастом з попередніми виробами, жіночі зображення з Ля Марш, вигравійовані на кам'яних плакетках, демонструють зовсім іншу традицію, де повне зображення жінки передано з проробкою анатомічних деталей та портретними рисами⁷.

Зазначений репертуар жіночих образів та велика різноманітність їх втілення на цих стоянках, не тільки розкривають розвиненість теми жінки в образотворчому мистецтві центральної Франції середнього мадлена, але і демонструють високі потенціальні можливості створення принципово різних художніх образів у межах одного художнього комплексу.

Існування своєрідних у художньому відношенні масивів є однією з характерних рис пізньопалеолітичного мистецтва. Більшість зразків наскельного мистецтва зосереджено у Піренеях Іспанії та Франції, а також у Дордоні (Франція). Інші витвори наскельного мистецтва відомі на Уралі — Капова та Ігнатьєва печери.

Образотворче мистецтво малих форм, співіснуючи з наскельним мистецтвом на зазначених територіях, цілком охоплює весь простір від Атлантики до Уралу. Як у монументальному, так і мобільному мистецтві, реалізм співіснує з умовними, схематичними зображеннями.

Співіснування реалізму та схематизму як двох напрямів найдавнішого мистецтва, розкриває наявність широких варіативних можливостей втілення художнього образу відповідного змісту. Мистецтво пізнього палеоліту надає вищукані зразки реалістичних творів з тонкою проробкою силуету та деталей. Не менш досконало виконано схематичні зображення, де однією лінією, лаконічним штрихом втілюється профіль жінки або звіра. Обидва напрями тісно пов'язані у мистецтві, хоча існують регіони, що мають безумовну перевагу та особливий розвиток одного з них.

Пов'язаність обох напрямів виявляється у порівнянні багатьох фігуративних зображень з різних територій, де певний регіон або окрема стоянка дають переходні форми, без яких дешифрування велими умовних схематичних зображень було б неможливим.

Одним з прикладів особливого розвитку схематичної традиції втілення жіночого образу у дрібній скульптурі є територія Верхньої та Середньої Наддніпрянщини. Характерними рисами жіночих статуеток з Мізина, Міжиріча, Добранічівки є лаконічність їх формоутворення за двочасною схемою та загальна геометризація форми. Крайній лаконізм та схематизм фігурок був тісно пов'язаний з широким використанням знаково-орнаментального оздоблення статуеток Мізина та Міжиріча⁸.

2. Особливі риси образотворчого мистецтва пізнього палеоліту.

Весь пласт найдавнішого мистецтва доводить існування складної художньої системи, що розвивалась за певними законами. Найвиразніше фундаментальні закони художньої творчості палеолітичних митців виявляються у пічному монументальному мистецтві. Топографічна індивідуальність кожної печери, по-перше, вимагала у кожному випадку своєрідного розміщення художніх ансамблів: по-друге, доводила, що за всієї неповторності кожного з підземних витворів, їх створення відбувалось за певними правилами.

Одна з загальних особливостей пічного мистецтва виявляється у нерівномірному, зональному розміщенні зображень на стінах печер. За цим принципом зональної вибірковості простежується значна підготовча робота, а саме дослідження печери з метою пошуку найбільш архітектонічно виразних, зоро-оглядальних зон для розміщення зображень. Варіативність вибору доводить існування різних художніх концепцій організаційно-просторового утворення композицій.

Розглянемо кілька найхарактерніших високохудожніх пічних комплексів як прикладів дотримання концептуально різних композиційних рішень.

Г р о т Ш о в е

Одним з найвиразніших печерних художніх комплексів пізнього палеоліту є новий гrot Шове, випадково відкритий у 1994 р. групою спелеологів у долині Ардеша (Франція). Отримані дати C^{14} довели, що був відкритий один з найдавніших печерних ансамблів монументального мистецтва світу. Вік двох носорогів, намальованих чорним вугіллям один напроти одного, показав, що розвинений реалізм існував ще на початкових етапах пізнього палеоліту в період оріньяку (32.410 ± 720 ВР. Gifa 95132, 30.790 ± 600 ВР. Gifa 95133). Оріньяком датується і бізон, намальований в іншому залі (30.340 ± 570 ВР. Gifa 95132)⁹. Ці зображення є лише окремими фігуративними композиціями великих монументальних ансамблів дуже схожих за стилістикою.

Гrot Шове має довжину понад 500 м, великі просторі зали, високі склепіння та галереї. Давні художники обрали його для створення чудових живописних ансамблів, виконаних у двох кольорах — червоному та чорному, з досить чітким розподілом залів на «червоні» та «чорні». Анималістичні ансамблі тварин і носорогів, коней, бізонів, левів, оленів, зображені групами, вражають неперевершеністю реалістичної манери, акцентування деталей, проробкою силуету¹⁰. Зали гроту Шове наочно демонструють існування певних детально продуманих художніх рішень у розміщенні фігуративних зображень у тому чи іншому залі.

Найповніше концептуальна своєрідність художнього задуму виявляється у двох залах. Йдеться про два великі, насичені зображеннями тварин чорного кольору, ансамблі, намальовані на двох великих стінах та датовані раннім етапом пізнього палеоліту.

Для першого ансамбля, що має умовну назву «панно коней» та «панно оленів»¹¹, була обрана стіна з вертикальними виступами з обох боків, які й обмежили площину стіни, як окрему зоро-оглядальну художню зону. Оригінальність обраної стіни полягала в тому, що у центрі існувала велика ниша, від якої майже симетрично розходились напівкруглі аркоподібні виступи. Ця виразна «печерна архітектоніка» стала основою для створення великого складного ансамбля, що чітко поділяється на три частини: центральну (зображення у ніші) та бокові, розташовані обабіч ніші. Ця велика тричасна художня зона, у свою чергу, ділилась, за допомогою багатьох вертикальних локальних виступів та тріщин, на окремі художні сектори, у кожному з яких розміщувалась окрема фігуративна анималістична композиція. З певної відстані чітко простежується єдність цього великого художнього ансамблю і, водночас, певна відокремленість його частин. Візуальна єдність цього зооморфного ансамблю особливо підкреслюється розташуванням груп тварин з урахуванням умовної горизонталі, тобто дотримання розміщення фігур приблизно на одній висоті. Геометричність фігуративного ансамбля також акцентована вже згаданими вертикальними виступами та тріщинами, між якими з дотриманням візуальної вертикалі намальовані у профіль один над одним коні, бики, олені.

Подібні принципи композиційних рішень чітко простежуються в іншому залі гроту Шове. Анималістичний фігуративний ансамбль розташований на великій стіні, як і попередній, мав у центрі нішу, заповнену зображенням кінського профіля¹². З обох боків цієї ніши ритмічно, з урахуванням вертикальних виступів та бордюрів, намальовані чорним вугіллям групи бізонів, левів, носорогів. Профілі тварин, виконані один над одним з використанням перспективи, чітко підкреслювали продуману ритмічність кожної зооморфної групи, візуально об'єднуючи окремі композиції у єдиний видовищний монументальний ансамбль. Важливість застосування вертикальних кутоподібних вузьких виступів стіни, як певних лімітів окремих фігуративних композицій, виявляється у цьому ансамблі досить чітко. Найвражаючим є використання одного з вузьких вертикальних бордюрів, як основи для нанесення по одній лінії голів бізонів, намальованих у фас. Цей вертикальний виступ стіни з головами бізонів підкреслив завершення однієї з композиційних частин великого ансамбля.

Обидва зооморфні ансамблі гроту Шове, схожі за художнім рішенням, до «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

зволяють простежити варіанти їх візуального естетико-художнього сприйняття, як зоро-оглядальних зон певної морфології. Йдеться про штучне висвітлення розписаної стіни за допомогою смолоскипів, сліди використання яких було знайдено в гроті.

За рівномірного освітлення групою людей смолоскипами стіни з певної відстані — великий зооморфний ансамбль повністю виступає з печерної темряви, візуально сприймаючись як закінчений художній витвір.

Освітлення одним або двома смолоскипами дозволяє розгледіти тільки певну частину стіни з окремою фігуративною композицією.

Завдяки виразній архітектоніці стіни, змінюючи кількість смолоскипів, можно було освітлювати або тільки одну з бокових частин, або тільки центральну, або навіть окрему локальну композицію, яка обмежувалась вертикальними виступами.

Варіювання кількості смолоскипів та їх відстані до зображень приводила до справжньої артистичної гри світла, яка вірогідніше мала важливе змістово-символічне значення та була важливим компонентом сприйняття видовищних монументальних підземних палеолітичних творів.

Г р о т Н і о

Принципово інша художня концепція організаційно-просторового рішення простежується у гроті Ніо (Ардеш, Франція). Йдеться, зокрема, про Чорний салон — широкий, округлої форми, великий зал з високими склепіннями, що датується епохою середнього мадлену¹³. Палеолітичними майстрами бездоганно була використана округла форма цього великого залу, де принципові композиції розміщені у природних овалоподібних заглибленнях, своєрідних «альковах», розташованих по всій довжині великої вертикальної стіни, що оперізувала зал.

Композиції з бізонів, коней, кіз були намальовані на стінах залу з урахуванням природних обмежень у вигляді вертикальних, горизонтальних або заокруглених бордюрів, які візуально окреслювали кожне з фігуративних угруповань. Розміщення зображень тварин у природних заглибленнях по всій стіні виразно окреслювало певну відокремленість та особливість кожної композиції. Водночас, використання подібної морфології залу для утворення зооморфних композицій акцентувало їх певну пов'язаність, візуально поєднуючи окремі композиції у єдиний монументальний художній комплекс. Безумовно, як і у гроті Шове, опанування Чорним салоном Ніо як зоро-оглядальним художнім простором, могло відбуватись тільки завдяки використанню у різних варіантах штучного освітлення, яке відігравало важливу роль у сприйнятті шедеврів печерного мистецтва.

П е ч е р а Л я с к о

Печера Ляско, розташована у долині Везер у Дордоні (Франція), надає приклад досконалого опанування палеолітичними майстрами мадлену особливо складним художнім рішенням організації монументальних ансамблів. Йдеться про послідовне розміщення фігуративних зображень у вигляді фризу¹⁴. Створення фризів у пізнньому палеоліті розкриває можливості митців у опануванні широкими площинами, на яких органічно у певній послідовності розміщувались фігуративні композиції, що вело до утворення візуально безперервного монументального художнього комплексу.

У Ляско за всієї індивідуальності кожного з залів та коридорів, простежується загальна тенденція розміщення фігур горизонтально витягнутими рядами у верхній частині стін, що поволі переходить до стелі. Інша особливість втілення художнього задуму виявляється у розміщенні зооморфних ансамблів паралельно на двох протилежних стінах у більшості залів Ляско.

Безумовно, ці великі живописні зооморфні ансамблі, що переходять із залу до залу, не були створені одночасно. Вони чітко розділяються на окремі композиції, кожна з яких має індивідуальні риси у стилістиці зображення тварин, кольорової гами тощо. Досить згадати всесвітньовідомі зображення биків та коней з великого залу або зображення групи оленів у Несфі.

Однак монументальний художній комплекс Ляско ґрунтівно доводить, що розміщення тієї чи іншої композиції відбувалось з урахуванням певної ху-

дожньої концепції. Дотримання перелічених правил організаційно-просторового утворення композицій з урахуванням домінуючої горизонталі як основи фризу з застосуванням симетрії у створенні певних його частин, надавало цьому унікальному ансамблю особливої чіткості, візуальної врівноваженості та вражуючої видовищності.

Печера Альтаміра

Печера Альтаміра розташована у регіоні Сантандер (Іспанія). Її твори належать до епохи середнього мадлену і надають інший приклад оригінального художнього рішення великого фігуративного ансамблю. Йдеться про всесвітньовідомий плафон Альтаміри. Низький витягнутий зал, стеля якого була розписана зображеннями чорного та червоного кольору, мав розміри $18 \times 9\text{ м}^{15}$. Коливання його висоти від 1,20 м до 80 см передбачало огляд художнього ансамблю на плафоні в лежачому стані. Більше того, лежачи у залі, треба спочатку знайти кілька найбільш вдалих місць, з яких можна побачити весь художній комплекс, і безумовно лише в тому випадку, якщо зал буде повністю освітлений з багатьох позицій. Якщо плафон освітлюється одним смолоскипом або жировою лампою, з темряви виринають тільки окремі зображення. Розмальований плафон Альтаміри як особлива зоро-оглядальна зона доводить, яку важливу роль мало штучне освітлення щодо сприйняття печерного мистецтва. Так, змінюючи кількість освітлювальних пристрій, можна принципово змінити сприйняття зображень, висвітлюючи з темряви один чи пару образів (якщо це мало певне змістовне значення), окрім композицію, кілька композицій, весь монументальний ансамбль. Можна думати, що така гра світлом була одним з важливих компонентів варіативної інтерпретації монументальних підземних творінь. При значному освітленні з темряви виринає художній ансамбль, який практично займає всю поверхню плафона. За всієї візуальної єдності цього великого фігуративного ансамблю, простежується певна відокремленість трьох частин. Перша, на більшій половині плафону представляє собою видовищну реалістичну композицію тварин, намальованих у поліхромній техніці — червоним та чорним кольорами з домінуванням першого. Своєрідність цього зооморфного ансамбля, де домінують зображення бізонів, полягає в особливому використанні природних віймок та округлих виступів стелі. Останні використані особливо вдало для зображення бізонів у експресивних скорчених позах¹⁶. Цей оригінальний художній прийом доводить неперевершене вміння використовувати морфологію стелі для втілення певного задуму.

Друга частина художнього ансамблю була розміщена поряд з першою та займала найнижчу частину плафона. На цій поверхні стелі були намальовані абстрактні геометричні фігури, так звані тектиформи¹⁷. Певна відокремленість цієї композиції чітко простежується, по-перше, у її виключно абстрактному характері, що виразно підкреслюється особливою морфологією стелі. По-друге, використанням іншого, світлішого відтінку червоного кольору, порівняно з темнішою фарбою, використаною для зображення тварин. Тематична пов'язаність цих двох великих композицій найвиразніше виявляється у центральній частині плафона, де реалістичні зображення бізонів та лані супроводжуються тектиформами.

Третя частина художнього ансамблю, розміщена з протилежного від зооморфної композиції боку, представляла собою зооморфні та абстрактні зображення у певному порядку.

Наведені приклади існування принципово різних художніх концепцій організаційно-просторового утворення монументальних ансамблів чотирьох всесвітньо відомих гротів безумовно не вичерпують всього багатства та розмаїття художніх рішень пізньопалеолітичних творців. Вони лише підкреслюють найвиразніші та загальні особливості створення монументальних підземних творінь.

Вибір принципово різної архітектоніки як основи для створення фігуративних ансамблів доводить розвиток різних художніх традицій для втілення задуму у монументальних формах. Разом з тим, простежується дотримання деяких загальних принципів організаційно-просторового створення художніх печерних ансамблів.

Так, однією з загальних тенденцій є умовна горизонталь при розміщенні фігуративних зображень послідовними горизонтальними безперервними (або переривчастими через певний інтервал) рядами.

Таке лінійне, витягнуте по горизонталі послідовне розміщення фігур, що утворюють фриз, простежується у ряді гротів та навісів. Досить згадати ряд бізонів з Фон де Гом, носорогів з Руфіньяку або одного з «червоних» залів гроту Шове та вже згадані ряди зображень фризу Ляско.

Для розміщення фризу, як правило, використовуються довгі вертикальні стіни печерних залів або навісів, де є горизонтально витягнуті виступи, бордюри, ніші. Художник максимально використовує морфологію стіни для втілення свого задуму — розміщення фігур з урахуванням умовної горизонталі, яка візуально надає завершеності та упорядкованості цим монументальним ансамблям. Іншим загальним правилом є утворення фризу, у ряді випадків, з чітким поділом його на окремі фігуративні композиції, можливо різними за часом створення.

Розміщення таких композицій також відбувалось з найбільш повним та вдалим використанням морфології стіни. Кадруваннякої окремої композиції враховувало вертикальні тріщини, локальні бордюри, виймки або опуклості, які природно обмежували чи окреслювали певну композицію.

Широке використання умовної вертикалі є також загальним художнім принципом створення фігуративних композицій пізнього палеоліту. Використання вертикальних тріщин стіни, виступаючих вузьких бордюрів як природних вертикальних обмежень фігуративних панно, простежується у багатьох гротах. Ці своєрідні природні верикалі виконували дуже важливу роль рамки у кадруванні палеолітичних композицій.

Використання умовної верикалі простежується також і у паралельному розміщенні зооморфних фігур одна над одною, завдяки чому композиція набуває особливої структурної упорядкованості й ритмічності. Подібний прийом простежується у розміщенні деяких мамонтів у Каповій печері, угруповані коней з Екаїна. Найбільш віртуозне використання даного художнього прийому спостерігається у гроті Шове, де з дотриманням візуальної верикалі були намальовані у профіль з урахуванням перспективи, один над одним, окремими групами коні, бики, леви або голови бізонів у фас.

Іншим загальним художнім принципом створення складних монументальних композицій є використання різних планів, перспективи. Йдеться про розміщення фігуративних зображень, що можуть сприйматись як єдиний ансамбль, розташований на принципово різних за морфологією поверхнях. Так одне панно може займати альков або нішу, друге — широкий виступ, третє — вузький бордюр, як це має місце у Піндалі, або ще виразніше простежується у гроті Шове. Однак ці різні фігуративні зображення візуально сприймаються як єдиний художній ансамбль певної печерної архітектоніки.

Визначені художні принципи організації монументальних підземних ансамблів показують, що за всієї морфологічної специфіки печерних залів, коридорів, ніш, плафонів тощо художники пізнього палеоліту створювали наскельні композиції, дотримуючись загальних законів образотворчого монументального мистецтва, широко, хоч і досить своєрідно, використовуючи різні плани, перспективу, кадрування фігур з урахуванням верикалі та горизонталі, ритму тощо.

Широке використання визначених прийомів дозволяло створювати видовищні високохудожні монументальні композиції з виразною просторово-організаційною оригінальною структурою.

Примітки

¹ Каган М. С. Морфология искусства.— М., 1972.— С. 175.

² Там же.— С. 186, 187.

³ Laming-Emperaire A. La signification de l'art rupestre paléolithique.— Paris, 1962.— P. 9—119; Raphaël M. L'art pariétal paléolithique, 1986.— P. 80—89; Leroi-Gourhan A. Préhistoire de L'Art Occidental.— Paris, 1965.— P. 27—270.

⁴ *Saint-Mathurins S., Garrod. D La Frise Sculptée de L'Abri du Roc aux Sorciers à Angles-sur-l'Anglin (Vienne) // L'Anthropologie.* — Paris, 1951. — T. 55. — № 5—6. — P. 413—423.

⁵ *Iakovleva L., Pinçon G. Les représentations féminines dans l'art pariétal du Roc-aux-Sorciers à Angles-sur-l'Anglin (Vienne) // La Dame de Brasempouy, Actes du Colloque de Brasempouy (juillet 1994).* Liège, 1995. — P. 123—128.

⁶ *Duhard J.-P. Réalisme de l'image Féminine paléolithique.* — Paris, 1993. — P. 196, 197.

⁷ *Pales L., Tassin de Sant-Pereuse M. Ces dames de la Marche // Objets et mondes.* — T. 7, Fasc. 4. — P. 307—320.

⁸ Яковлева Л. А. Мобильное искусство позднего палеолита Поднепровья (по материалам Мезина, Межирича, Добраничевки) // Публикации XII Международного Конгресса Предистории и Протоистории. — Братислава, 1993. — № 4. — С. 326—329.

⁹ *Clottes J. La Grotte Chauvet à Combe d'Arc Ardèche (France) // I.N.O.R.A.* — 1995. — № 11. — P. 1.

¹⁰ *Chauvet J.-M., Brunel-Deschamps E., Hillaire C. La Grotte Chauvet à Vallon Pont d'arc.* — Paris, 1995. — P. 16—116.

¹¹ *Ibid.* — P. 52—55. — Fig. 45, 46, 47, 48.

¹² *Ibid.* — P. 98—107. — Fig. 81, 82, 83, 84, 85, 86.

¹³ *Leroi-Gourhan A., Delluc B., G. Préhistoire de l'Art Occidental.* — Paris, 1995. — P. 524, 525.

¹⁴ *Ibid.* — P. 458—463.

¹⁵ *Ibid.* — P. 479—482.

¹⁶ *Ibid.* — P. 394. — Fig. 667.

¹⁷ *Ibid.* — P. 481. — Fig. 795.

Л. А. Яковлева

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА (образ, композиция, ансамбль)

В статье рассматриваются общие черты позднепалеолитического искусства как высокоразвитой художественной системы. На примере многих памятников позднего палеолита Европы рассмотрены особенности воплощения фигуративных изображений в реалистической и схематической манерах исполнения.

Основное внимание уделено определению принципов организационно-пространственного построения художественных фигуративных композиций монументальных пещерных комплексов Франции и Испании. На примере высокохудожественных пещерных комплексов позднего палеолита прослежено применение и развитие различных художественных концепций построения фигуративных пещерных композиций с использованием своеобразия морфологии пещерных поверхностей как основы для создания монументальных ансамблей различной архитектоники. В качестве таковых детально рассмотрены сложные фигуративные композиции грота Шове, расписной глафон Альтамиры, художественные композиции Черного салона НИО, фризы Ляско. Прослежено использование определенных универсальных художественных приемов построения пещерных фигуративных композиций с широким применением различных планов, перспективы, условных горизонталей и вертикалей, ритма при кадрировке фигур.

Значительное внимание в статье уделено также роли искусственного освещения подземных художественных композиций. Показано, что при различных вариантах освещения пещерные творения могли визуально восприниматься как отдельные законченные композиции, или ряд композиций, объединенных в единый сложный художественный ансамбль. Предложено несколько принципиально различных вариантов освещения, которые, возможно, имели определенное смысловое значение.

Л. А. Iakovleva

THE FINE ARTS OF THE LATE PALEOLITHIC PERIOD (an image, a composition, an ensemble)

In the article general features of arts of the Late Paleolithic as a well-developed art system are considered. On the example of a great deal of monuments of the Late Paleolithic Time

in Europe peculiarities of embodying the figurative representations, performed in realistic or schematic manners, are discussed.

The main attention is paid to determination of principles of an organizational — spatial construction of art figurative compositions in the monumental cave units in France and Spaine. An application and a development of various art conceptions of construction of figurative cave compositions, which use an originality of either morphology of cave surfaces as a base for creation of monumental units of diverse architectonics, is traced on the example of high-art cave units. As such, complex figurative compositions of the Shove Grotto, the painted plafond of Altamire, the art compositions of the Black Salon of NIO, the Liasco friezes are considered in detail. Using certain universal art methods for construction of cave figurative compositions (with wide application of various planes, of perspective, of conventional horizontal and vertical lines, of rhythm under figure framing) is traced through.

Much prominence in the article is given to a role of the artificial lighting of underground art compositions. It is shown, that under various modes of lighting the cave creations could be visually grasped both as separate finished compositions, and as a number of compositions, integrated in single complicated art ensemble. It is suggested some basically different modifications of lighting, which, possibly, could have the certain shades of meaning.

ПЛАНІГРАФІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ОБРОБКИ КРЕМЕНЮ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ФЕДОРІВКА

О. О. Кротова, Д. В. Ступак

Стаття присвячена дослідженняю планіграфії та технології обробки кременю двошарової пізньопалеолітичної стоянки Федорівка за даними ремонту та типології крем'яних виробів.

Сучасна наука про первісних мисливців-збирачів, що ставить на меті реконструкцію їх поведінки, значну увагу приділяє як загальній методології, так і розробці конкретних методик вивчення археологічних пам'яток.

В основі загальнометодологічного підходу полягає розуміння необхідності вирішення проблеми реконструкції динамічного минулого (поведінки первісних людей) на основі статичного сучасного (археологічного матеріалу), що можливо лише при поєднанні даних ряду наук — етноархеології, експериментальної археології, конкретних методик аналізу археологічних матеріалів. Ці матеріали треба також вивчати у контексті визначення системи організації життя, що переважала у групи мисливців-збирачів, які лишили конкретну пам'ятку¹.

До важливих методів дослідження, здатних дати певну інформацію про поведінку людей належать методи кількісного і якісного аналізу складу як кам'яних артефактів, так і фауністичних залишків в колекції, їх розташування на площі пам'ятки, а також метод їх ремонту².

Для вивчення виробничо-соціальної поведінки мешканців стоянок, що не мають, або мають обмежену кількість таких важливих матеріалів, як фауністичні залишки, особливу увагу привертає дослідження кам'яних артефактів, їх планіграфія, кількісний і якісний аналіз та ремонтаж³.

Дослідники дають систематизований аналіз вивчення ремонту. Виділяють 3 основні типи аплікацій (підбірок) кам'яних виробів: а) послідовність розколювання; б) злам; в) переоформлення знарядь. За допомогою даних ремонту, крім уявлення про засоби технології обробки каменю можна також

характеризувати стоянки за пропорціями кожного типу аплікацій, за відстанями серед сколів, що підбираються, за співвідношенням кількості аплікацій до щільності артефактів на 1 м² та ін⁴.

У даній роботі визначаються деякі аспекти планіграфії виробничої поведінки мешканців стоянки Федорівка та технології кременеобробки за даними аналізу типології крем'яних виробів та їх ремонтажу. Висновки, що тут пропонуються не є остаточними, тому що стоянка досліджена не на всій площі.

Стоянка знаходитьться у Південно-Східному Приазов'ї поблизу с. Федорівка Володарського району Донецької області. Відкрита в 1972 р., досліджувалась в 1980—1985 рр. Вона має два культурних шари товщиною 10—20 см кожний, що залягають на глибині 2—2,5 м із стерильним прошарком суглинку між ними від 0,1 до 0,3 м⁵.

Аналіз планіграфії аплікацій крем'яних виробів за даними ремонтажу у поєднанні з даними про якісний і кількісний склад комплексів крем'яних виробів та особливостей культурних шарів дають уявлення про характер виробничих, та, певною мірою, побутових процесів на окремих ділянках досліджених площ обох культурних шарів стоянки.

Нижній, другий культурний шар досліджено на площі близько 70 м². Він містив крем'яні вироби (загалом 2831 предмет) та невелику кількість невизначеніх фрагментів кісток тварин і один зуб жуйної тварини (Bos). Знайдено також залишки вогнища, кілька плям попелу і значну кількість каменів різних розмірів (граніт, діабаз)⁶.

Всього із колекції крем'яних виробів підібралося 72 предмета, що складають 31 аплікацію. Виділяється 2 типи аплікацій — послідовне сколювання (16) і злами (18). Є кілька великих складних аплікацій, до яких входять менші аплікації обох типів (аплікації переоформлення знарядь у комплексах стоянки не виявлено). Відстань між підібраними виробами, здебільшого невелика — від 1 до 2 м. Простежено лише поодинокі випадки аплікацій з відстанню понад 2—3 м (табл. 1).

Табл. 1. Типи та пропорції аплікацій крем'яних виробів в культурних шарах стоянки Федорівка.

Куль-турний шар	Розко-панна площа	Загальна кількість кременів	Щіль-ність кременів на 1 м	Типи аплікацій		Всьо-го аплі-кацій	Кількість кременів в аплікаціях	Відстань між підібраними кре-менями, м			
				сколів	зла-мів			к-ть	%	<1	>1
Нижній	70	2831	40	16	18	31	72	2,5	47	22	3
Верхній	96	3753	39	26	72	91	231	6,1	212	11	8
Всього:	166	6584		42	90	122	303		259	33	11

Виділяється кілька місць концентрації підібраних кременів, які здебільшого збігаються зі скупченнями знахідок на розкопаній площі стоянки нижнього шару (рис. 1).

Перше скупчення пов'язане з територією навколо вогнища і займає площину близько 6 м² (кв. 2'С-П, 3'С-П), хоч деякі сколи знайдено за його межами на відстані 3—4 м. Всього тут виявлено 19 виробів, що підібралися. По типу аплікацій ділянка має змішаний характер: 4 аплікації послідовного сколювання і 4 — злами.

Для складу груп крем'яних виробів цього скупчення характерне домінування заготовок над відходами виробництва (63 і 30% відповідно) та досить високий вміст знарядь (7%).

Розташування підібраних кременів та співвідношення їх типів можуть свідчити про те, що навколо вогнища могли виконуватися роботи, пов'язані як з розколюванням кременю і отриманням заготовок, так і підготовкою їх для виготовлення знарядь та, певно, їх використанням. Знайдені тут же дрібні фрагменти кісток можуть свідчити про такі побутові процеси як приготування та вживання їжі.

Друге місце концентрації підібраних кременів пов'язане з ділянкою площею 8 м², що також збігається із скупченням знахідок. Найбільше всього

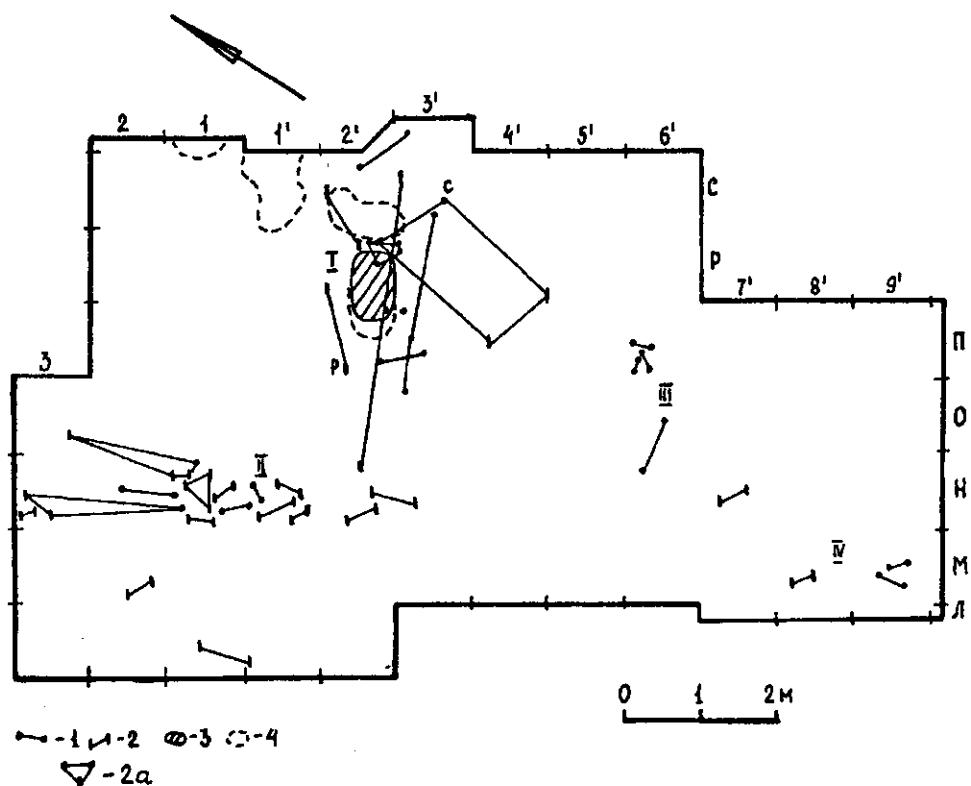

Рис. 1. Схематичний план розташування підібраних крем'яних виробів на розкопаній площі нижнього шару стоянки Федорівка. Умовні позначення: 1 — аплікація сколів; 2 — аплікація зламів; 2а — складна аплікація; 3 — вогнище; 4 — пляма попелу; Р — різець; С — скребачка; I—IV — скупчення підібраних кременів.

підібралося кременів з квадратів 1,1', 2'Н, кілька — з п'яти прилеглих квадратів (рис. 1).

Щільність кременю в найбільш насичених знахідками квадратах — до 400 виробів на 1 м², що в 10—12 раз більше середньої щільності для нижнього шару (35 кременів на 1 м²).

Всього тут підібралося 36 кременів, що складають 6 аплікацій послідовного сколювання та 12 — зламів. Всього аплікацій 16, в тому числі 2 — великих.

Для типологічного складу крем'яних виробів характерне незначне переважання відходів над заготовками (51,8 та 41,7% відповідно). Вміст нуклеусів і сколів їх підправки (1,8%) та знарядь (4,7%) відносно невеликий.

Наведені дані, певно, можуть свідчити, що виробничий процес кременеобробки на цій ділянці міг включати як операції по розколюванню кременю так і виготовленню знарядь.

Третє місце концентрації підібраних кременів виявлено на площі 3 м² на південний-південний схід від вогнища у квадратах 6' — Н, О, П. (рис. 1). Щільність кременю тут трохи вища від середньої для шару — 42 вироби на 1 м². Для складу груп крем'яних виробів характерне значне переважання заготовок над відходами (63 і 23% відповідно) та високий вміст знарядь (10%). Нуклеусів і сколів їх підправки — 4%.

Із кременів з цієї ділянки підібралося 4 аплікації послідовного сколювання, що включають 9 виробів. Привертає увагу щільне скупчення із 50 кременів (відщепів, платівок, лусочок і двох знарядь), що займало площину 0,4 м² у квадраті 6'П. Подібні скупчення площею до 1 м² за етнографічними даними залишаються на місці роботи однієї людини по розколюванню кременю. В процесі роботи лусочки від підправки площини сколювання нуклеуса пада-

ють біля ніг працюючого, а сколи (платівки та відщепи) він складає перед собою на відстані довжини витягнутої руки⁷.

Незважаючи на те, що на цій ділянці підібралися аплікації одного типу — сколи, все ж, враховуючи високий вміст заготовок та знарядь серед крем'яних виробів характер виробничого процесу можна визначити як поліфункціональний. Подібні ділянки з невеликою щільністю кременю та великим вмістом знарядь ще визначають як місця помешкання⁸.

Четверте невелике скупчення підібраних кременів виявлено у південній частині розкопу (кв 7'Н, 8'М, 9'М) (рис. 1). Всього тут підібралося 8 виробів, що складають 2 аплікації сколів та 2 — зламів.

Щільність кременю у кв. 8' і 9'М висока — у 3—5 разів вище середньої для нижнього шару. Загалом для скупчення характерне таке співвідношення груп крем'яних виробів: нуклеусів і сколів їх підправки — близько 1%, заготовок — 43%, відходів — близько 53%, знарядь — 3%. Певно, скупчення кременів у кв. 9'М з двома аплікаціями сколів можна розцінювати як робоче місце по розколюванню кременю при загальній оцінці характеру виробничого процесу для ділянки як поліфункціонального.

Взагалі для комплекса нижнього шару пропорція крем'яних виробів, що підібралися, становить 2,5% до загальної кількості кременю в колекції. Аплікації сколів і зламів представлени майже порівну (16 і 18 відповідно) (табл. 1). На площині розкопу кремені, що їх складають концентрувалися в чотирьох місцях, здебільшого пов'язаних з високою щільністю знахідок. Як за типами аплікацій, так і за співвідношенням складу груп крем'яних виробів на кожному з них більшість скупчень можна визначити як виробничі центри кременеобробки без вираженої спеціалізації, що характерно для базових стоянок⁹. Можна лише говорити про специфіку добре вираженого робочого місця по розколюванню кременю у III скупченні та побутового характера I скупчення, пов'язаного з вогнищем.

Верхній, перший, культурний шар досліджений на площині 96 м² включав крем'яні вироби (3753 екз.), невелику кількість дрібних невизначених фрагментів кісток тварин, в тому числі, обпалених, камені (граніт, пісковик, сланець), дрібні шматки або плями червоної вохри та одну пляму попелу¹⁰.

Завдяки ремонтажу крем'яних виробів підібралася 91 аплікація (табл. 1). Кремені, що підібралися (231 екз.), складають 6,1% від загальної кількості виробів. Серед аплікацій майже в 4 рази злами переважають над сколами. Є складні аплікації змішаного характеру, що складаються як із зламів так і сколів.

Відстань між кременями, що підібралися здебільшого невелика — близько 1 м і тільки кілька речей підібралися з відстані від 2 до 5 м. Аналіз планіграфії підібраних крем'яних виробів на розкопаній площині верхнього шару стоянки та порівняння з планом розташування знахідок¹¹ дозволяють виділити 3 основні скупчення підібраних кременів, що, як правило, збігаються з найбільшою концентрацією знахідок в шарі.

Підібрані кремені концентрувалися в північній (І скупчення), західній (ІІ скупчення) та південній (ІІІ скупчення) частинах розкопу. Крім того, кілька аплікацій складено із кременів, що походять не з основного розкопу, а з траншей 1, зачистки 1 та шурфів 5 і 10.

Завдяки ремонтажу виявлено найбільше зв'язків між виробами в межах кожного скупчення. Є також кілька випадків підірок сколів чи зламаних речей з різних скупчень, що свідчить про єдиність комплексу (рис. 2).

Перше (північне) скупчення площею 16 м² виявлено в межах розкопу 1982 р. (кв. 2,1,1',2' — С,Р,П,О). Серед крем'яних виробів переважають заготовки та відходи виробництва (54% і 35% відповідно), високий процент знарядь (блізько 10%), є нуклеуси (блізько 1%).

Серед аплікацій з цього скупчення (всього 33, у тому числі 3 — великих) майже в 4 рази переважають аплікації зламів. Серед останніх 24% складають зламані знаряддя, що підібралися. Серед них — 4 скребачки, 1 різець, прошолка та поперечноретушована платівка. Більшість цих аплікацій підібралося із кременів, що походять з квадратів 1,1' — С,Р,П. (рис. 2).

Виділяється також кілька місць у прилеглих квадратах із специфічними

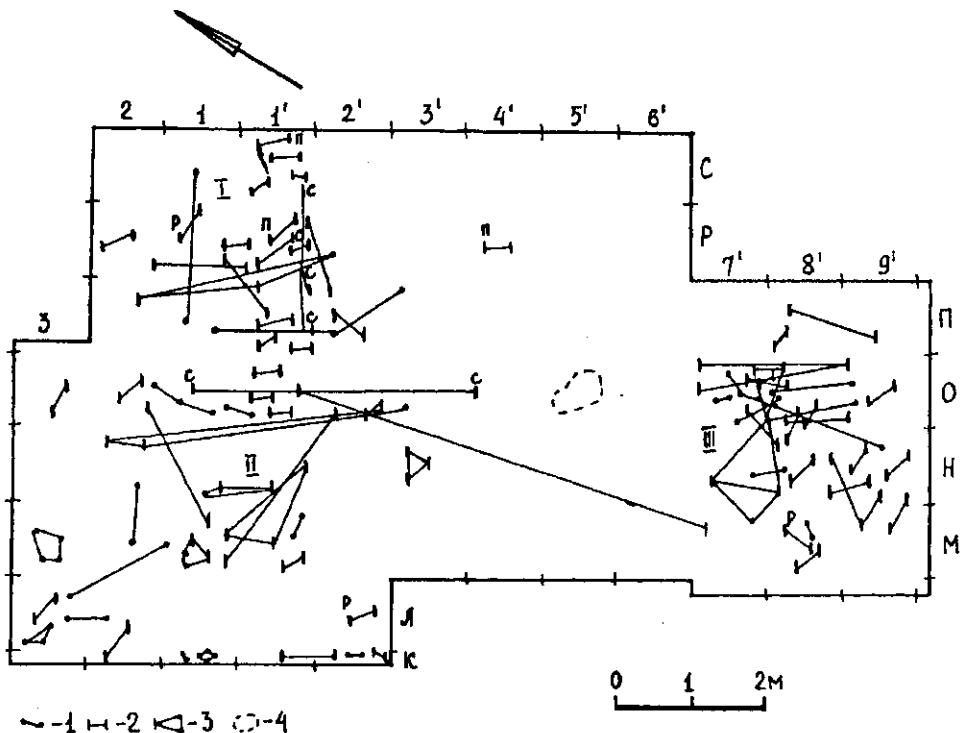

Рис. 2. Схематичний план розташування підібраних крем'яних виробів на розкопаній площині верхнього шару стоянки Федорівка. Умовні позначення: 1 — аплікація сколів; 2 — аплікація зламів; 3 — складна аплікація; 4 — пляма попелу; Р — різець; С — скребачка; П — знаряддя на платівці; І—ІІІ — скупчення підібраних кременів.

знахідками та аплікаціями. Це кв. 2'П, де знайдено 1 великий підокруглий камінь (пісковик) та видовжений уламок сланцю зі слідами використання його як ковадла та віджимника (визначення Д. Ю. Нужного), а також велику кількість крем'яних лусочок та кілька знарядь (скребачки, ретушовані мікро-платівки). Підібралися одна аплікація сколотих, одна — зламаних виробів. Очевидно, ми тут маємо сліди робочого місця по виготовленню знарядь.

У прилеглих квадратах по лінії О також підібралося кілька аплікацій сколів і зламів, а в кв. 2—О знайдено кілька каменів (граніт) з розколотим кременем навколо них.

Таким чином, хоч на площині 1 скупчення ми маємо кілька аплікацій сколів, що можуть свідчити про епізодичне виконання операцій, пов'язаних з розколюванням кременю, все ж специфіку скупчення визначають домінуючі тут аплікації зламів, у тому числі аплікації зламаних знарядь. Тому це скупчення можна визначити як зону по виготовленню та використанню знарядь.

Друге (західне) скупчення площею близько 15 м² збігається з розкопом I 1984—85 рр. (кв. 3,2,1,1',2' — Н,М,Л,К) (рис. 2). Щільність кременю тут дещо перевищує середню для верхнього шару (45 кременів на 1 м²). Серед крем'яних виробів заготовок більше, ніж відходів виробництва (49% і 40% відповідно), помітна частка нуклеусів (2,2%) та високий вміст знарядь (8,8%).

Серед аплікацій (всього 21) цього скупчення майже пропорційно представлені сколи і злами. Всього кременів, що підібралися — 53. Серед аплікацій зламів лише одне знаряддя — різець.

На площині скупчення виділяється кілька місць близького розташування (блізько 1 м) із підібраних кременів, що складають аплікації зламів, у тому числі, великі. Ці місця, певно, можна розцінювати як робочі місця по розколюванню кременю. Вони простежені у кв. ЗМ, 1М, 1Н, ЗЛ, 1Л-К і здебільшого пов'язані з мікроскупченнями кременю навколо одного або кількох каменів, що могли використовуватися в процесі обробки кременю.

Характер виробничого процесу кременеобрбки на площі II скупчення можна визначити як поліфункціональний — розколювання кременю та виготовлення знарядь.

Третє (південне) скупчення площею 12 м² збігається з розкопом II 1984—85 рр. (кв. 7'8', 9' — П, О, Н, М) (рис. 2). Всього тут підібралися 28 аплікацій (в тому числі 2 великих). Аплікації зламів більш ніж втрічі переважають аплікації сколів.

Щільність кременю на цій ділянці дорівнює середній щільності для верхнього шару (38 кременів на 1 м²). Серед груп крем'яних виробів майже порівну заготовок і відходів (46 і 48% відповідно), невеликий вміст нуклеусів (блізько 1%) і знарядь (блізько 5%).

Найбільше аплікацій сколів підібралися з кременів, знайдених в північній частині скупчення (кв. 7'О — 8'О; 7', 8' — Н). Мабуть, враховуючи компактне (до 1 м) розташування сколів, що підібралися у кв. 7'-О можна визначити цю ділянку як місце розколювання кременю («точок»).

В кв. 7'-8'-М виявлена група каменів (граніт), біля яких знайдено пластини та лусочки. Із кременів, що походять з цієї ділянки, підібралися як аплікація сколів так і 2 аплікації зламів, в тому числі, одне знаряддя — різець.

Для решти квадратів характерне переважання аплікацій зламів, здебільшого, платівок.

В цілому, III скупчення за характером операцій кременеобрбки можна визначити як поліфункціональне, де в основному виготовляли знаряддя та епізодично розколювали кремінь.

Центральна частина розкопаної площи (кв. 3'- 6' - С - М), де було виявлено підковальної форми пляму попелу і підібралися кілька аплікацій крем'яних виробів, можливо, мала виробничо-побутовий характер.

Таким чином, на розкопаній площи верхнього шару стоянки виявлено 3 ділянки виробничого характеру. На двох (II і III скупчення) виробничий процес мав поліфункціональний характер, на одному (1 скупчення) — переважали операції, пов'язані з виготовленням і використанням знарядь.

Порівняльний аналіз результатів ремонту крем'яних виробів у комплексах обох шарів стоянки свідчить, що за майже однакової щільності знахідок (39—40 кременів на 1 м²) пропорція виробів, що підібралися у верхньому шарі значно вища, ніж у нижньому (6,1 та 2,5% відповідно) (табл. 1). Різне і співвідношення типів аплікацій та відстаней між кременями, що підібралися. У верхньому шарі аплікації зламів втрічі більше, ніж аплікації сколів і значно більше кременів підібралися на відстані понад 1 м, ніж у нижньому шарі.

Співвідношення складу груп крем'яних виробів в колекціях обох шарів майже тотожне¹², а за характером виробничого процесу кременеобрбки більшість ділянок на площи стоянок обох шарів можна визначити як поліфункціональні. Все ж, специфіку скупчень нижнього шару становлять I скупчення виробничо-побутового призначення та добре вражене робоче місце по розщепленню кременю у III скупченні. У верхньому шарі специфічним є значне за площею I скупчення, що визначається як зона виготовлення та використання знарядь, що збігається з високою пропорцією аплікацій зламів, у тому числі, знарядь для цього шару.

Переходимо до характеристики технології обробки кременю. В нижньому шарі як сировина використовувався крейдяний дрібнозернистий прозорий кремінь, який, вірогідно, походить з міуських покладів, що знаходяться за 100 км від стоянки. Судячи за небагатьма первинними та напівпервинними сколами та за заготовкою нуклеусу, кремінь, який приносився на стоянку, мав вигляд округлих жовен або ж гальок, покритих тонкою гладкою, переважно світло-сірою, світло-коричневою шкоринкою, рідше — крейдяною, білою. Більшість кременю світло-сірого, темно-сірого, сіро-чорного, сіро-коричневого кольору, з сіро-чорними прошарками. Більшість кременю не патинована, частина — вкрита білою, трохи прозорою патиною. Okrem виробів з сіро-чорного кременю вкриті патиною блакитного кольору.

В організації кременеобрбки пізнього палеоліту можна виділити кілька основних етапів: видобуток сировини та її апробація на місці здобичі; роз-

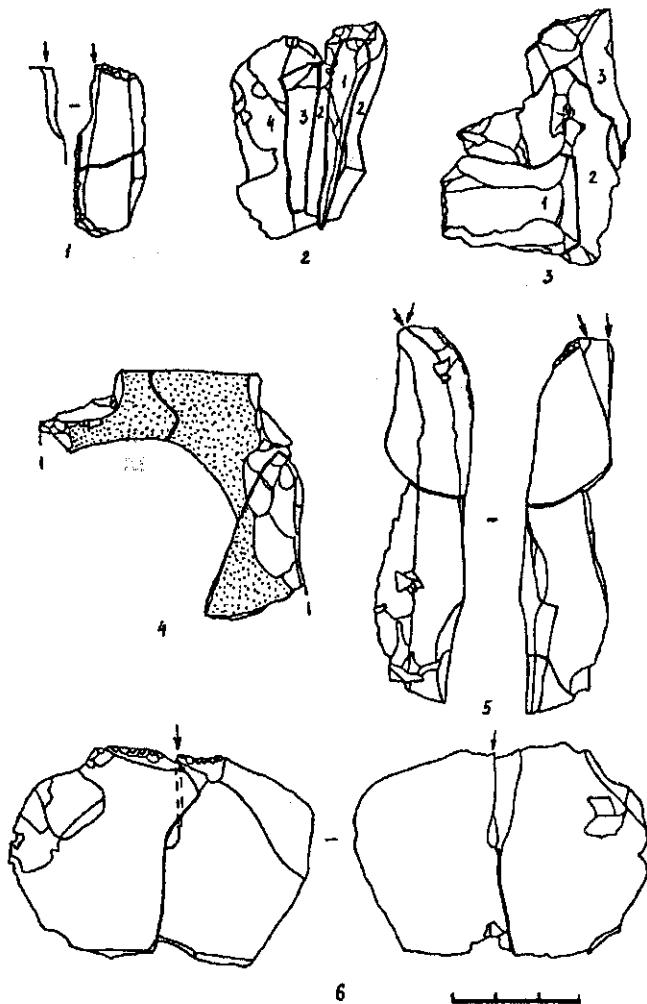

Рис. 3. Аплікації крем'яних виробів нижнього шару. Цифрами позначенено поєднаність зняття сколів.

жу зібралась з трьох сколів оболонка заготовки нуклеусу (рис. 3, 4). Не виключено, що з цієї заготовки був виготовлений один з наявних в колекції нуклеусів. Він схожий за якістю та кольором сировини, а також кольором шкоринки.

ІІІ етап представлений двома цілими нуклеусами. Перший підклиноподібний¹⁵, виготовлений на відщепі, розміром 49×42×16 мм. Площа оформлена невеликими сколами з центрального боку відщепу. Робочий кут А становить 84°. (Дана величина була введена Р. Х. Сулеймановим)¹⁶. З протилежного від робочої поверхні боку було знято декілька сколів, можливо для кращого закріплення нуклеусу в якийсь зажим.

Другий призматичний прямо-косоплощинний нуклеус зустрічного сколювання¹⁷, розміром 30×27×26 мм. Основна робоча площа, з якої велось сколювання по всьому периметру, оформлена одним сколом, що має декілька негативів сколів підправок. Кут А різний і коливається в межах 64°—80°. Кут А другої площини, що має підторцевий вигляд, дорівнює 64°.

Окрім цих двох нуклеусів в колекції нижнього шару є уламок торцевого нуклеусу, виготовленого на відщепі з ортогнатною площею. Розміри частини, що залишилась — 28×17×32 мм.

В нижньому шарі нараховується 11 ребристих сколів, із зняття яких починалась обробка нуклеусів (рис. 3, 2).

щеплення жовен і гальок, виготовлення нуклеусів; отримання заготовок; вторинна обробка¹³.

I етап. В колекції нижнього шару немає жовен зі слідами апробації, тобто жовен із слідами певної кількості сколів, які майстер знімав доки не визначить придатності жовна для подальшого використання. Судячи за кількістю продуктів розщеплення з шкоринкою — 160 (5,7%), сировина приносилась на стоянку вже ретельно відібрана та випробувана¹⁴.

II етап представлений в першу чергу заготовкою нуклеусу — невеличкою галькою 51 мм в діаметрі на якій грубими сколами сформовані два ребра. Судячи за характером оформлення ребер, підготовка заготовки велася жорстким відбійником. В колекції є один розбитий крем'яний відбійник з характерною забитістю.

В процесі ремонта-

Є сколи з пірнаючим закінченням, тобто сколи, що виникають коли сколюча в фіналній стадії свого розвитку «пірнає» вглиб предмету розщеплення, що призводить до значного потовщення дистальної частини сколу¹⁸. Їх нараховується чотири. Один з них знятий з двоплощинного нуклеусу зустрічного сколювання.

Про можливий розмір нуклеусів на певній стадії обробки можна судити за розмірами одного з авіважів — 95 мм. Загалом в комплексі нараховується 11 підправок площин.

Підтримання необхідної для обробки нуклеусу опуклості робочої поверхні відбувалось за рахунок зняття крайніх сколів. Дані сколи повинні бути не менше довжини сколювання, оскільки залом, що може виникнути від короткого сколу не дасть можливості подальшого зняття платівок¹⁹. В нижньому шарі виділяється 53 цілих платівки та 17 їх фрагментів (разом 2,4% від загальної кількості кременю), що мали таку функцію. Якщо сколоти крайній скол не вдавалось, його могли зняти бічними сколами, після чого обробка нуклеусу була продовжена (рис. 3, 3). З крайніх сколів 13 (0,4%) мають на спинці сліди бічних зняття, 14 крайніх сколів мають скошені відбивні площини. Сколи такого призначення відомі з майстерні Тетянівка на Сіверському Дінці²⁰.

Підтримання робочої поверхні в діючому стані відбувалось і за допомогою бічних перпендикулярних сколів. В нижньому шарі є 3 сколи, що несуть на собі фрагменти робочої поверхні та 1 із залишками площини та робочої поверхні (разом 0,1%). В колекції є ще 21 (0,7%) скол без слідів робочої поверхні або ж площини, що за морфологією можуть бути віднесені до бічних.

До даного етапу можна віднести групу платівок, більшість з яких має трикутну або трапецієподібну форму в перетині. Вірогідно, отримання таких платівок становило мету розщеплення. Індекс платівчатості нижнього шару — 23,5%.

IV етап. Вироби з вторинною обробкою представлені скребачками, різцями, ретушованими мікроплатівками, вістрями, косоретушованими, поперечноретушованими платівками, війчастими, проколками, ретушованими платівками та відщепами і фрагментами. Вони вже опубліковані²¹. Зупинимось лише на деяких аспектах.

Найчисленнішими виробами з вторинною обробкою є різці — 35 (19,8%), скребачки — 26 (14,8%) та мікроліти — 55 (31,8%).

Більшість різців виготовлено на платівках — 20 (57,1%), 13 (37,1%) виготовлено на відщепах, по 1 (2,9%) — на платівчатому відщепі та підправці нуклеусу. Типологічно різці розподіляються на бокові, серединні та кутові, є один комбінований. Завдяки ремонтажу реставровані три різці. У одного бокового на платівці підібралась базальна частина (рис. 3, 1. В другому випадку при виготовленні бокового різця на платівці, різцевий скол відколов частину заготовки. Після цього на частині, що залишилась був виготовлений кутовий різець (рис. 3, 5). Цікавий третій випадок — боковий різець на фрагменті авіважу (рис. 3, 6). Завдяки підбору другої частини підправки можна сказати, що вона була зламана спеціально. Після підретушування місця запланованого зламу, авіваж був розчленований, після чого на одному з фрагментів зробили різець.

Серед скребачок переважають виготовлені на відщепах — 12 (46,2%). На платівках та платівчатих відщепах виготовлено по 7 (26,9%). Типологічно скребачки розподіляються на такі, у яких сторона і лезо утворюють гострий кут та кінцеві.

Основна частина мікролітів оформлена крутою притуплюючою ретушшю (мікроплатівки з притупленим краєм, трикутники та чотирикутники). Є оформлені пригострюючою ретушшю та фрагменти овальних виробів, так званих, «рибок» оформлені пласкою брюшковою ретушшю.

Інші вироби з вторинною обробкою переважно виготовлені на платівках. Індекс платівчатості серед даної категорії речей у нижньому шарі становить 68,7%.

Отже, у нижньому шарі використовувався приносний кремінь, що потрапляв на стоянку вже відібраним та випробуваним на придатність для подальшого використання. Підготовка нуклеусів відбувалась на стоянці. Одним з основних її елементів було формування ребра з якого починалось сколюван-

ня. Підтримання необхідної опуклості робочої поверхні нуклеусу відбувалось за допомогою зняття крайніх паралельних та рідше перпендикулярних бічних сколів. Два з трьох нуклеусів виготовлені на відщепах. Один з них має підтеску для закріплення в зажим. Вірогідно, метою розщеплення було отримання платівок, більшість з яких має в перетині трикутну або трапецієподібну форму. Індекс платівчатості комплексу становить 23,5%.

Серед виробів з вторинною обробкою більша частина виготовлена на платівках — 68,7%. Переважають різці, скребачки та мікроліти. За даними ремонту встановлюється, що для виготовлення різців заготовку могли розламувати спеціально. Для отримання мікролітів застосовувалась переважно крута притуплююча ретуш, рідше — пригострююча та пласка.

У верхньому шарі сировиною слугував кремінь тієї ж якості та кольору, що і в нижньому. Вірогідно, він походить з тих же відкладів. На відміну від нижнього шару, у верхньому більший процент сіро-коричневого кременю, а також виділяються дві групи кременю: сіро-жовтого та світло-коричневого — бордового, що не зустрічались у нижньому. Більшість кременю не патинована, частина — вкрита білою прозорою патиною. Як і у нижньому шарі окремі речі сіро-чорного кременю вкриті блакитною патиною. Сіро-жовтий кремінь не патинований. Частина світло-коричневого — бордового вкрита білою майже непрозорою патиною.

I етап. У верхньому шарі відсутні жовна і гальки зі слідами випробування. Сировина приносилась вже відібрана та опробувана. Продуктів розщеплення зі слідами шкоринки в матеріалах верхнього шару 282 одиниці, 7,5% від загальної кількості²².

II етап не представлений заготовками нуклеусів, але безперечно підготовка нуклеусів до використання велась безпосередньо на стоянці. В колекції є нуклеус, до якого підібралася скол, зняттям якого була оформлена площа. Він виглядає як реберчастий скол, сформований крупними зняттями (рис. 4, 9). До даного етапу належать дві аплікації з сіро-жовтого кременю. Перша складається з шести відщепів. У п'яти з них окремі ділянки вкриті шкоринкою. Друга складається з двох великих відщепів — первинного та напівпервинного.

III етап представлений в першу чергу нуклеусами, які типологічно розділяються на:

Одноплощинний підпризматичний клиноподібний розмірами 56×23×35 мм, кут А 80°²³. Обробка його була припинена ще на ранній стадії, після отримання численних заломів. Тильна сторона цього нуклеусу має підтеску з двох боків, можливо для закріплення в зажим.

Одноплощинний підпризматичний конусоподібний розмірами 43×26×28 мм, кут А 80°. В нижній частині нуклеус має дрібну підтеску.

Два триплощинні з зустрічним та перпендикулярним напрямками сколювання. Розміри першого 67×36×55 мм²⁴. Кут А для протилежних площин: 75° та 70°. Для третьої — 67°. Тильна частина вкрита шкоринкою. Розміри другого нуклеусу 31×24×14 мм. Кут А для протилежних площин: 73° та 82°. Для третьої 88°. Одна площа майже повністю зрізана пірнаючим сколом.

Двоплощинний нуклеус зустрічного сколювання²⁵. Його розміри 43×25×15 мм. Кути А 70° та 55°. Тильна частина вкрита шкоринкою.

Двоплощинний підклиноподібний, розмірами 59×36×34 мм. Кути А дорівнюють 70° і 45°. Знизу нуклеус має дрібну підтеску.

В процесі ремонту до деяких нуклеусів підібрались сколи. Одноплощинний торцевий (рис. 4, 9) розмірами 36×26×45 мм кут А 60°, до нього підібралася скол оформлення робочої площини.

Одноплощинний підпризматичний²⁶. Його розміри 33×24×14, кут А 60°. На нього сів пірнаючий скол (рис. 4, 10). Після його зняття з нуклеусу зняли три сколи, останній дав сильний залом, після чого обробка нуклеусу скінчилася.

Одноплощинний підпризматичний розмірами 46×29×22, кут А 80°²⁷. Його обробка починалась як торцевого двоплощинного (рис. 4, 12). Після сформування нового ребра завдяки зняттю двох бокових сколів, з нижньої площини були зняті кілька невдалих сколів — утворився залом. Після цього викорис-

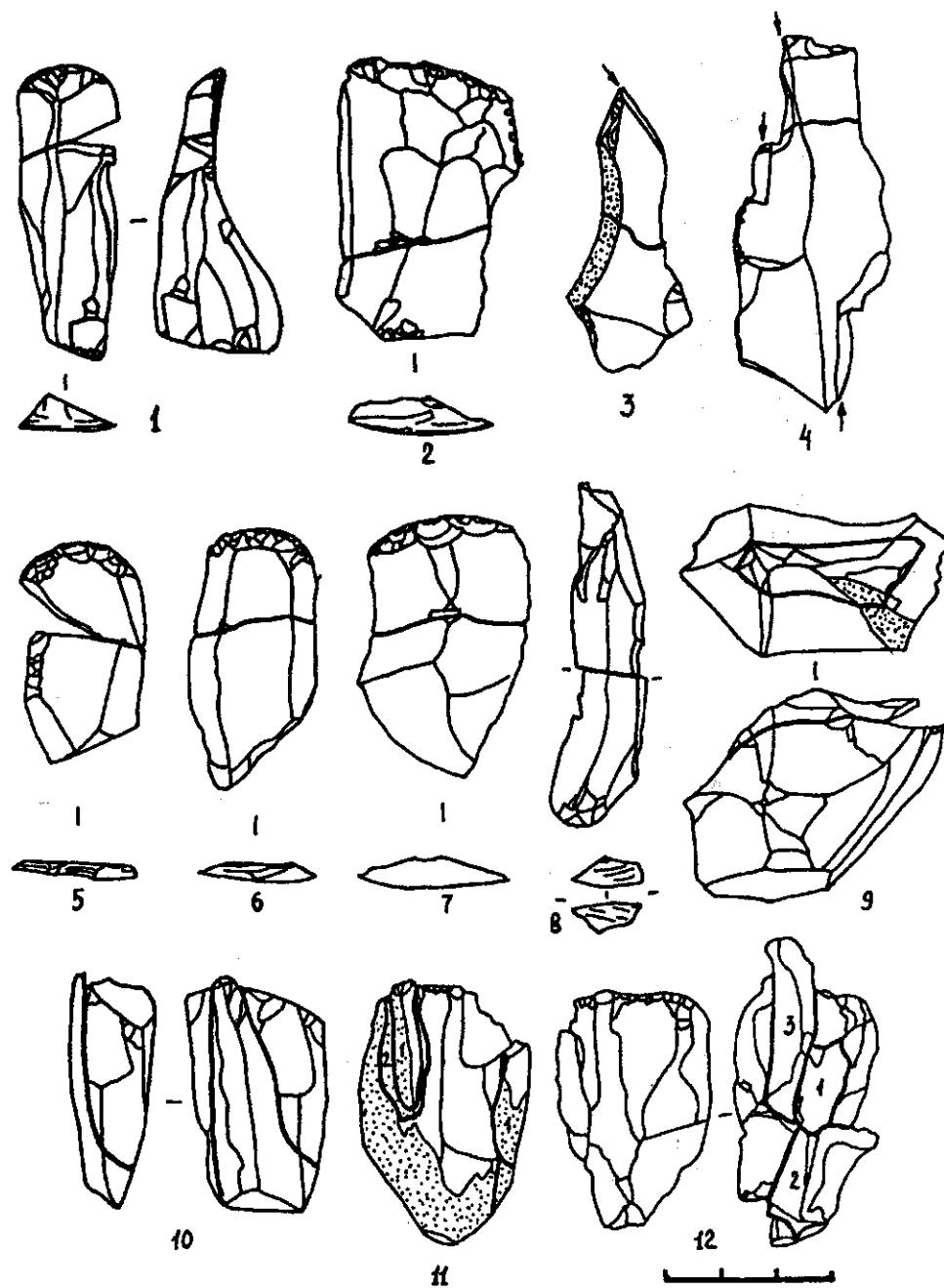

Рис. 4. Аплікації крем'яних виробів верхнього шару. Цифрами позначено поєднаність зняття сколів.

товувалась тільки протилежна площа, з якої були зняті ребро та ще кілька сколів. Як і в попередньому випадку утворився ряд заломів. Після сильного удару, що мав віправити робочу поверхню, нуклеус розколовся.

Одноплощинний підпризматичний (рис. 4, 11) розмірами $50 \times 27 \times 21$, кут $A = 60^\circ$. Він зроблений на видовженній округлій гальці. Судячи за сколами, що підібралися до нуклеусу, на ньому не формували ребро. Очевидно, форма гальки влаштовувала майстра і вся підготовка нуклеусу до роботи полягала у сформуванні робочої площини.

Площина усіх нуклеусів були сформовані одним сколом, у одноплощин-

ного підпризматичного конусоподібного та другого триплощинного із зустрічним та перпендикулярним сколованням площини підправлені двома сколами.

У верхньому шарі нараховується 12 ребристих сколів. Три з них можна віднести до сколів з пірнаючим закінченням, яких в колекції нараховується 15 екземплярів. П'ять з них зняті з двоплощинних нуклеусів. Підправок площини нараховується 17. Як і в нижньому шарі, утримання робочої поверхні в діючому стані досягалось шляхом зняття крайніх сколів. Іх у колекції 77 цілих платівок та 21 фрагментована (загалом 2,6%), 8 (0,2%) з них мають на собі сліди бічних зняття, 40 платівок мають скошені площини.

Самих поперечних сколів зі слідами робочої поверхні 5 (0,1%), 1 з них з частиною робочої поверхні зняв і частину площини. Морфологічно до них близькі 15 (0,3%) сколів без слідів вертикальних зняття.

До даного етапу можна віднести групу платівок, що вірогідно становили мету розщеплення. Більшість з них має трикутну або ж тряпеціоподібну форму в перетині.

IV етап представлений такими ж категоріями виробів з вторинною обробкою, як і у нижньому шарі. Найчисленнішими серед них є скребачки — 62 (22%), різці — 34 (12%) та мікроліти — 86 (30,7%).

Більшість скребачок виготовлена на відщепах, іх 37 (59,7%). Виготовлених на платівках — 21 (33,8%), ще 4 (6,5%) виготовлені на платівчастих відщепах. Типологічно переважають кінцеві. У верхньому шарі виділяється група подвійних скребачок (10 шт.), яких немає у нижньому шарі. Серед скребачок є п'ять реставрованих. За класифікацією зламів Ю. Е. Деміденка і В. І. Усика три з них можна віднести до навмисно фрагментованих²⁸. Інші дві можна віднести до тієї ж групи, але з певними застереженнями.

Одна скребачка виготовлена на базальній частині сколу, що розколов нуклеус (рис. 4, 1). Друга, виготовлена на великій платівці, реставрована не повністю. У неї до робочої частини вдалося підібрати серединну. У цієї скребачки, після її розбивання, було стесано високо виступаюче ребро, сліди намагання стесати ребро помітні і на серединній частині (рис. 4, 2).

Третя виготовлена на базальній частині платівки. У неї, як і у попередньої до робочої частини вдалося підібрати серединну. Ця скребачка має ознаки даного варіанту фрагментації, особливість у цьому випадку полягає в тому, що у неї з серединної частини на робочу базальну заходить язичок (рис. 4, 6). Ця особливість не зустрічалась в описі результатів експериментів Ю. Е. Деміденка і В. І. Усика, невідома вона і з опису результатів апробації їх експериментів²⁹.

Четверта скребачка, виготовлена на платівчастому відщепі, складалась з двох частин. Робоча окрайка оформлена на базальній частині і, як і в попередньому випадку з термінальної на базальну частину заходить невеличкий язичок. Злам досить рівний, простежити напрямок хвилі важко, бо злам пройшов по крейдяному включення (рис. 4, 7). П'ята виготовлена на термінальній частині платівки, до неї підібралися серединна. Базальна частина відсутня. За всіма морфологічними ознаками зламу цю скребачку можна сміливо віднести до навмисно фрагментованих. Привертає увагу те, що серединна частина приблизно на одну третину знищена ретушшю. Не виключено, що ця скребачка була зламана під час ретушування, або ж для переоформлення в подвійну (рис. 4, 5). В колекції є дві подвійні скребачки з однією недооформленою робочою окрайкою. Видно, що ретуш наносилась на зламі платівки.

Серед різців 19 (55,8%) зроблені на платівках, 13 (38,2%) на відщепах, по 1 (3%) на платівчастому відщепі та підправці площини. Типологічно виділяються бокові, кутові, серединні та комбіновані. Серед різців реставрувалися два. В одному випадку до серединного підібралися базальна частина (рис. 4, 3). Виявилося, що він виготовлений на підправці площини нуклеусу. До другого кутового дубльованого підібралася фрагмент робочої частини (рис. 4, 4). Злам пройшов по крейдяному включення. Цікавою є аплікація з двох кутових різців (рис. 4, 8). Обидва виготовлені на куті зламаної платівки. Судячи за профілем зламу, платівку розчленували навмисно.

Серед мікролітів переважають оформлені крутою притупляючою ретуш-

шю. Серед них є мікроплатівки з притупленим краєм і чотирикутники. Є мікроплатівки з пригострюючою ретушшю по краю.

Отже, у верхньому шарі використовувався приносний кремінь, що за якістю не відрізняється від використованого у нижньому шарі. Етап підготовки нуклеусів найкраще представляє нуклеус, до якого підібрався скол оформлення площини. В одному випадку вся підготовка нуклеусу полягала в оформленні площини.

Серед нуклеусів виділяються такі типи: одноплощинний підпризматичний, одноплощинний торцевий, триплощинний з зустрічним та перпендикулярним сколованням, двоплощинний зустрічного сколовання, двоплощинний клиноподібний. Розщеплення велося переважно в діапазоні 60—80 °. Площини нуклеусів переважно оформлені одним сколом. Підтримання необхідної опуклості робочої поверхні відбувалось зняттям крайніх паралельних сколів та рідше — бічних перпендикулярних. Індекс платівчастості верхнього шару становить 25,4%. Метою розщеплення швидше за все було отримання платівок, більшість з яких має трикутний та трапецієподібний пеперин.

Індекс платівчастості серед виробів з вторинною обробкою становить 69,1%. У верхньому шарі переважають скребачки, різці та мікроліти. За даними ремонтажу встановлюється, що для виготовлення різців заготовку могли розламувати навмисно. Реставровані скребачки на зламі теж мають ознаки спеціального розчленування. Цю операцію могли провадити для закріплення в подальшому скребачки в руків'ї, або ж для її переоформлення. Для виготовлення мікролітів застосовувалась переважно круті, притуплююча ретуш, рідше пригострююча.

Таким чином, в обох шарах Федорівки використовувався кремінь, однаковий за якостями і, вірогідно, з одних відкладів. На стоянки він приносився вже випробуваним на придатність для подальшого використання.

Основним елементом підготовки нуклеусу до роботи була підготовка ребра.

У верхньому шарі найбільш характерним типом нуклеусу є підпризматичний з однією чи кількома площинами. У нижньому використовувались нуклеуси на відщепах та прямоносоплощинні. Безперечно, у нижньому шарі використовувались нуклеуси і інших типів, зокрема, двоплощинні зустрічного сколовання, про що свідчить скол з пірнаючим закінченням, знятий з такого нуклеусу. Характерне оформлення площин одним сколом. Іноді вони могли підправлятись кількома невеликими сколами. Оформлення площини рядом дрібних сколів зафіковано тільки в нижньому шарі у нуклеусі на відщепі.

Підтримання опуклості робочої поверхні нуклеусів в обох шарах відбувалось зняттям крайніх паралельних та рідше перпендикулярних бічних сколів. У нижньому шарі при трохи меншому проценті, відносно верхнього шару, паралельних сколів, більший процент паралельних сколів зі слідами бічних зняття та процент сколів, які морфологічно можна віднести до бічних.

І в нижньому і в верхньому шарах зафіковане навмисне розламування заготовки для виготовлення знарядь, зокрема різців. Навмисний злам фіксується і на скребачках верхнього шару.

Індекс платівчастості серед виробів з вторинною обробкою становить 68,7% для нижнього шару та 69,1% для верхнього.

В обох комплексах мікроліти відчутно переважають над усіма виробами з вторинною обробкою, їх понад 30% у кожному шарі. Більшість з них оформлені крутюю притуплюючою ретушшю, рідше пригострюючою. У нижньому є вироби, оформлені пласкою брюшковою ретушшю. У верхньому шарі немаєovalних «рибок» та трикутників.

У нижньому шарі різці кількісно переважають над скребачками — 19,8% та 14,8%. У верхньому ж скребачки переважають над різцями — 22% та 12%.

Різців, що виготовлені на платівках, трохи більше у нижньому шарі — 57,1% проти 55,8% — у верхньому. Типологічно серед різців обох шарів переважають бокові. У нижньому шарі на другому місці кутові, у верхньому ж серединні.

Серед скребачок процент виготовлених на платівках більший у верхньому шарі — 33,8% проти 26,9% — у нижньому. Це позначилось і типологічно:

у верхньому шарі переважають кінцеві, які у нижньому становлять третину. Окрім того, на відміну від верхнього, у нижньому шарі немає скребачок по-двійних.

Загальні висновки можна сформулювати таким чином.

В цілому, за такими показниками, як організація кременеобробки на площі стоянки та її технологічний процес, обидва шари близькі між собою. Більшість ділянок на їх площі можна визначити як виробничі центри кременеобробки поліфункціонального характеру. В окремих випадках визначається їх специфіка як робочих місць по розколюванню кременю чи зони виготовлення і використання знарядь або ділянки виробничо-побутового призначення.

За співвідношенням типів аплікацій, їх пропорцією відносно загальної кількості кременю у комплексах та характером зв'язків між ділянками стоянок виразнішим є комплекс верхнього шару, мешканці якого, певно, провадили більш інтенсивну діяльність з виготовлення та використання знарядь на дослідженні площині.

В обох шарах використовувалась сировина однакової якості і, вірогідно, з одних відкладів, що приносилась на стоянку вже випробуваною, де і відбувалась її подальша обробка.

Основним елементом підготовки нуклеусів до роботи в обох шарах було оформлення ребра.

У нижньому шарі фіксується використання нуклеусів на відщепах, прямо-косоплощинного та двоплощинного зустрічного сколювання. У верхньому, де нуклеусів втрічі більше, характерним типом є підпризматичні з однією чи кількома площинами. Характерне оформлення площин одним сколом, іноді вони підправлені кількома невеликими сколами. Оформлення площини рядом дрібних сколів виявлено з нижнього шару у нуклеуса на відщепі.

Підтримання опукlostі робочої поверхні нуклеусів в обох шарах досягалось зняттям паралельних та бічних сколів. У нижньому шарі при меншому проценті, відносно верхнього, паралельних сколів, більший процент таких сколів із слідами бічних зняття та сколів морфологічно подібних до бічників. Загальний індекс платівчастості нижнього та верхнього шару майже одинаковий.

В обох шарах фіксується, що для виготовлення різців могли навмисно розламувати заготовку. У верхньому шарі навмисний злом простежено і на скребачках. Він міг застосовуватись для переоформлення скребачок, зокрема, в подвійні, або ж для закріплення їх в руків'я. Відмінності між шарами більш помітні у процентному співвідношенні, в комплексах категорій виробів з вторинною обробкою, їх типології та у використанні типів заготовок для їх виготовлення.

В цілому для комплексів крем'яних виробів обох шарів характерні близькі як типологічні так і технологічні показники, що може свідчити про етнокультурну єдність груп населення, які лишили обидві стоянки.

Певні відмінності між комплексами, можуть бути пов'язані як із відстанню в часі (технологія кременеобробки верхнього шару має більш розвинений характер), так і з відмінностями сезонно-функціонального характеру стоянок та терміном їх використання, визначення яких, можливо, стане реальним після дослідження стоянки на всій площині.

Примітки

¹ Binford L. R. Bones. Encient Men and Modern Myths // A.P., 1981.— P. 2, 32; Binford L. R. In Pursuit of the Past.— Thames and Hudson, 1983.— P. 13; Binford L. R. Debating Archaeology // AP, 1989.— P. 225.

² Binford L. R. Debating...— P. 227—229; Gamble C. An introduction to the living spaces of mobile peoples // Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites Hunter-Gatherer and Pastoralist Case Studies. International Monographies in Prehistory.— Ethnoarchaeological Series 1.— Michigan, 1991.— P. 1—18; Горелік А. Ф. Ethnoarchaeological Approashes... Рецензия // РА.— № 1.— С. 238—242.

³ Леонова Н. Б. Закономерности распределения кремневого инвентаря на верхнепалеолитических стоянках и отражение в них специфики позднепалеолитических поселений.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1977.— 19 с.; Леонова Н. Б. Современное палеолитоведение: ме-

тодология, концепции, подходы.— Автореф. дис ... докт. ист. наук.— М., 1994.— 40 с.;
Gamble C. Op. cit.— Р. 3.

⁴ *Gamble C.* Op. cit.— Р. 15, 16.

⁵ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 25—39.

⁶ Там же.— С. 35.

⁷ Binford L. R. In Pursuit...— Р. 152.

⁸ Леонова Н. Б. Закономерности...— С. 17.

⁹ Там же...— С. 16, 17.

¹⁰ Кротова А. А. Указ. соч.— С. 26—29.

¹¹ Там же.— Рис. 12.

¹² Там же.— С. 16.

¹³ Кротова А. А. Об одном из аспектов изучения кремневого инвентаря позднепалеолитических памятников // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 82.

¹⁴ Там же.— С. 84.

¹⁵ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— Рис. 19.

¹⁶ Сулейманов Р. Х. О нуклеусах пещерной стоянки Оби-Рахмат // КСИА.— 1968.— № 114.— С. 17.

¹⁷ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— Рис. 19, 15.

¹⁸ Гиря Е. Ю. Технологические закономерности расщепления изотропных пород // Археологический альманах.— Донецк, 1994.— № 3.— С. 13—35.

¹⁹ Гиря Е. Ю., Питулько В. В. Вкладышевые орудия и индустрия обработки камня мезолитической стоянки на о-ве Жохова // РА.— 1995.— № 1.— С. 98.

²⁰ Коваль Ю. Г. Финальнопалеолитическая мастерская Татьяновка I на Северском Донце // Археологический альманах.— Донецк, 1995.— № 4.— С. 84—92.

²¹ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 25—39.

²² Кротова А. А. Об одном из аспектов...— С. 84.

²³ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— Рис. 13, 17.

²⁴ Там же.— Рис. 13, 16.

²⁵ Там же.— Рис. 13, 15.

²⁶ Там же.— Рис. 13, 13.

²⁷ Там же.— Рис. 13, 12.

²⁸ Демиденко Ю. Э., Усик В. И. О фрагментации скребков в позднем палеолите // Acta archaeologica carpatica.— 1991.— Т. XXX.— С. 5—16.

²⁹ Там же.— С. 5—16.

A. A. Кротова, D. V. Ступак

ПЛАНИГРАФИЯ И ТЕХНОЛОГИЯ ОБРАБОТКИ КРЕМНЯ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ ФЕДОРОВКА

В статье обобщаются данные, полученные на основе ремонта и типологии кремневых изделий двухслойной позднепалеолитической стоянки Федоровка в Северном Приазовье. Анализируются планиграфия производственных комплексов и технология кремнеобработки.

A. A. Krotova, D. V. Stupak

PLANIGRAPHY AND TECHNOLOGY OF A FLINT WORKING IN THE LATE PALEOLITHIC SITE NEAR FEDOROVKA

In the article data are generalized which were obtained on the basis of a re-arrangement and typology of flint items from the double-layer site of the Late Paleolithic near Fedorovka in the Northern Asof Sea Coast Area. A production units' planigraphy and a flint working method are analyzed.

КАВКАЗЬКА СКЛАДОВА У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА МЕЗОЛІТІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

М. П. Оленковський

У статті поставлено питання про можливість кавказького впливу на формування культур заключного періоду пізнього палеоліту півдня України. Наведено дані про кавказьку підоснову північно-кавказької культури та про окремі її елементи в осокорівській культурі

Не заперечуючи можливості впливу кавказьких культур на заселення та освоєння України у періоди, що передують заключній порі пізнього палеоліту, я вважаю, що першими виразними «кавказцями» у Північному Причорномор'ї були носії кам'яnobалківської культури. Вона представлена стоянками Кам'яна балка I, II, Третій мис, розташованими у гирлі Дону. Кавказьке (точніше закавказьке) походження цих пам'яток переконливо доведене ще їх першим дослідником — М. Д. Гвоздовер¹. На підставі імеретинських аналогів культуру було віднесене до середньої пори пізнього палеоліту². Причому, цей висновок підтримувався російськими археологами аж до останнього часу³. Зараз, на підставі нових даних, датування Кам'яних балок повинно бути переглянуте. Перш за все, до цього підштовхує отримана серія абсолютних дат. Усі 8 дат вміщуються у межах 10900—15750 років^{*}. Причому, найбільш численні й правдоподібні з них вміщуються у межах 13,5—16,0 тис. років. Не заперечують цього віку кам'яnobалківської культури й геологічні та археологічні дані. Вірогідно, найближчим часом будуть зняті також хронологічні неузгодження по співвідношенню між кам'яnobалківською та імеретинською культурами. У цьому зв'язку вельми показові найновіші результати перегляду шкали періодизації пізнього палеоліту Західного Кавказу, запропоновані Х. А. Амірхановим. Дослідником зроблено вельми цікавий висновок про те, що в імеретинській культурі «... мікропластинки та пластинки з притуленим краєм, що вважаються показником своєрідності усього верхнього палеоліту Кавказу, в дійсності з'являються тільки на початку максимуму похолодання (блізько 20—18 тис. років тому). Значно пізніше, ніж це вважалось раніше, відбувається й геометризація знарядь»⁴. Таким чином, Х. А. Амірхановим передатковуються пам'ятки, які раніше належали до середньої пори пізнього палеоліту й вважались одночасними або такими, що передують кам'яnobалківській культурі. Він вважає, що: «Вірогідно, до часу 17—16 тис. років тому належить значне поширення техніки ретушного утидання пластинок та поява взаємопов'язаного набору типів, що включає пластинки з притуленим краєм, прямо та косоретушовані різці, знаряддя, близькі до ножів типу шательперон, ножі типу ргані, граветоїдні вістря та прямокутники з лускатою підправкою кінців з боку черевця, горбаті вістря, видовжені асиметричні трикутники»⁵. Аргументація Х. А. Амірханова, загалом, є переконливою, що дозволяє погодитись з віднесенням до молодшого віку ряду пам'яток імеретинської культури з розвинутим мікрокомплексом. Таким чином, омолодження кам'яnobалківської культури на підставі абсолютноного датування може підтверджувати висновки Х. А. Амірханова стосовно періодизації та хронології імеретинської культури. І навпаки, висновки цього дослідника по імеретинській культурі роблять достовірнішими дані абсолютноного датування кам'яnobалківської культури.

Стоянки кам'яnobалківської культури характеризуються відносно тривалою сезонністю заселення. Можливо, це перенесення та збереження закавказьких традицій тривалого перебування у печерних поселеннях? Показови-

* Автор вдачний С. В. Мінькову за можливість ознайомитися з результатами досліджень.

ми елементами матеріальної культури є наступні. Техніка первинного розщеплення базується, переважно, на призматичних нуклеусах. Як правило на одноплощинних піраміdalних, зі зняттям пластин по усьому периметру. Є торцеві нуклеуси й вторинні ядрища на відщепах для отримання мікро-пластинок. Однією з найчисленніших категорій знарядь з вторинною обробкою є різці. Переvажають бічні, є серединні та кутові, досить багато подвійних та потрійних. Показова численна група прямо та косозрізаних пластинок. Серед скребачок переважають кінцеві на відщепах та пластинах з паралельними неретушованими краями. Є знаряддя з відретушованими краями, що розходяться до леза, короткі високі та подвійні скребачки. Для численних пластиночок та мікропластинок з притупленим краєм властиве пряме або навскісне відтинання одного або двох кінців — трикутники, прямокутники, іноді паралелограми. Вістря з притупленим краєм нечисленні. Серед них є граветайдні та горбаті. Присутні виразні долотоподібні та стамескоподібні знаряддя.

Безумовним подальшим розвитком кам'яnobалківської культури є виділена автором для півдня Лівобережної України північно-приазовська археологічна культура⁶. Вона характеризується двома хронологічними варіантами. До раннього етапу можуть бути віднесені пам'ятки — Каштаєва балка, Сомова балка, Веливальська балка, Лиса гора, нижній шар Федорівки. Пізній етап представлено верхнім шаром Федорівки та нижнім шаром Солоного озера IX. Серед цих пам'яток немає тривалих, у тому числі й з багаторазовим сезонним заселенням. У наявності подальший розвиток рухливості носіїв цієї культурної лінії, що, без сумніву, викликане економічною необхідністю, пов'язаною з екологічною специфікою степової зони. Для комплексів західок цього кола пам'яток властиві — рівна кількісна пропорція між скреблами та різцями у ранніх комплексах та переважання скребачок у пізніх: наявність серед різців — серединних, бічних, кутових, з деяким переважанням бічних; великий відсоток подвійних різців; значна пропорція серед скребел подвійних знарядь; наявність вістер з вигнутою спинкою та типу федермесер (шатель-перрон та горбаті за Х. А. Амірхановим); присутність пластиночок та мікропластинок з притупленим краєм та зрізаними кінцями (у т. ч. гостроскошеними); наявність долотоподібних знарядь та стамесок (рис. 1; 2).

Особливо показовим, хоча деякою мірою й несподіваним є те, що розвиток цього культурного типу на усьому відтинку існування — від найранішої пам'ятки (Кам'яна балка II) і до найпізнішої (Солоне озеро IX) — юшов аналогічно та у тому ж напрямку, що й розвиток імеретинської культури. Складається враження, що північно-приазовська культура розвивалась без будь-яких суттєвих зовнішніх впливів. Хронологія цієї культури може бути визначена межами датування кам'яnobалківської культури, з одного боку, та верхнього шару стоянки Федорівка, з іншого. Дослідник Федорівки О. О. Кротова, яка віднесла цю пам'ятку до федорівського локального варіанту кам'яnobалківської культури⁷, датує стоянку кінцем другого періоду своєї схеми, що закінчився 16000 років тому. Геофізик Г. Ф. Загній визначив за даними палеомагнітного методу вік верхнього шару Федорівки у 13000 років, а нижнього — у 15000 років⁸. Це, вірогідно, близько до істини, хоча хронологічний розрив між шарами навряд чи досягав двох тисяч років⁹.

Наступним етапом у розвитку північнопричорноморського пізнього палеоліту, де простежуються елементи кавказького (закавказького) впливу, є осокорівська культура. Однак вважати її безпосереднім розвитком традицій імеретинської культури, навіть через кам'яnobалківську та північно-приазовську культуру, неможливо. Саме по собі поняття «осокорівська культура», запропоноване свого часу автором¹⁰, явище складне. До того ж, як у плані розвитку матеріальної культури, так і у плані періодизації та хронології. Автором було виділено три культурно-хронологічні етапи. Перший — Борщеве II (верхній шар), Ворона I, Осокорівка I (3-в горизонт). Другий — Леонтіївка; Рогалик II, III, IV, V та, вірогідно, частина комплексу Балки Ка-пустяної¹¹. Третій — Царинка, Гаврилів Яр, Прогон, Рогалик I та, вірогідно, Дримайлівка I. Осокорівка I (3-в горизонт) може бути найпізнішою пам'яткою першого етапу. Стоянки Борщеве II (верхній шар) та Ворона I не є показовими для цієї культури. Вони, швидше, можуть бути інтерпретовані як

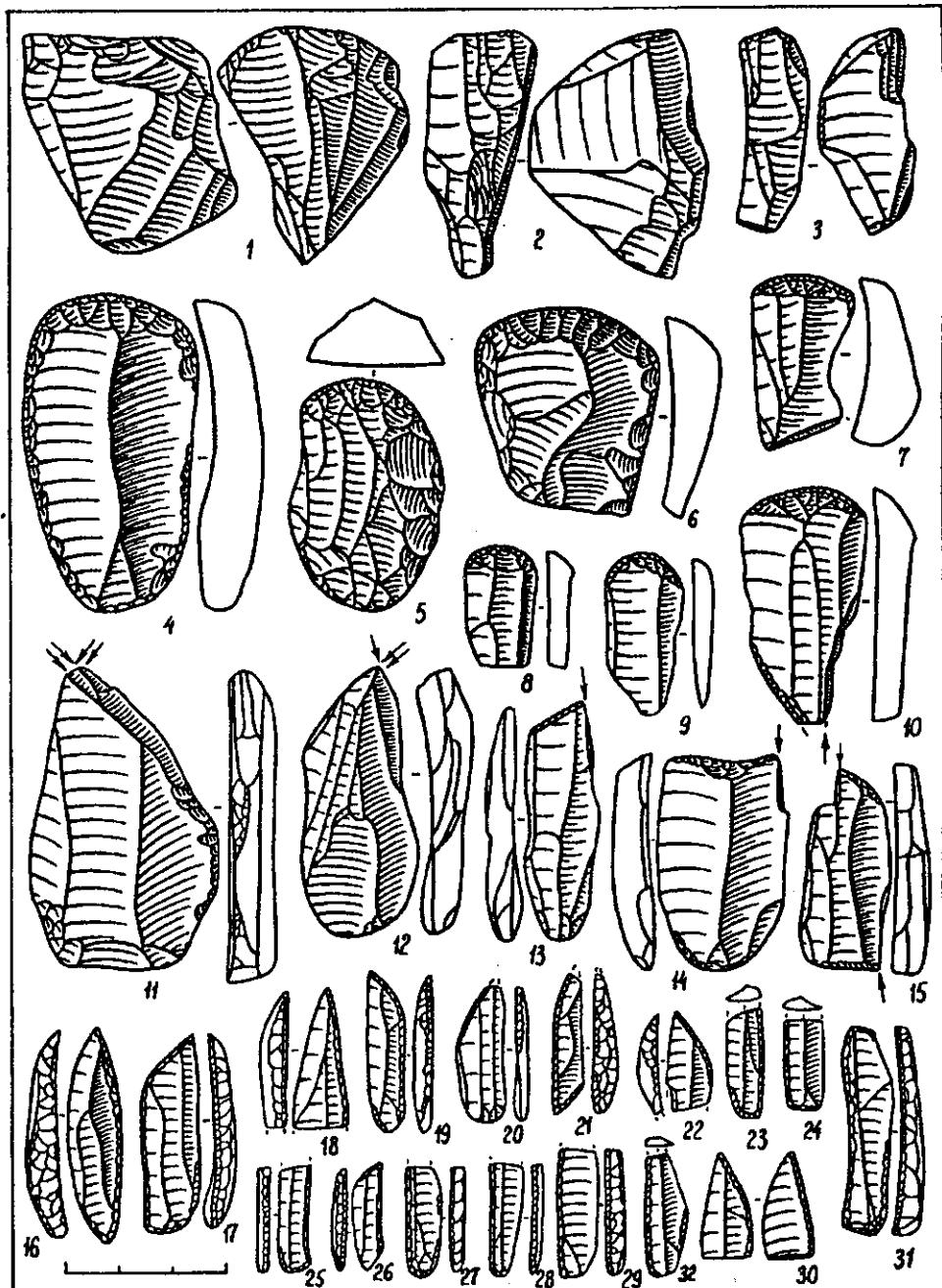

Рис. 1. Ранній етап північно-приазовської культури (за матеріалами стоянки Каштаєва балка).

підоснова для її складання, з чим погодилися більшість провідних дослідників цієї тематики¹². Провести повний аналіз археологічного матеріалу стоянки Осокорівка I (3-й горизонт) не є можливим через часткову втрату колекції. Однак, частини матеріалу, що збереглися, досить для встановлення її переходного характеру між першим та другим, класичним для цієї культури (рис. 3). Назва «осокорівська» запропонована автором для цієї культури тільки з урахуванням того, що Осокорівку I було відкрито раніше інших пам'яток цього типу, й вона широко відома серед фахівців. Але, на жаль, поєднання деякими дослідниками окремих пам'яток цієї культури (в різному їх сполученні та у відриві від загального контексту) у культурні спільноти

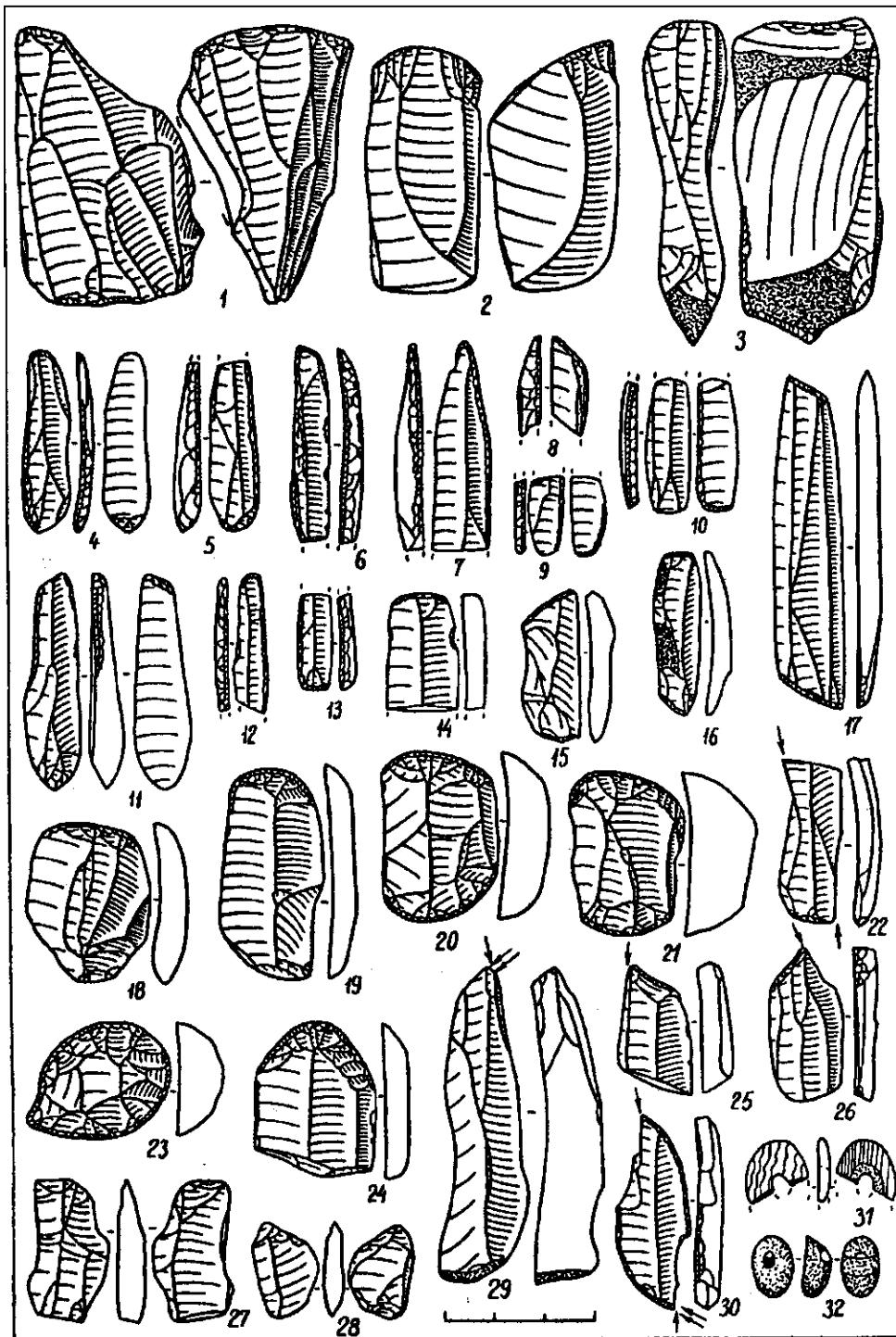

Рис. 2. Пізній етап північно-приазовської культури (за матеріалами стоянки Солоне озера IX).

призвело й до ускладненої термінології. Так було виділено: осокорівсько-роголицький тип пам'яток¹³, рогалицько-царинківську культурну область¹⁴.

На другому етапі осокорівської культури складається характерний тип матеріальної культури. До комплексів, властивих пам'яткам першого етапу, додаються: усталений тип трапецій з ретушованою (притупленою) верхівкою. окремі прямокутники та трикутники (пластиинки з косозрізаним кінцем

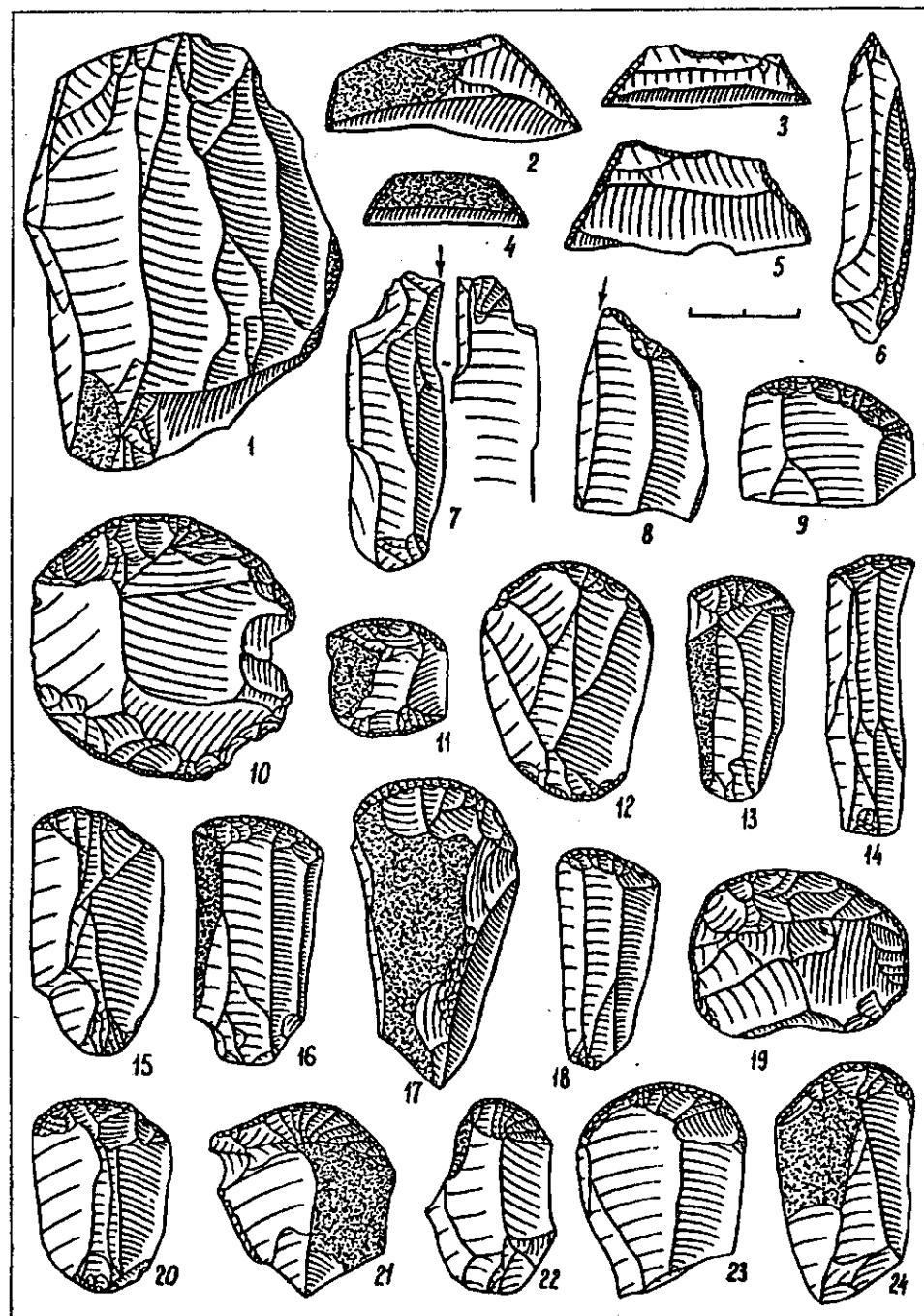

Рис. 3. Ранній етап осокорівської культури (за матеріалами стоянки Осокорівка І (3-в горизонт).

імеретинського типу). Тобто, з'являються техніко-типологічні елементи, характерні для палеоліту Закавказзя. Першим звернув увагу на такий зв'язок О. Ф. Горелік: «... складення рогалицько-царинківської індустрії відбувалося на основі індустрії північних пам'яток типу верхнього шару Борщевого II — Вороні I за участю південної степової кам'яно-балківської культури»¹⁵. Ця точка зору не була помічена й підтримана дослідниками. Однак це є не дивно, враховуючи великий територіальний та хронологічний розрив між стоянками Кам'яної балки та «рогалицько-царинківської культурної області»

О. Ф. Гореліка. Зараз ситуація змінилася. Після відкриття та дослідження пам'яток північно-приазовської археологічної культури висновок О. Ф. Гореліка, в загальноконцептуальному плані, виглядає цілком виправданим.

Автор вважає, що на одному з етапів розвитку північно-приазовської культури відбувся її вплив на осокорівську культуру. Причому, найвірогідніше це сталося у нижньодніпровському регіоні, на першому етапі осокорівської культури, тобто на етапі Осокорівки I (3-в горизонт). До речі, генетичну підоснову пам'яток типу Борщеве II (верхній шар) та Вороної I також ще не з'ясовано. Вірогідно, не можна абсолютно виключати участі у їх походженні й кавказької складової. Тобто складання самої осокорівської культури могло мати деякі кавказькі корені. Таким чином, розвиток індустрії осокорівської культури відбувався у наступному напрямку.

Перший етап. Техніка розщеплення базувалась на призматичних одноплощадкових та двоплощадкових нуклеусах зі зкошеними площадками, а також на торцевих нуклеусах. Заготовками слугували відщепи та відносно великі пластини. Мікропластинки майже відсутні. Комплекси виробів з вторинною обробкою не дуже різноманітні. Переважають скребачки. Для них характерні — кінцеві на пластинках та відщепах, переважно коротких обрисів, без бокової ретуші. Багато подвійних кінцевих знарядь. Різці кількісно, у кілька разів поступаються скребачкам. Є бічні та серединні різці, з невеликим переважанням перших. Кутові різці менш характерні. Значною кількістю представлено досить великі вістря з притупленим краєм. Серед них — вістря з вигнутою спинкою та типу федермесер. Є окремі досить великі пластинки з притупленим краєм. Мікрокомплекс відсутній. Абсолютно ідентичний комплексам ранніх пам'яток першого етапу, за винятком великих трапецієподібних знарядь з частково ретушованою верхівкою, комплекс Осокорівки I (3-в горизонт). Однак ці трапеції дуже важливі як сполучна ланка між першим та другим етапами осокорівської культури. Цікаво, що Л. Л. Залізняк та Д. Ю. Нужний вважали за можливе пов'язувати Борщеве II (верхній шар) та Осокорівку I (3-в горизонт) з пам'ятками культури федермесер та тарновської групи Польщі¹⁶. Автор упевнений в участі осокорівської культури, найвірогідніше на другому етапі, у формуванні тарновського типу, а можливо й культури федермесер.

Другий етап. Індустрія пам'яток цього етапу ще дуже близька до індустрії пам'яток першого етапу (рис. 4). Техніка розщеплення практично ідентична. Близькі й комплекси знарядь з вторинною обробкою. Кількісне співвідношення між скребачками й різцями ще збільшується на користь перших. Типи скребачок, загалом, ті ж, що й на першому етапі. Однак чітко простежується загальне зменшення розмірів знарядь. З'являється невелика кількість підокруглих скребачок. Найхарактернішим типом різців залишається бічний. Кількість серединних різців різко зменшується за рахунок збільшення кутових. Вістря з притупленим краєм представлено тими ж типами, але з'являються й нові компоненти — прості мікропластинки з притупленим краєм, виразні трапеції специфічного типу з ретушованою верхівкою на правильних пластинках, прямоугутники, невеликі граветоїдні вістря; а також поодинокі пластинки з притупленим краєм й косо зрізаним кінцем, долотоподібні знаряддя. Найвірогідніше, що мікропластиники з притупленим краєм, прямоугутники, долотоподібні знаряддя, пластиночки з притупленим краєм та косо зрізаним кінцем (трикутники) привнесені в осокорівську культуру з північно-приазовської культури й є «кавказьким» елементом у ній. Трапеції з ретушованою верхівкою найвірогідніше є подальшим розвитком трапецієподібних знарядь Осокорівки I (3-в горизонт), але можуть бути й розвитком прямоугутників або паралелограмів північно-приазовської культури.

Третій етап. На цьому етапі значно прискорився розвиток матеріальної культури, відбувається диференціація комплексів окремих пам'яток. Сумарний аналіз провести складно, але загалом індустрія виглядає наступним чином (рис. 5; 6). Спостерігається зменшення та сплющення нуклеусів, з'являються підконічні та прямотоїдні нуклеуси. Скребачки залишаються найвиразнішою та найчисленнішою категорією серед виробів з вторинною обробкою. Загалом вони майже не змінились. Різці зазнають помітних змін —

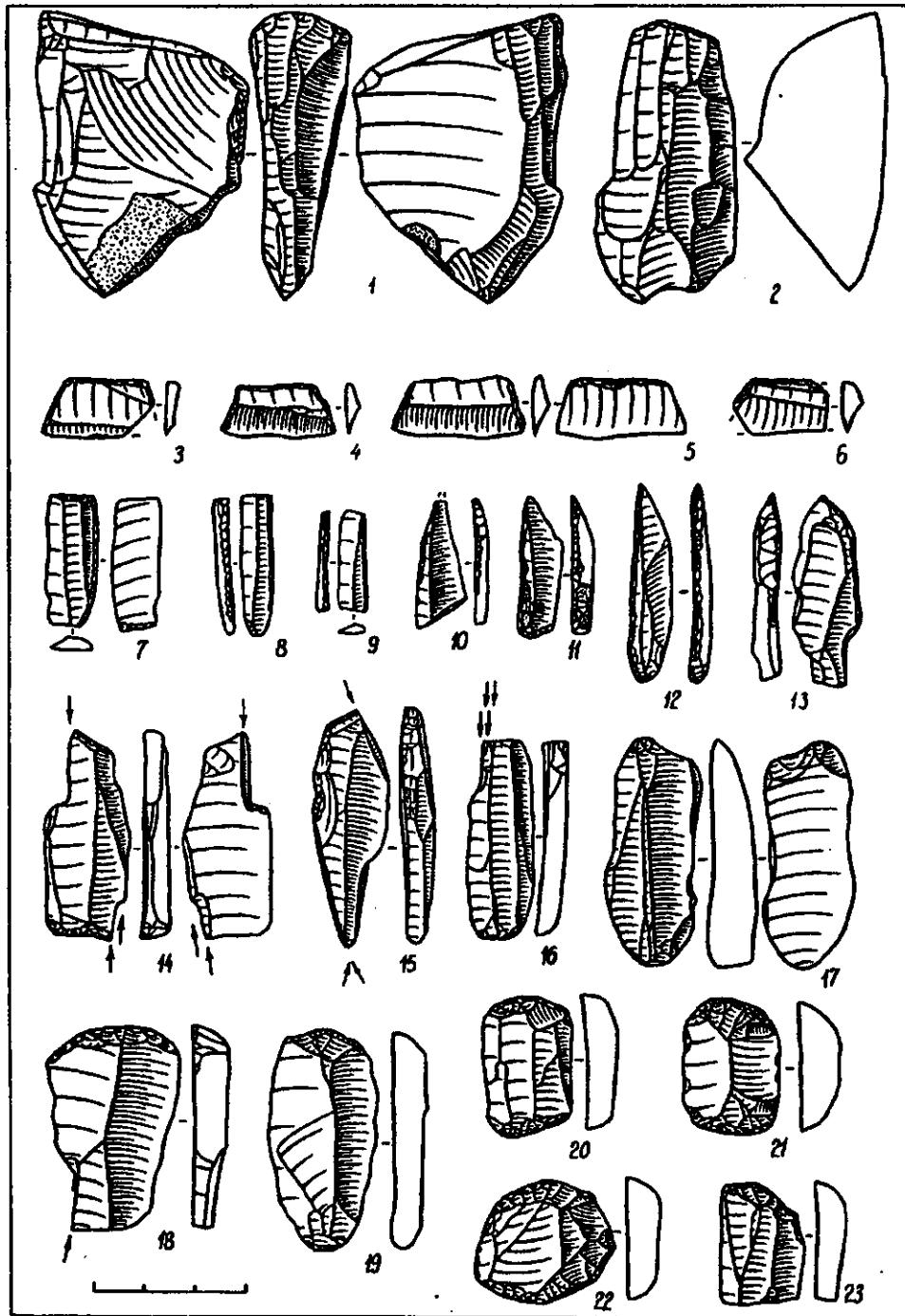

Рис. 4. Розвинутий етап осокорівської культури (за матеріалами стоянки Леонтіївка).

основним типом стає кутовий, зі значним розвитком різців на куті зламаної пластинки. Бічних та серединних менше. Причому, у Рогалику І¹⁷ та у Прогоні¹⁸ бічних різців практично немає. До нечисленних вістрів з притупленим краєм додаються досить численні косі вістря на пластинках. Зростає кількість трапецій. Але, якщо у Царинці вони представлені майже тільки традиційними трапеціями з ретушованою верхівкою, то у Прогоні та Рогалику I серед них трапляються високі й середньовисокі трапеції без ретуші на верхівці. Є окремі прямокутники, пластинки та мікропластинки з притупленим краєм.

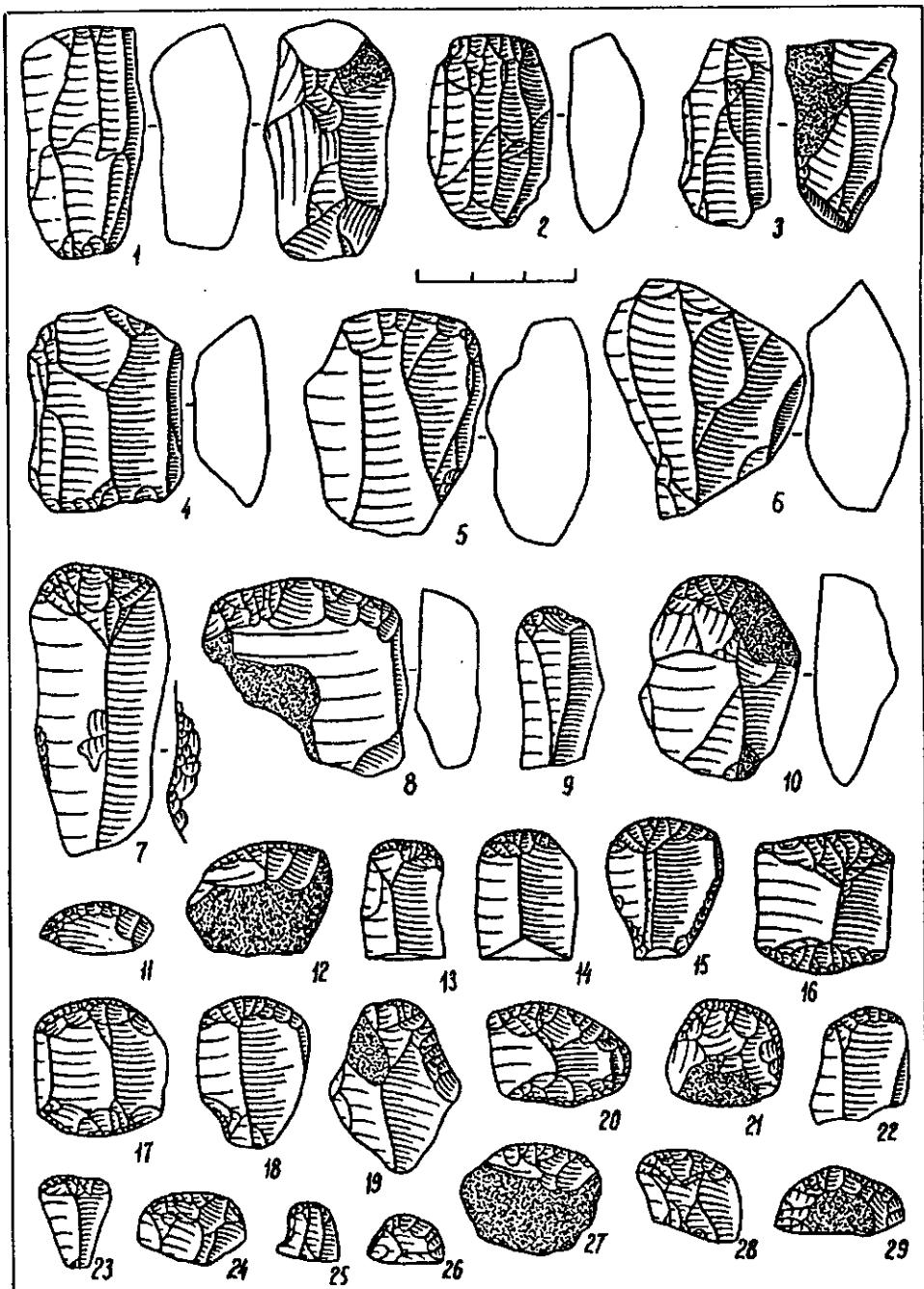

Рис. 5. Пізній етап осокорівської культури (за матеріалами місцезнаходження Царинка).

Встановлення хронології осокорівської культури зараз може бути здійснене в основному на побічних даних. Є абсолютні дати для верхнього шару Борщеве II: за рослинними залишками ґрунту — 12300 ± 100 років (ГИН-88); за деревним вугіллям — 13210 ± 270 років (ЛУ-742)¹⁹. Не вдаючись до аргументації, автор пропонує наступну хронологію осокорівської культури: пам'ятки першого етапу, з Осокорівкою I (3-в горизонт) включно, можуть датуватися часовим відтінком 14—13 тис. років тому, другий етап перебуває у межах 13—11 тис. років, третій етап — 11—10 тис. років й напевно заходить у початковий мезоліт.

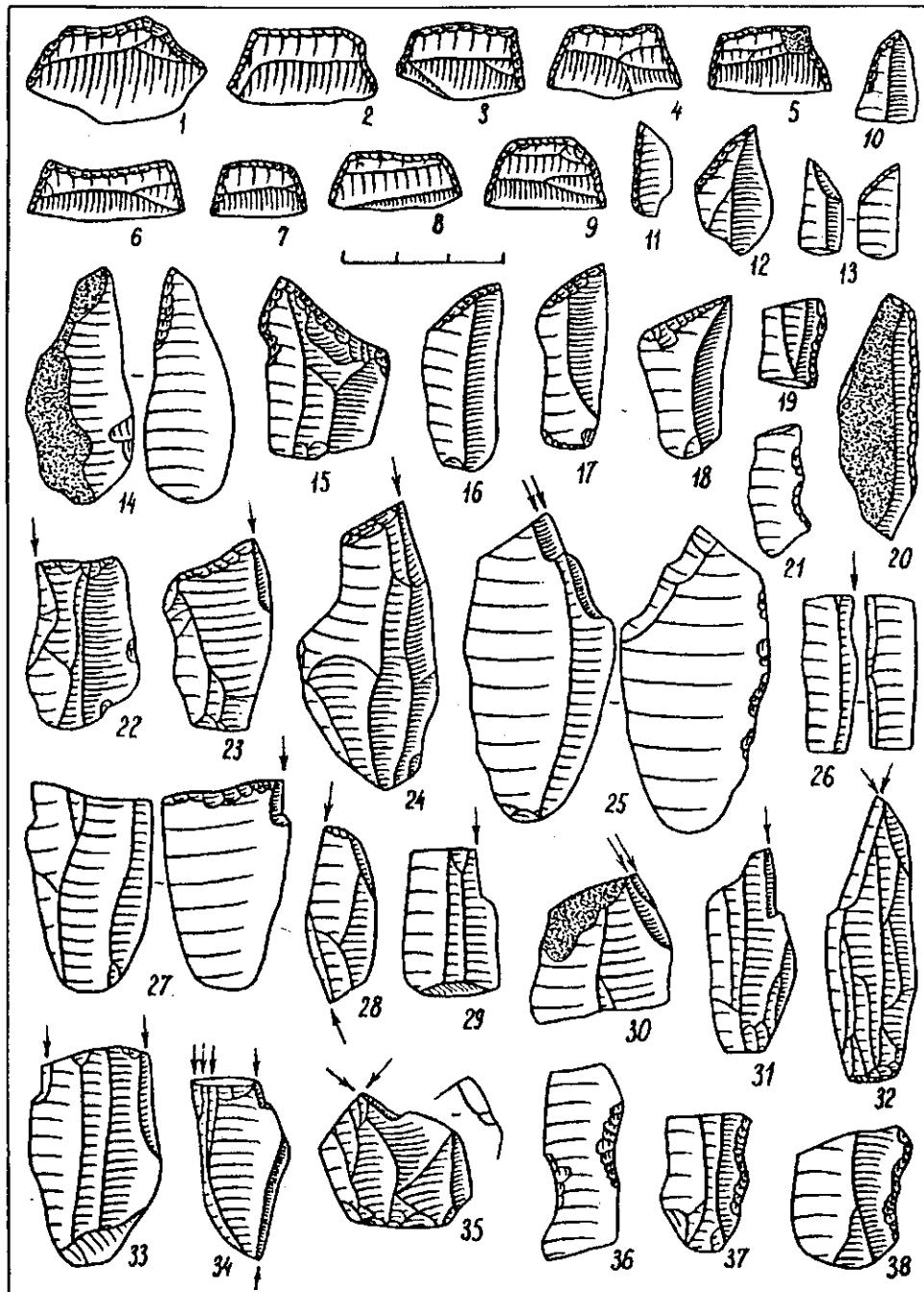

Рис. 6. Пізній етап осокорівської культури (за матеріалами місцезнаходження Царинка).

Подальший розвиток рис осокорівської культури у межах Північного Причорномор'я простежується у гребениківській мезолітичній культурі. Ідея ця обґрунтована Д. Я. Телегіним та В. Н. Станком у 80-х рр. Д. Я. Телегін відніс Царинку безпосередньо до ранньої фази гребениківської культури й датував її спочатку середнім етапом мезоліту, а пізніше — раннім мезолітом²⁰. В. Н. Станко аргументовано запропонував версію про походження пам'яток цієї культури від індустрії типу Осокорівки-Царинки²¹. Підтримали цю точку зору й деякі інші фахівці²². Однак при зіставленні цих культур є певні складності, що необхідно розглянути. Висновки І. В. Сапожникова про не-

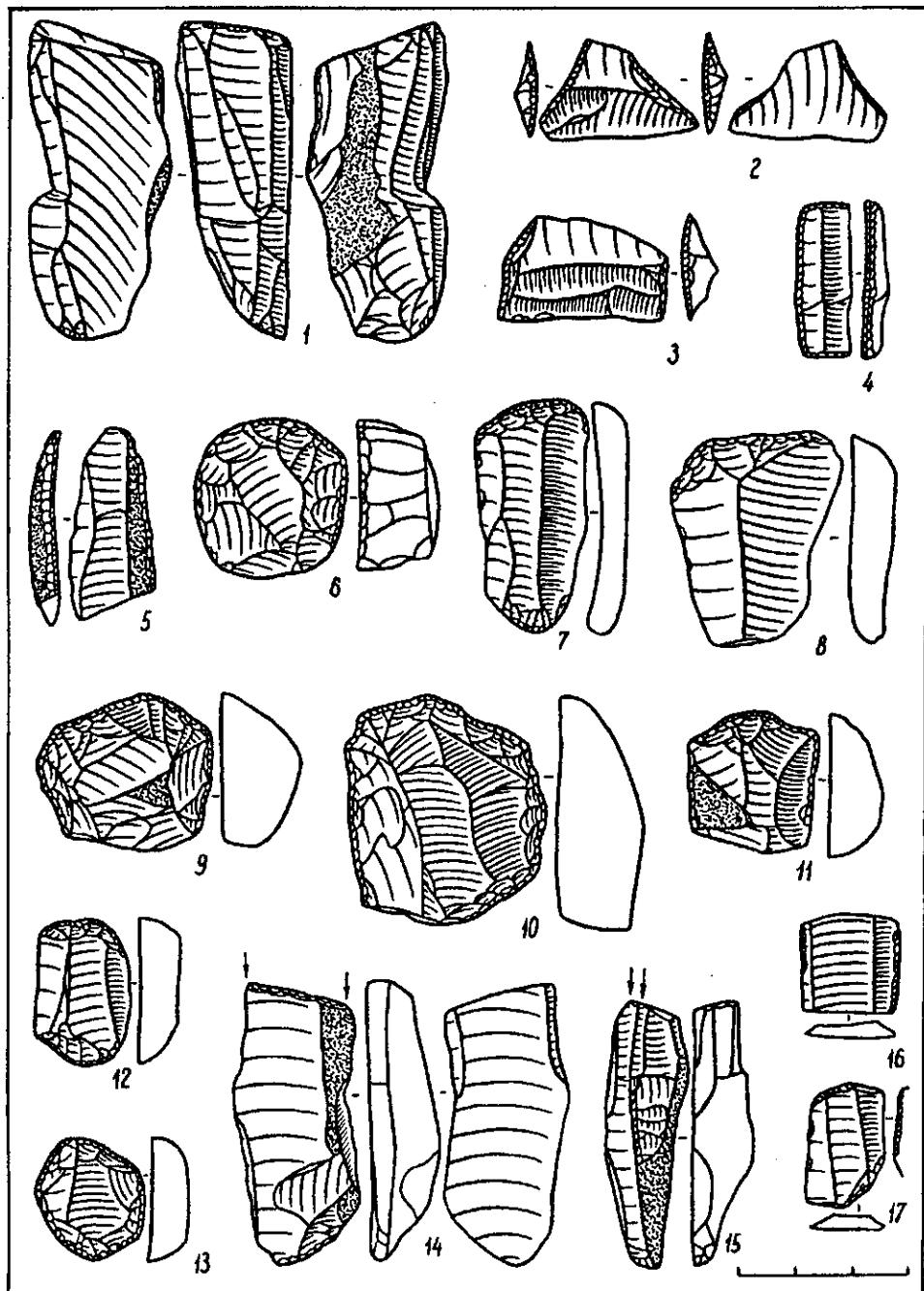

Рис. 7. Матеріали з місцезнаходження Анастасівка.

обхідність віднесення Царинки вглиб пізнього палеоліту та намагання розтягнути гребениківську культуру на весь мезоліт²³ автор вважає необґрунтованими. З іншого боку, Д. Я. Телегін та В. Н. Станко не бачили великого хронологічного розриву між Царинкою та стоянками гребениківської культури. Автор, датуючи Царинку, а разом з нею й завершення існування осокорівської культури, кінцем палеоліту або самим початком мезоліту (верхнім дріасом), а гребениківську культуру — середнім та пізнім мезолітом (бреалом), вважає, що між ними ще існував значний розрив у часі.

Автор припускає, що культурно-хронологічний хіatus між осокорівською

та гребениківською культурами у подальшому буде заповнено індустрією пам'яток, що представлена зараз тільки місцезнаходженням Анастасівка²⁴. Археологічний комплекс цієї пам'ятки (рис. 7) ще має елементи осокорівської культури — торцевий нуклеус, прямокутник, велику пластину з притупленим краєм. У той же час, скребачок на відщепах стає більше, з'являються округлі форми. Трапеції — без ретушованої верхівки. Співвідношення різців до скребачок ще зростає на користь останніх. Усе це пов'язує комплекс Анастасівки й з гребениківською культурою. Її можна датувати раннім мезолітом, найвірогідніше пребореалом.

Примітки

¹ Гвоздовер М. Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // Вопросы антропологии.— М., 1964.— Вып. 27.— С. 82—101.

² Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. Археология СССР // САИ.— М.-Л., 1964.— Вып. А 1—5.— С. 37—41.

³ Рогачев А. Н., Анникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 162—271.

⁴ Амирханов Х. А. К проблеме эволюции и периодизации верхнего палеолита Западного Кавказа // РА.— 1994.— № 4.— С. 9—23.

⁵ Там же.— С. 19.

⁶ Оленковський М. Північно-приазовська пізньопалеолітична культура // Регіональне і загальнє в історії. Тез. доп. наук. конф.— Дніпропетровськ, 1995.— С. 51, 52.

⁷ Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— 224 с.

⁸ Там же.— С. 62.

⁹ Оленковский Н. П. Культурно-историческая градация позднего палеолита нижнеднепровского региона // Археологический альманах.— Донецк, 1994.— № 3.— С. 193—203.

¹⁰ Оленковский Н. П. Позднепалеолитическая стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 29, 30; Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1989.— 16 с.

¹¹ Бодянский А. В. Верхнепалеолитическое поселение у балки Капустяной // Наукові праці історичного факультету.— Запоріжжя, 1993.— Вип. 1.— С. 3—8; Нужный Д. Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 26—36.

¹² Оленковский Н. П. Позднепалеолитическая стоянка Леонтьевка...— С. 29; Оленковский Н. П. Стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре // МАСП.— К., 1983.— С. 77—88; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 176 с.; Станко В. Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 13—26; Горелик А. Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— 16 с.; Смолянинова С. П. Палеолит и мезолит степного Побужья.— К., 1990.— 108 с.; Зализняк Л. Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах.— Донецк, 1994.— № 3.— С. 231—244.

¹³ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— 255 с.; Телегін Д. Я. Памятники епохи мезолита на территории УССР.— К., 1985.— 183 с.; Телегін Д. Я., Тарасенко Н. И. Мезолитическая стоянка у хутора Рогалик // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР.— Л., 1983.— С. 35—39.

¹⁴ Горелик А. Ф. Указ. соч.— С. 6.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— 120 с.; Нужный Д. Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье...— С. 26—36.

¹⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...— С. 74.

¹⁸ Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991.— 202 с.

- ¹⁹ Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону.— Л., 1982.— 286 с.
- ²⁰ Telenin D. J. Fragen der Chronologie und Periodisierung des Mesolithikums in der Ukraine // Veröffentlichungen des Museums für Ur und Frühgeschichte, Band 14/15.— Potsdam, 1980.— P. 315—322.
- ²¹ Станко В. Н. Мирное...— С. 110; Станко В. Н. К проблеме...— С. 13—26.
- ²² Смольянинова С. П. Указ. соч.— С. 96; Оленковский Н. П. Поздний палеолит...— С. 184.
- ²³ Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Проблемы раннего мезолита степей Северного Причерноморья // Тез. докл. науч. конф.— Херсон, 1990.— С. 25, 26.
- ²⁴ Оленковский Н. П. Поздний палеолит...— С. 142—144.

Н. П. Оленковский

КАВКАЗСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ В ФИНАЛЬНОМ ПАЛЕОЛИТЕ И МЕЗОЛИТЕ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ

Статья раскрывает один из компонентов сложной проблематики формирования и развития культур финального палеолита и мезолита юга Украины. Аргументируется кавказское происхождение северо-приазовской культуры как результата развития каменобалковской культуры. Приводятся данные об участии северо-приазовской культуры в сложении финальнопалеолитической осокоровской. Автор поддерживает мнение ряда исследователей о возможности трансформации осокоровской культуры в мезолитическую гребениковскую культуру, однако считает, что между ними существовал еще значительный культурно-хронологический хиatus, который, вероятно, заполняет культурный тип памятников, представленный раннемезолитическим местонахождением Анастасивка.

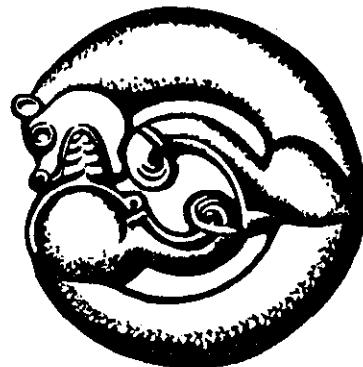
N. P. Olenkovsky

THE CAUCASIAN COMPONENT IN THE FINAL PALEOLITHIC AND THE MESOLITHIC PERIODS IN THE SOUTHERN AREA OF UKRAINE

The article deals with one of components of the complex problems of forming and developing the Final Paleolithic and the Mesolithic cultures in the southern area of Ukraine. The Caucasian origin of the Northern Asov Sea Coast culture, resulting from a development of the Kamennobalkovskaya one, is proved. Data is given on participating the Northern Asov Sea Coast Area culture in forming the Osokorovskaya one in the Final Paleolithic. The author supports the opinion of a number of investigators on possibility of transforming the Osokorovskaya culture into the Grebenikovskaya one of the Mesolithic. Nevertheless, he believes the significant cultural-chronological hiatus still to exist between these cultures, that, probably, might be filled by the cultural type of relics, presented by the location of Anastasivka village in the Early Mesolithic Period.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

СТРАТИФІКОВАНІ ПАМ'ЯТКИ ПАЛЕОЛІТУ В ОКОЛИЦЯХ ГАЛИЧА

О. С. Ситник, А. Б. Богуцький, Л. В. Кулаковська

Публікуються матеріали нових стратифікованих палеолітичних стоянок в районі м. Галича Івано-Франківської області.

До недавнього часу у порубіжній зоні Верхнього і Середнього Подністров'я (район м. Галича Івано-Франківської обл.) були відомі дві пам'ятки пізнього палеоліту, що мали стратиграфічну прив'язку. Перша — Маринопіль I ((Маріямпіль), відкрита визначним українським геологом та археологом Юрієм Полянським у другій половині 20-х років¹. Пізніше вона увійшла в усі списки та каталоги палеоліту², а також в узагальнюючі праці з палеоліту України³ та Подністров'я⁴ зокрема, але вже без посилання на Ю. Полянського (тільки нещодавно чесне ім'я вченого і патріота було знову повернуто в Україну⁵). Друга пам'ятка — поселення Межигірці I, що було відкрите М. М. Кlapчуком в 1975 р., досліджувалось ним протягом двох польових сезонів⁶. У 80-х роках розкопки на ній продовжила Л. В. Кулаковська⁷.

Інші палеолітичні місцезнаходження репрезентовані невеликими зібраннями, переважно, змішаних колекцій кам'яних виробів, датованих різними дослідниками часом від мусте до мезоліту⁸.

На початку 90-х років з'явилися перспективи для комплексного дослідження середнього палеоліту Верхнього Подністров'я. Йдеться про два нових стратифікованих місцезнаходження, відкритих геологом А. Богуцьким під час зачисток відшарувань плейстоценових відкладів у Галицькому районі.

1. Галицька стоянка. (Єзупіль 1). Знаходиться на відстані 7—10 км від м. Галича на правому березі Дністра (невеликий мис другої надзаплавної тераси), за 1—2 км від північних околиць с. Єзупіль (колишній Жовтень) Галицького району (рис. 1, 1). Зі східного боку мисоподібне утворення обрамлене неглибокою стародавньою балкою. Окраїна мису упирається безпосередньо в широку (до 1,5 км) заплаву Дністра. Тут місцеві жителі виробили своєрідний кар'єр-глинище, що має назву «Єнцова гора». Звідси походять три кремені, що у 1990 р. А. Богуцький передав О. Ситнику. Вони були знайдені у шарі непорушеного горохівського ґрунтового комплексу (кінець прилуцького — початок удайського часу за М. Векличем). Разом із двома аморфними крем'яними сколами трапився класичний двобічний ніж напівсегментоподібних обрисів, що є типовим для центральноєвропейських середньопалеолітичних комплексів (рис. 3, 5).

У 1994 і 1995 роках О. Ситник провів на місці знахідок невеликі розвідкові розкопки, що дало змогу зафіксувати чіткий непорушеній культурний шар мусте.

Стратиграфія пам'ятки (за схемою А. Богуцького)⁹ виглядає таким чином (рис. 2).

Як видно із розрізу, чітко виражений культурний горизонт мусте знахо-

© О. С. Ситник, А. Б. Богуцький, Л. В. Кулаковська, 1996

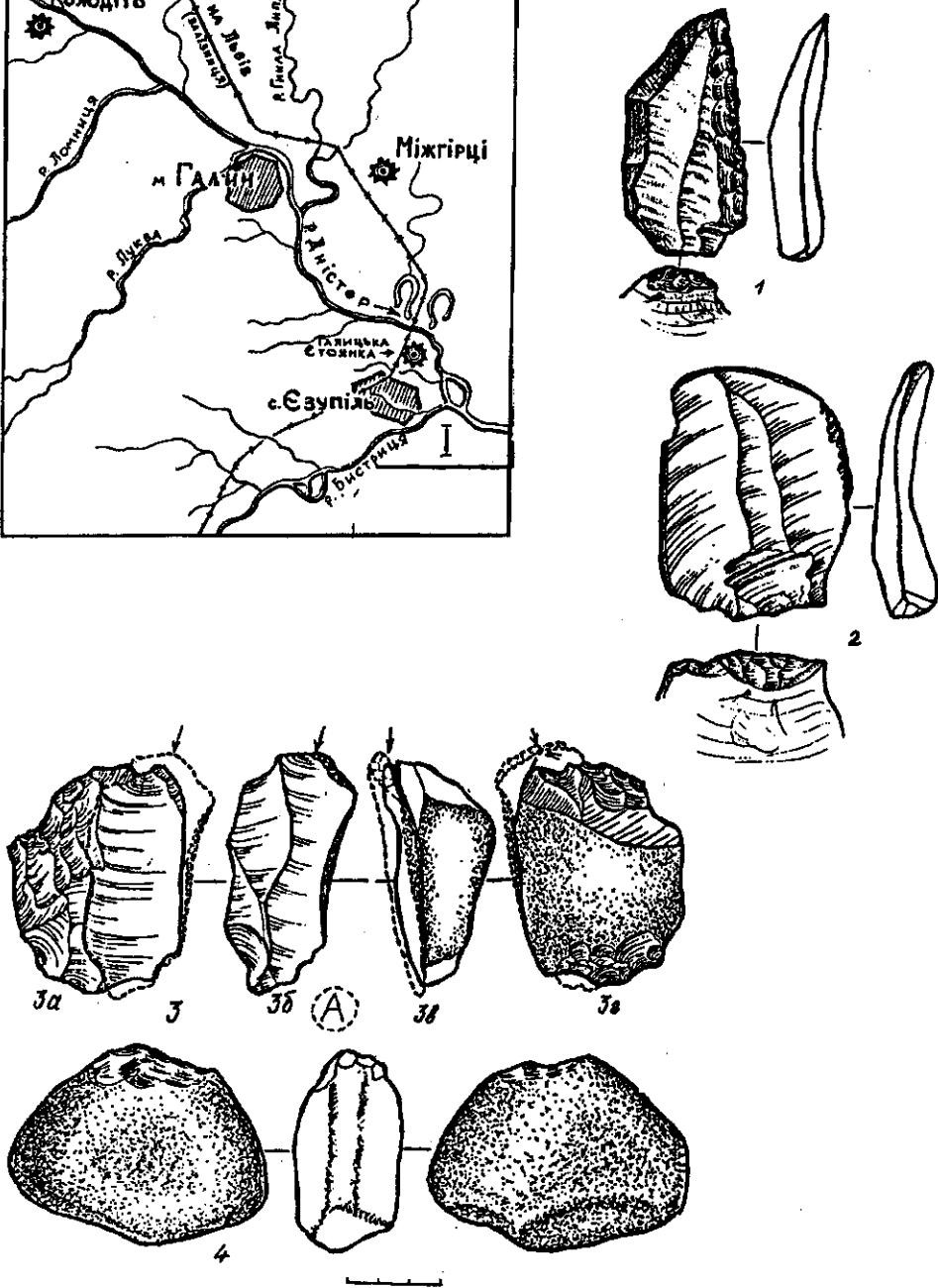
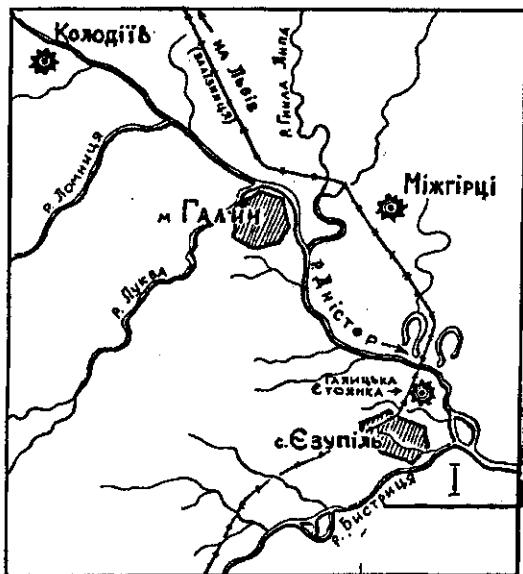

Рис. 1. Карта-схема розміщення стратифікованих пам'яток в околицях м. Галича. 1—4 — Галицька стоянка. Знайдені знаряддя праці.

дився у проміжковому прошарку А₂ між гумусованим степовим горизонтом А₁ і підстеляючим горизонтом В лісового походження горохівського викопного комплексу ґрунтів. Цей факт має принципове значення не лише для палеоархеології, але й для вирішення багатьох спірних питань четвертинної геології. окремі кремені, що траплялися у горизонті А₁, є, очевидно, випадково змішаними з основного шару внаслідок рельєфотворчих процесів, тим більше, що за зовнішнім виглядом і техніко-типологічними ознаками вони не відрізняються від матеріалів основного комплексу знахідок. Потужність горизонту культурних решток в середньому сягає 10—20 см.

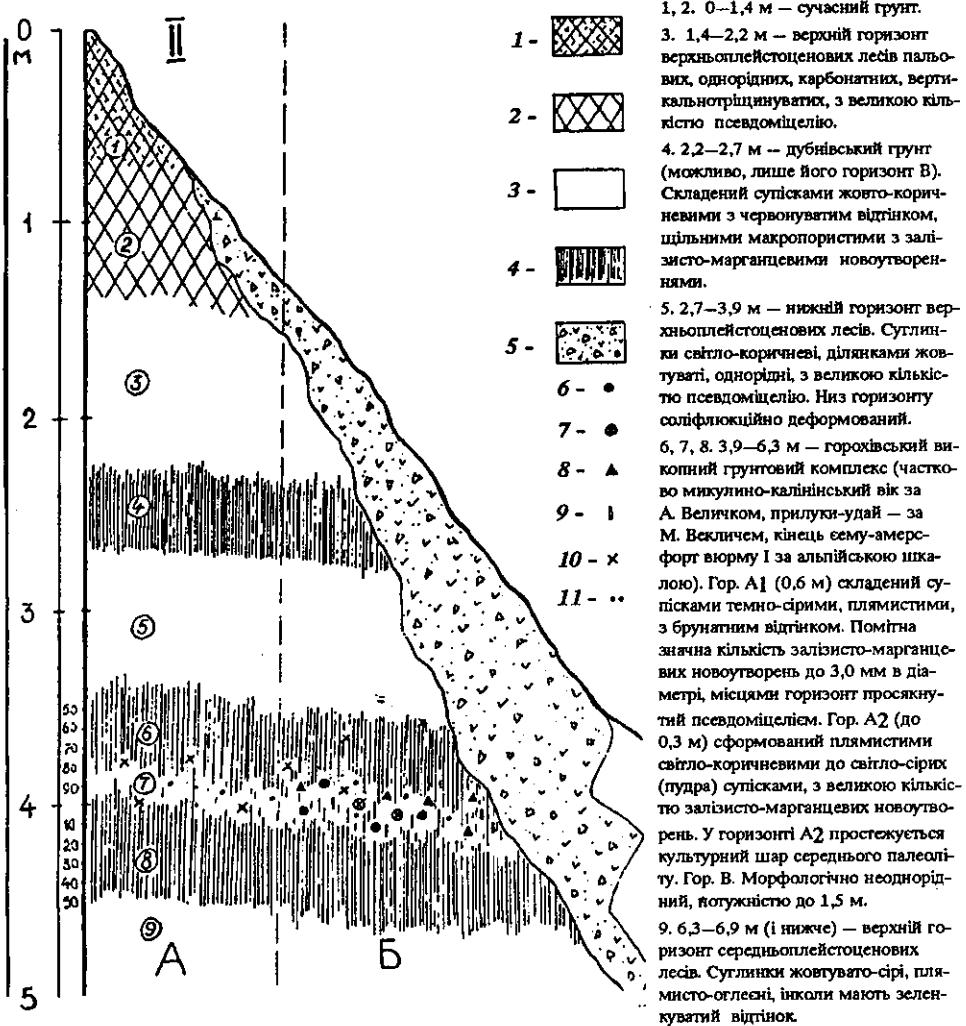

Рис. 2. Стратиграфічний розріз Галицької стоянки. Умовні позначки: 1 — горизонт А1 сучасного ґрунту; 2 — горизонт В сучасного ґрунту; 3 — леси; 4 — викопні ґрунти; 5 — перевідкладені схилові відклади; 6 — нуклеуси; 7 — природні камені; 8 — знаряддя праці; 9 — пластини; 10 — відщепи; 11 — скалки-луски.

Розкопана площа загалом складає трохи більше 20 м². На цій ділянці знайдено 74 артефакти. В планіграфічному аспекті культурні залишки розміщувались неоднорідно, з певною концентрацією у північно-східній ділянці розкопу, навколо залишків розмитого (?) вогнища діаметром до 3 м. Сліди від вогнища являли собою ледь помітну зольну пляму з вугликами горілого дерева і перепалених кісток. Контури його нечіткі, лінза заповнення відсутня. Поблизу знайдено понад 70% всіх кам'яних виробів.

За характером вихідної сировини археологічний комплекс поділяється на три категорії. Переважна більшість (до 90 %) артефактів виготовлена із високоякісного чорного і сірого туронського кременю з верхньокрейдових відкладів. Два знаряддя — гостроконечник і ніж (рис. 3, 8; 1, 1) виготовлені з тонкокристалічної зеленкувато-бронзатної породи «карпатського пісковика» (?). Ще для трьох знарядь типу відбійників (рис. 1, А, 4) використано овальні гальки дністровського алювію (крупнозернистий сірий пісковик).

Стан збереження усіх кам'яних виробів винятково добрий. Кремені непатиновані, з гострими краями і гранями. Простежується лише м'який поліск на поверхні розщеплених туронських кременів. За попередніми дослідженнями культурний шар Галицької стоянки є археологічно непорушеним. Про це свідчать, зокрема, залишки дрібних (міліметрових) крем'яних лусок, які

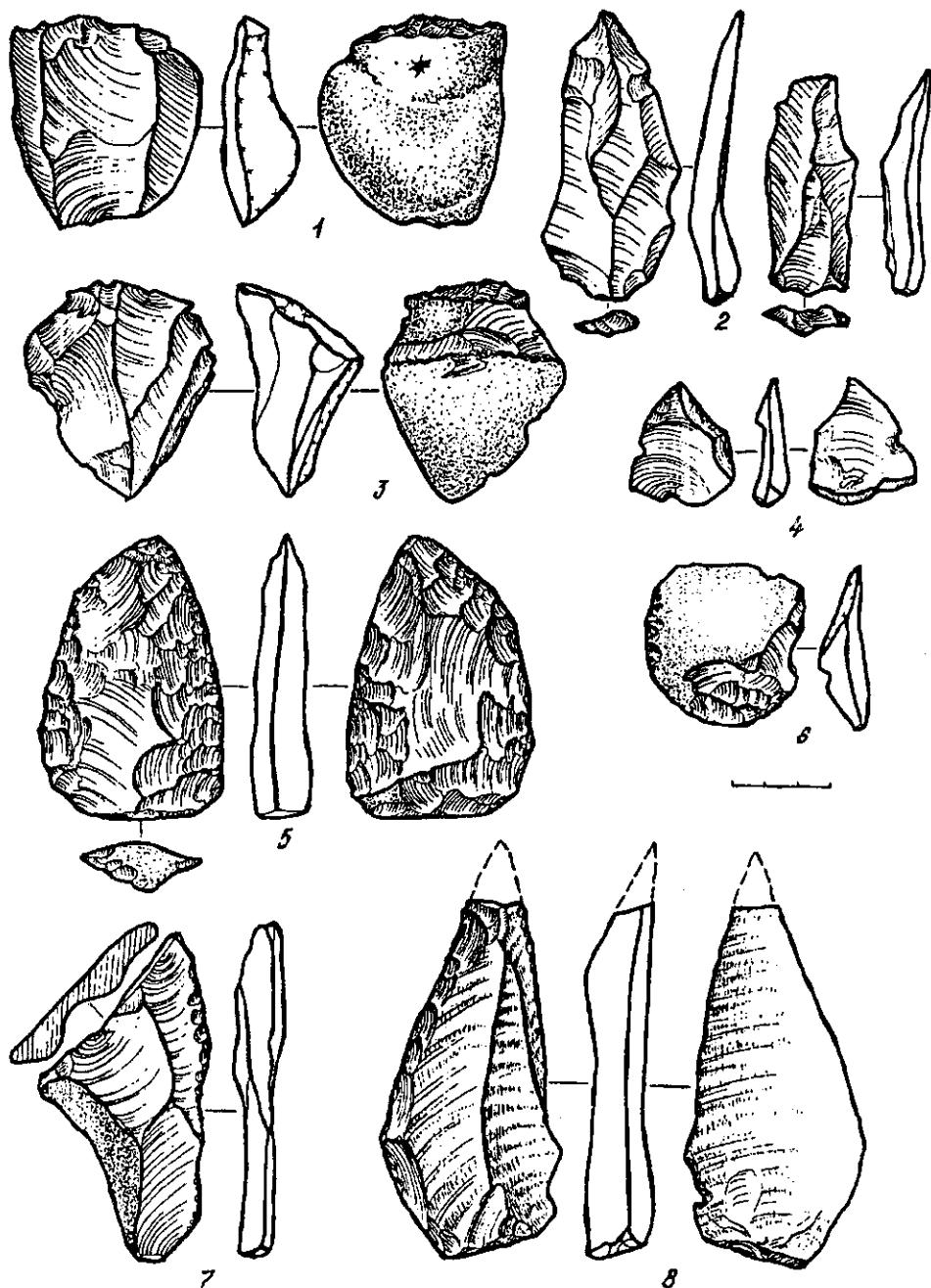

Рис. 3. Галицька стоянка. Знаряддя праці.

накопичувались на місці первинного розщеплення сировини, порівняно тонкий прошарок залягання виробів, рештки вогнища, концентрація знарядь та ін.

На розкритій ділянці виявлено такі категорії інвентаря: нуклеуси — 3, нуклеподібний уламок, знаряддя праці — 13, відщепи — 27, пластини — 9, скалки-луски — 17, природні камені — 3 екз. Крім того, знайдено фрагмент рогу викопної копитної тварини (тур ?) із слідами різання кам'яним інструментом. Для повноцінного аналізу індустрії цих матеріалів, звичайно, недостатньо, але деякі техніко-типологічні риси кам'яного комплексу простежуються уже на цьому рівні дослідженень.

Два із трьох нуклеусів належать до леваллуазьких паралельних бі-поздовжніх, однобічних. До одного з них підібрано скол (рис. 1, А, 3). Це

ядрище мало овальні обриси і дві протилежні дрібнопідправлені скісні площасти. З однієї зроблено завершальне зняття, що зрізalo бокову частину робочої поверхні нуклеуса, внаслідок чого на поздовжньому боці заготовки залишалась потовщення ділянка жовнової кірки (ножеподібне знаряддя з натулярним обушком, сформоване на стадії первинного розщеплення).

Друге леваллуазьке ядрище (рис. 3, 1) демонструє два негативи центральних знятий, зроблених з протилежних площастих (останнє виявилось невдалим).

Третій нуклеус (рис. 3, 3) можна віднести до групи конвергентних (із радіальною підправкою) трикутно-клиноподібних. Його широка і похила відбівна площастика лише частково підтесана.

Знаряддя праці представлені типовим мустєрським гостроконечником, двома леваллуазькими вістрями, двобічним скреблом-ножем, однобічними ножеподібними інструментами (6 екз.) та трьома відбійниками.

Гостроконечник з тонкокристалічного пісковика (рис. 3, 8) має видовжене-підтрикутну форму з асиметричними поздовжніми краями. Гострий про-колючий кінчик обламаний, очевидно, в процесі утилізації. Інтенсивна вторинна обробка простежується на опуклому лівому краї. Ретуш суцільна, крута, частково східчаста.

Дуже цікавою є західка скребла-ножа підсегментоподібної форми з темного туронського кременю (рис. 3, 5). Воно було вироблене, мабуть, на масивному відщепі, оскільки на п'ятці виробу помітні залишки жовнової кірки і сліди поздовжньої підправки. Інструмент був суцільно оббитий з обох пласких боків широкими і дрібними стесуючими зняттями; по периметру нанесена вирівнююча підпаралельна і лускова ретуш, за рахунок чого сформовано опуклі і майже прямі поздовжні краї. Леза сходяться у верхній частині і утворюють тупий кінець. Знаряддя можна віднести до так званих «Keilmesser».

Ножеподібні однобічні знаряддя репрезентовані природно-обушковими формами з ретушшю на лезах і без ретуші (рис. 1, 2), з обушком-площастикою (рис. 3, 7), а також необушковими сколами з дрібною підгострюючою ретушшю (рис. 3, 6). У цьому ряді виділяється викінчений екземпляр сегментоподібного штучнообушкового ножа з прямим, інтенсивно ретушованим робочим краєм (рис. 1, 1). Він виготовлений на леваллуазькому паралельному відщепі з фасетованою ударною площастикою. Опукла обушкова ділянка сформована кількома крутыми зняттями і підправлена крутою ретушшю. Робочий край вирівняний широкою паралельною (інколи східчастою) ретушною обробкою. Обидва поздовжні краї сходяться на кут і утворюють міцний гострий кінчик, спеціально підправлений з лицьової сторони. В деяких класифікаціях такі вироби визначаються як асиметричні гостроконечники.

Відбійниками слугували алювіальні плескаті пісковикові гальки з локалізованими робочими ділянками по периметру. Одна з них має підтрикутну форму (рис. 1, 4, 4) і частково пошкоджений (від контрударів) робочий край.

Серед неретушованих пластинчастих заготовок трапляються типові леваллуазькі екземпляри вторинного зняття чотирикутних (рис. 3, 2) і трикутних обрисів, паралельні поздовжньо-крайові сколи та мікропластинки.

Відщепи без слідів вторинної обробки дрібні, аморфні, з хаотичним обрамленням спинки. Відщепні заготовки відсутні.

Більшість сколок-лусок є відходами фасетування ударних площастих нуклеусів і ретушування знарядь. Треба відзначити, що поміж цих відходів, як і серед відщепів та пластин, не виявлено жодного сколу з тонкокристалічного зеленкувато-брунатного пісковику, з якого виготовлені два першокласні знаряддя (гостроконечник і ніж). Очевидно, ці інструменти були привнесені на стоянку зі сторони, хоч не виключено, що у майбутньому будуть знайдені нуклеуси та сколи з цієї породи.

Викликає здивування також присутність яскравого мікокського елементу (скребло-ніж) у загальному леваллуазькому масиві сколів-заготовок. Правда, поодинокі двобічні форми як і вироби з широкою формотворчою однобічною підправкою нерідко зустрічаються у багатьох леваллуазьких комплексах Центральної і Західної Європи. Подібні «включення чужорідних тіл» відомі і в східноєвропейських мустєрських індустріях з леваллуазькими традиціями (наприклад, Шайтан-Коба).

Загалом же, на базі попередніх спостережень індустрія Галицької стоянки виглядає як леваллуазька пластинчаста, фасетована, з перевагою паралельного способу первинного розщеплення. У типологічному аспекті домінує «мустєрська культурна традиція» з окремими міокоськими елементами. За умовами залягання культурного шару пам'ятка датується рісс-вюрмським інтерстадіалом (Єсем, Микулино, Прилуки).

2. Стоянка Колодіїв. Місце знаходження на правому березі р. Сивки (правої притоки Дністра), неподалік від її впадіння у Дністер, у західній частині одноіменного села Галицького району. Мустєрські знахідки зафіксовані у відшаруванні берегового уступу висотою 20 м над рівнем ріки. В геоморфологічному аспекті це друга надзаплавна тераса ріки, що перекрита потужним плащем лесоподібних суглинків.

У районі пам'ятки чітко простежується заплава і перша надзаплавна тераса висотою 3,0—3,5 м. У руслі ріки на поверхню виходять корінні неогенові пісковики, що піднімаються до 3,0 м над урізом Сивки і утворюють цоколь другої тераси.

Стратиграфічний розріз четвертинних відкладів біля с. Колодіїв вперше був описаний М. Демедюком і Т. Христофоровою¹⁰. Дещо пізніше відшарування плейстоцену тут досліджувались А. Богуцьким (рис. 4).

Середньопалеолітичні знахідки зафіксовані у надгорохівському соліфлюкційному горизонті.

Отже, під час зачистки відшарувань на глибині 12,5—12,9 м над горохівським ґрутовим комплексом (фактично у надгорохівській соліфлюкційній пачці) зафіксовано три крем'яні предмети і вуглики від вогнища — за всіма ознаками залишки мустєрського культурного шару стоянки. За альпійською схемою відклади, що вміщують культурні рештки, належать до кінця рісс-вюрму — початку вюрму І.

Крем'яні вироби виготовлені з тонкокристалічного кременю туронського ярусу верхньокрейдових відкладів. Родовища сірого і чорного туронського кременю поширені власне у Верхньому Подністров'ї і невідомі на Середньому Дністрі¹¹. Знахідки непатиновані, «свіжі» на вигляд, без механічних пошкоджень.

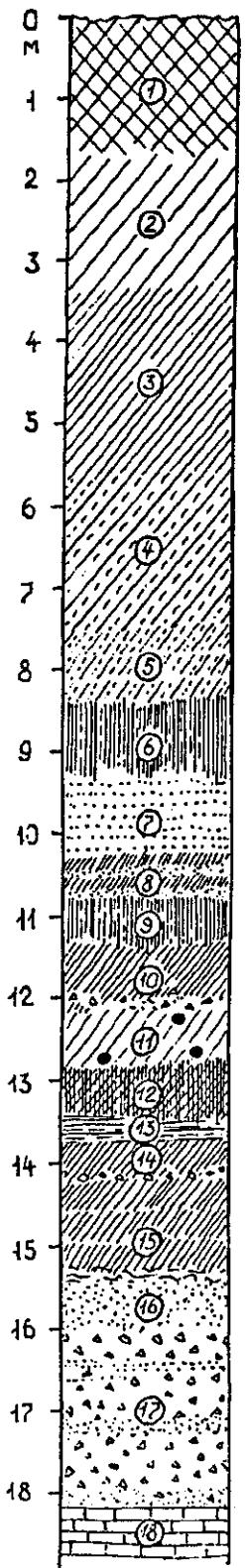
Перший предмет (рис. 5, В, 1) — це частково двобічний біпозовжньо-опуклий ніж на масивному відщепі вкорочених пропорцій. За іншим принципом класифікації знаряддя можна визначити як сегментоподібний ніж (тип Суха Мечетка) з центральною підтесаною основою. Відщеп-заготовка розмірами 5,6×10,3×2,0 см являє собою підівальний безсистемно-крайовий скол, що у процесі вторинної обробки набув викінченої овально-листоподібної форми з проколюючим кінцем, зміщеним праворуч від поздовжньої осі знаряддя. Ударна площа була повністю знята серією широких сколів і паралельної двобічної ретуші, за рахунок чого сформоване лезо (чи акомодаційний елемент?) ножа. Друге лезо знаходиться на протилежному поперечному краї заготовки. Робочий край вирівняно легкими зняттями і пласкою підгострюючою дорсальною ретушшю, яка далеко заходить на спинку виробу.

Другий крем'яний предмет (рис. 5, В, 2) також належить до частково двобічних знарядь. Це поздовжньо-опуклий дорсальний ніж з центральною підтескою. Виготовлений на первинному (крайовому) відщепі розмірами 8,0×5,5×2,4 см. Ніж має штучно сформовану акомодаційну площаць у вигляді серії підрядальних сколів на базальній і поздовжній сторонах. Робочий край з боку спинки підгострений підпаралельною крайовою ретушшю.

Поряд з двома закінченими знаряддями у зачистці трапився звичайний безсистемно-крайовий відщеп трикутної форми із натуральною (жовновою) площацю (6,7×5,2×2,5 см). Належить до відходів виробництва.

3. Стоянка Межигірці I розташована на лівому березі Дністра на території кар'єру, де ведуться розробки мергелів. Сам кар'єр знаходиться між селами Дубівці та Межигірці Галицького району (рис. 1, І).

Поселення відкрите у 1975 р. М. М. Клапчуком, який проводив тут стаціонарні дослідження протягом двох наступних років, з 1984 року на місце знаходження періодично провадяться роботи Прикарпатським палеолітичним затоном Археологічного музею Інституту археології НАН України.

1. 0—1,7 м — сучасний ґрунт.
- 1,7—8,4 м — верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів.
2. 1,7—3,3 м — суглинки лесоподібні, брунатні, макропористі.
3. 3,3—5,6 м — суглинки легкі, середньої щільності, нерівномірно забарвлені. Практично вся товщча просякуна пілівками бурого озализнення.
4. 5,6—7,5 м — супісікі жовто-сірі, з блакитним відтінком, неоднорідні, переповнені залізисто-марганцевими конкреціями діаметром до 3,0 мм.
5. 7,5—8,4 м — пачка шаруватих супісків, від блакитно-сірого до сизого кольору в основі.
6. 8,4—9,4 м — дубнівський ґрунт. Складений переважно супісками блакитно-сірого кольору, сизого — у нижній частині, збагаченими залізисто-марганцевими конкреціями. На нижньому kontaktі простежується інтенсивне озализнення і оглеєння.
- 9,4—12,3 м — нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів.
7. 9,4—10,4 м — дрібнозернисті піски, шаруваті, у нижній частині шару з лінзами крупнозернистих пісків і сірих супісків. Простежуються численні плями і стрічки бурого озализнення.
8. 10,4—11,0 м — піски глинисті, тонкозернисті, нерівномірно забарвлені, з бурим озализненням.
9. 11,0—11,4 м — викопний ґрунт, що має два горизонти:
  - А₁ (0,2 м) — складений темносірими з вишнево-брунатним відтінком, макропористими, грудкуватими суглинками з вугликами (1,5 см) і залізисто-марганцевими примазками. Нижній контакт язикоподібний;
  - В₀ (0,2 м) — складений суглинками опішаненими, дрібногрудкуватими, зеленкувато-сірими, цільніми, з дрібними включеннями гравійно-жорнового матеріалу і залізисто-марганцевими примазками. Суглинки інтенсивно оглеєні і озализнені.
10. 11,4—12,3 м — суглинки строкато забарвлені (сірі, блакитні, зеленкуваті, брунатні тощо).
11. 12,3—12,0 м — суглинки сірі, блакитно-сірі, соліфлюкційно деформовані, щільні, хвилясто шаруваті, збагачені органікою.
12. 12,0—13,5 м — торф світло-коричневий, середньої щільності, з новоутвореннями кристалічного гіпсу і деревини доброї збереженності.
13. 13,5—13,7 м — гітія темно-сіра, майже чорна, з кристалічним гіпсом і деревиною.
14. 13,7—14,2 м — суглинки гумусовані, сірі, темно-сірі з блакитним відтінком з гравійно-жорновими включеннями.
- 15,2 до 18,0 м — леси.
15. 15,2—15,6 м — суглинки зеленкувато-сірі, опішанені, на нижньому kontaktі помітні (сліди) стрічки бурого озализнення.
16. 15,6—16,0 м — піски кварцеві, дрібно- і середньозернисті, жовтувато-буранні.
17. 16,0—18,0 м — гравій жорновий, горизонтально-шаруватий, з лінзами пісків.
18. 18,0—20,0 м — цоколь тераси, складений неогеновими пісками і слабкозементованими пісковиками.

Рис. 4. Стратиграфічний розріз стоянки Колодіїв. Умовні позначки: 1 — сучасний ґрунт; 2 — леси; 3 — супісцані відклади; 4 — викопні ґрунти; 5 — торф; 6 — гітія; 7 — піски; 8 — гравійно-галькові відклади; 9 — пісковики; 10 — крем'яні знахідки.

У 1995 році на стоянці були проведені гео-археологічні дослідження з метою більш детального вивчення стратиграфічних умов залягання культурного шару. Було отримано такий розріз:

0,00—0,90 м — сучасний ґрунт дуже порушений кар'єрними роботами та денудаційними процесами. Можна виділити три горизонти: горизонт АІ (складений темно-сірими, жовтувато-сірими супісками безкарбонатними і грудкуватими), горизонт В (жовтувато-сірий, часто білястий з карбонатними дутиками) та горизонт С (жовтувато-сірі супіски із псевдоміцелем), в якому зустрічаються поодинокі кам'яні вироби та фауністичні рештки.

0,90—1,20 м — культурний шар. Швидше за все, це порушений дельовально-соліфлюкційними процесами рівненський рівень, що має двочленну будову. Верх підгоризонту — сірий ясношаруватий; карбонатний, переважно артефактами та фауною. Низ світло-коричневий, відмітити від карбонатів, супіщаний, макропористий. Нижній контакт ясний, артефакти у нижній половині зустрічаються рідше, ніж у верхній.

1,20—2,20 м — лес супіщаний пальтовий, макропористий, плямисто-озалізнений, карбонатний. У шарі багато сучасних кротовин.

2,20—3,30 м — лес аналогічний описаному вище, дещо більш оглеєний, плямисто-смугастий, озалізнений. У шарі зростає кілька темних (очевидно, марганцевих) конкрецій. Нижній контакт ясний, місцями підкреслюється смугами бурого озалізнення.

3,30—4,80 м — неоднорідна за гранулометричним складом супіщана пачка відкладів, плямисто озалізнена з псевдоміцелем. Потужність окремих піщаних та супіщаних прошарків досягає максимально 0,5 м. Нижній контакт ясний.

4,80—5,60 м — дуже строката пачка відкладів, які вистеляють дно карстової лійки, що утворилася у баденських гіпсах. За межами лійки потужність лесу не перевищує 2,5 м. Тут розвинені зеленкувато-сірі глини (можливо вербовецькі), дуже озалізнені, спостерігаються також піски, супіски і велетенські (до 15 см) карбонатні новоутворення і мучнисті білі карбонати. Звичайні тут уламки кремових і вишневих ратинських вапняків і гіпсів розмірами до кількох сантиметрів. Гіпси залягають на старих верхньокрейдяних мергелях потужністю понад 100 м.

Культурний шар потужністю до 30 см добре проглядається у вертикальному розрізі своїм темно-коричневим кольором. На відкритій площині (близько 500 м²) поселення збереглись залишки вогнищ, скручення фауністичних решток, виробничі центри. Okрім крем'яних виробів та фауни зустрічається вона (червона та жовта), необроблені жовна та плитки.

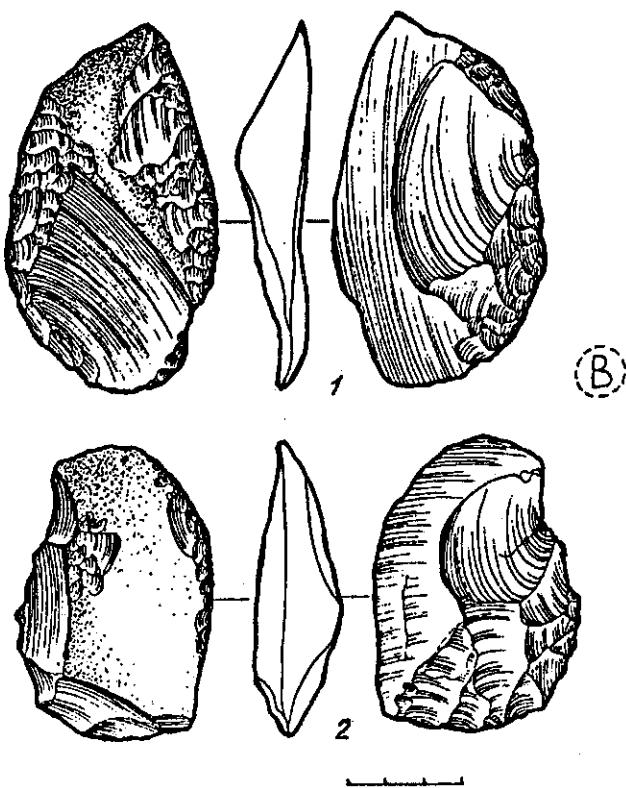

Рис. 5. Колодіїв. Знаряддя праці.

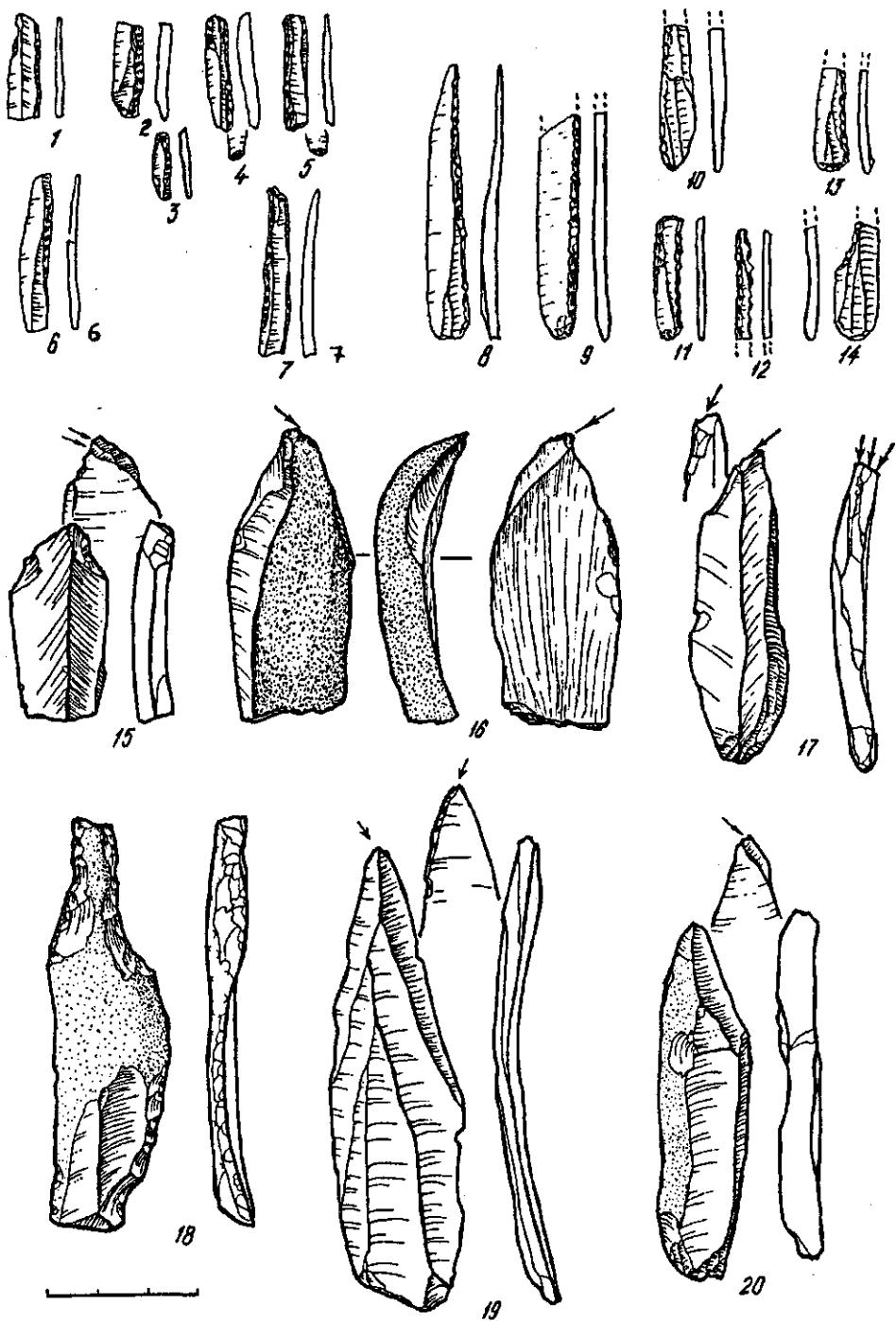

Рис. 6. Межигірці І. Знаряддя праці.

Колекція крем'яних виробів налічує понад 15000 предметів. Переважає місцевий крейдяний кремінь.

Нуклеуси репрезентовані призматичними одно- та двоплощадковими зразками, переважають довгі ножеподібні пластини.

В типологічному наборі (блізько 3% колекції) переважають різці: серединні, бокові тощо (рис. 6, 15—17, 19—20). Значне місце в колекції знарядь посідають скребки, найчастіше кінцеві (рис. 7, 2, 4 — 6), зустрічаються

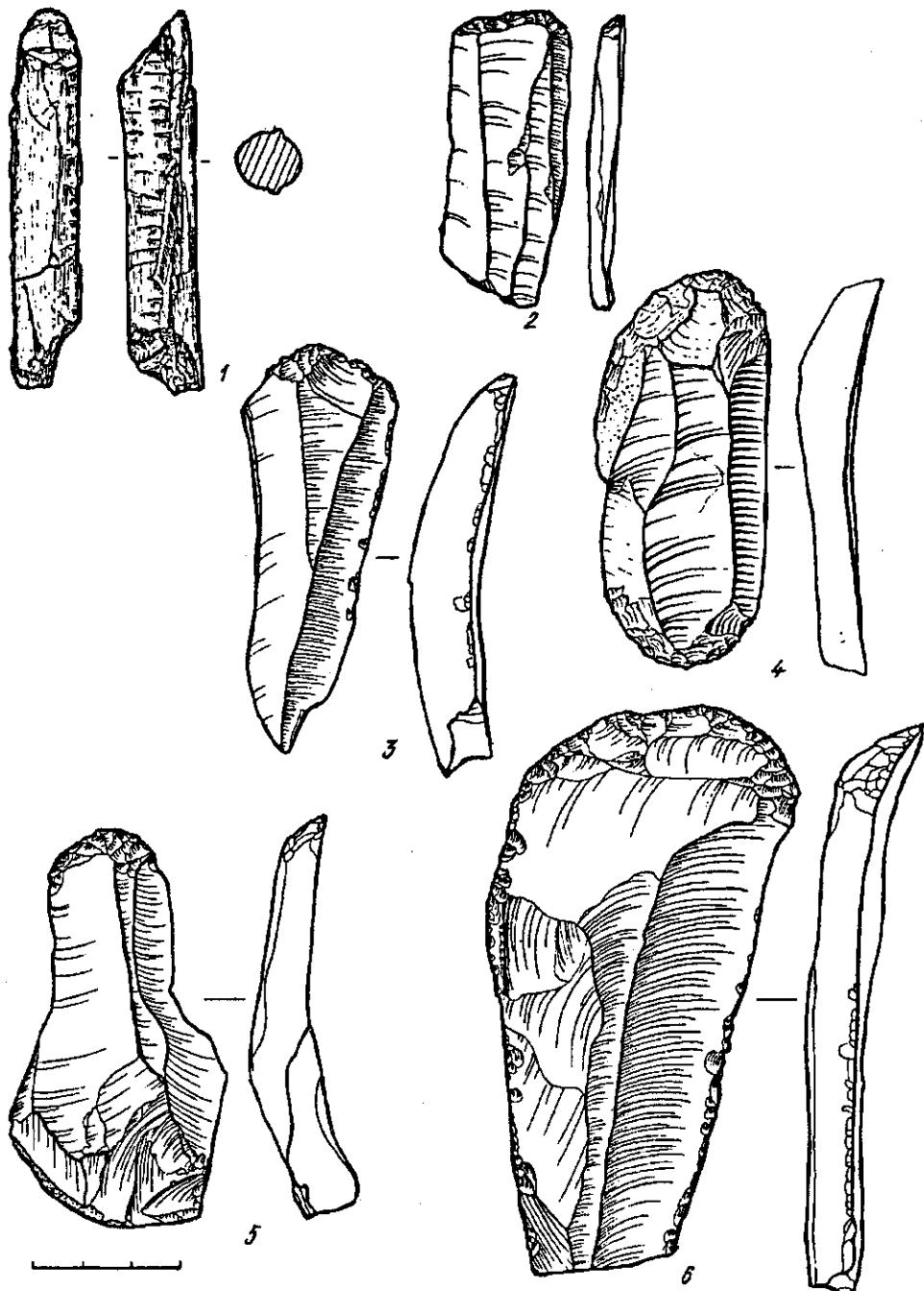

Рис. 7. Межигірці І. Знаряддя праці з кременю (2—6) та ікла мамонта (1).

скребки-різці (рис. 7, 3), подвійні різці (рис. 7, 4). Інші типи представлені зубчастими та війчастими формами, вістрями та їх уламками. Виразну серію складає мікроінвентар: пластинки з притупленим краєм, пилочки, граветські вістря та їх фрагменти (рис. 6, 1—14).

Колекція поселення Межигірці І досить виразна і фіксує ще один граветський прояв у районі Середнього Подніпров'я. Згідно думки М. М. Клапчука, Г. В. Григорьєвої, О. П. Черниша індустрію Межигірців I можна порівняти з колекцією сьомого шару стоянки Молодове V¹². З подібним висновком важко

не погодиться, однак, для більш грунтовних порівнянь необхідно повніше і детальніше опрацювати обидві колекції.

Колекція фауністичних решток була опрацьована В. І. Бібіковою та Н. Г. Білан. Виразно переважає північний олень (*Rangifer tarandus*), потім мамонт (*Mammuthus primigenius*), кінь (*Equus*), вовк, песець тощо. Іншими словами, йдеться про холодну рангіферно-мамонтову фауну. Попередні порівняння щодо фауни сьомого шару Молодового V та стоянки Межигірці I привели до таких результатів: у фауні Межигірців I більший процент складає мамонт.

Збереженість фауністичних решток не дуже задовільна. Виробів з кістки мало, найбільш виразний серед них — фрагмент наконечника дротика з ікла мамонта (рис. 7, 1).

Очевидно, в попередньому плані можна говорити про близькість культурних традицій сьомого шару стоянки Молодове V і Межигірців I, констатувати ще один граветський осередок в Середньому Подністров'ї та поширення молодовської верхньопалеолітичної культури на північний захід. Поки ще рано говорити про абсолютну тотожність цих пам'яток, зважаючи на можливу різницю у датуванні (рівненський горизонт у Межигірцях I), але можливо ми маємо тут справу з розширенням молодовського феномену, як у просторі, так і у часі.

Геоархеологічні дослідження останніх років у Середньому Подністров'ї, зокрема в районі м. Галича, значною мірою змінили наші уявлення про найдавніші палеолітичні пам'ятки цього регіону. Сьогодні впевнено можна говорити про присутність в Галичині середньопалеолітичних пам'яток, зафіксованих в чіткому стратиграфічному заляганні (Галицька стоянка, Колодіїв) і добре стратифікованого верхнього палеоліту (Межигірці I). Іншими словами, вже сьогодні можна простежити тут стратиграфічну колонку розвитку палеолітичної культури, від середнього до верхнього палеоліту. З іншого боку, матеріали Галицької стоянки демонструють вперше в цьому регіоні знахідки середнього палеоліту з двобічними формами.

Примітки

¹ Polanskyj J. Neue Palaolitsationen Podoliens // Sitzungsberichte der Sevcenko Gesellschaft.— Lemberg.— 1928.— Heft IX; Юрій Полянський. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ.— Львів, 1988.— Т. 149.— С. 23.

² Черніш О. П. Карта палеоліту УРСР // Матеріали і дослідження по археології УРСР.— К., 1954.— С. 95; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.— К., 1981.— С. 46; Берегова Н. А. Палеолітические местонахождения СССР // МИА.— М.—Л., 1960.— 81.— С. 123.

³ Борисковський П. И. Палеолит Украины // МИА.— М.—Л., 1953.— С. 40.

⁴ Черніш А. П. Поздний палеоліт Среднего Приднестровья // ТКИЧП.— 1959.— XV.— С. 12; Черніш А. П. Палеоліт и мезоліт Приднестровья.— М., 1973.

⁵ Петегірич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції.— Львів, 1991.— С. 412—426; Демедюк Микола. Дійсний член НТШ — Юрій Полянський // Вісник НТШ.— Львів, 1995.— Число 12—13.— С. 10—12.

⁶ Кланчук М. Н., Микитенко Л. Н. Новые данные о палеолите и мезолите в Ивано-Франковской области // АО 1975.— М., 1976.— С. 335; Григор'єва Г. В., Кланчук М. Н. Позднепалеолитическая стоянка Межигорцы I в Ивано-Франковской области // КСІА.— 1981.— Вип. 165.— С. 58—63.

⁷ Солдатенко Л. В. Палеолитические исследования в Прикарпатье // АО 1984 г.— М., 1986.— С. 309; Кулаковская Л. В. Новые данные о палеолите Поднестровья // Каменный век. Памятники, методика, проблемы.— К., 1989.— С. 50—61.

⁸ Кланчук М. Н. Поиски палеолитических местонахождений в Прикарпатье // АО 1972 г. М., 1973.— С. 286; Мацкевич Л. Г., Артиюх В. С., Василенко Б. А., Козяк Я. Г. Исследование Прикарпатской экспедиции // АО 1975 г.— М., 1976.— С. 360; Солдатенко Л. В. Палеолитические... С. 309, 310.

⁹ Богуцкий А. Б., Величко А. А., Геренчук К. И. и др. Опорные разрезы и краевые образования западной части України.— К., 1980 (препринт); Богуцкий А. Б. Антропогеновые покровные отложения Волинско-Подолии // Антропогеновые отложения України.— К., 1986.

¹⁰ Демедюк М. С., Христофорова Т. Ф. Про першу згадку похованого торфовища микулинського віку у Передкарпатті // Доповіді АН УРСР.— Серія «Б».— К., 1975.— 8.— С. 678—682.

¹¹ Polanskyj J. Rekonstruktion der geografischen Verhältnisse des Jungpalaolithikums der Podolisch-Bessarabischen Provinz // Відбитки з «Праць Географічної комісії НТШ у Львові.— 1935.— Вип. 1.— Львів, 1936.— С. 19.

¹² Клепачук М. Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // СА.— 1983.— 4.— С. 103—118; Григорьева Г. В., Клапчук М. Н. Позднепалеолитическая...; Черныш А. П. Поздний палеолит Поднестровья, Закарпатья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Каменный век.— К., 1987.— С. 28—43.

A. С. Сытник, А. Б. Богуцкий, Л. В. Куликовская

СТРАТИФИЦИРОВАННЫЕ ПАМЯТНИКИ ПАЛЕОЛИТА В ОКРЕСТНОСТЯХ ГАЛИЧА

В публикации рассматриваются материалы недавно открытых и исследуемых в последние годы палеолитических стоянок в Галиции. Впервые в районе г. Галича были зафиксированы среднепалеолитические материалы в четких стратиграфических условиях (Колодиив и Галицкая стоянка). Геоархеологические исследования на этих памятниках и на верхнепалеолитической стоянке Межигорцы I позволили выработать для этого региона культурно-хронологическую колонку развития палеолитической культуры Верхнего Приднестровья. На Галицкой стоянке впервые обнаружен среднепалеолитический культурный слой с двусторонней индустрией. Комплексное исследование поселения Межигорцы I позволяет воссоздать ландшафтно-климатическую обстановку в этом регионе в эпоху верхнего палеолита.

A. S. Sytnik, A. B. Bogutskiy, L. V. Kulakovskaya

STRATIFIED MONUMENTS OF THE PALEOLITHIC PERIOD IN THE NEIGHBORHOOD OF GALICH

In the article materials are considered from sites of the Paleolithic in Galich, which were discovered not long ago and is recently investigated. For the first time materials of the Middle Paleolithic Period under clear stratigraphic conditions were fixed in the region of Galich town (Kolodiv and Galitskaya site). Geo-archaeological studies of these monuments and of Mezhgirtsy 1, the site of the Upper Paleolithic Period, allow the cultural-chronological section of the Paleolithic culture development in the Upper Dniester River Basin Area to be worked out for this region. In the Galich site area for the first time the cultural layer of the Middle Paleolithic with bilateral industry was revealed. Over-all investigation of Mezhgirtsy 1 settlement enabled a landscape-climatic situation of this region in the Upper Paleolithic to be reconstructed.

К ВОПРОСУ ПЕРИОДИЗАЦИИ И ХРОНОЛОГИИ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА БАССЕЙНА ДЕСНЫ

А. А. Чубур

В статье предлагается хронологическая схема для верхнего палеолита бассейна Десны и ее обоснование. Знание хронологического распределения памятников позволяет сделать некоторые выводы о расселении человека эпохи верхнего палеолита в Подесенье.

В бассейне Десны открыты уже несколько десятков верхнепалеолитических памятников, однако цельной достоверной картины их хронологического распределения по сей день не существует.

© А. А. ЧУБУР, 1996

Для построения хронологической схемы в качестве базового можно с большим успехом использовать стратиграфический фактор, дополняя его по мере необходимости данными археологической классификации, абсолютной и относительной хронологии.

В долинах бассейна Десны выделяется ряд надпойменных террас, сложенных осадками различной древности и генезиса. Первая надпойменная терраса, аллювий которой датируется оstashковским временем, до начала позднеледникового находилась в стадии низкой поймы и практически не заселялась. Вторая — имеет более сложный генезис. Ее средневалдайский аллювий перекрыт чехлом лессовидного суглинка, сформировавшегося в оstashковское время. Это подтверждается отсутствием в делювии аналогов брянской ископаемой почвы¹. Отложения на водораздельных плато представляют собой лессовидные суглинки, расчлененные горизонтами почвообразования. Древнейшим для верхнего палеолита является уже упомянутая брянская почва, датированная по ^{14}C в пределах 32000—24000 лет и служащая надежным маркирующим горизонтом.

Гораздо сложнее обстоит дело с датировкой более молодого горизонта почвообразования — так называемой Хотылевской почвы (трубчевского горизонта оглеения). А. А. Величко связывает его с интерстадиалом ласко (около 17000 лет назад)², что представляется спорным. В течение оstashковского времени происходило по крайней мере четыре потепления, когда мог возникнуть зачаточный почвенный профиль: аллеред, раунис, ласко в период постмаксимума и гмелинский интерстадиал (интерстадиал тюрсак) в ранне-осташковское время. Аллередом датируется тимоновская реликтовая почва, залегающая над горизонтом оглеения³. К интерстадиалу ласко этот, последний, уровень относят на основании даты 17340 ± 170 лет (ЛУ-360), полученной для стоянки Елисеевичи, однако эта дата не единственная — имеется разброс датировок Елисеевичей от 12970 до 33000 лет. Наиболее надежной из них следует считать датировку по древесному углю: 20570 ± 430 лет (Ле-450) (надежность этого материала убедительно доказана на стоянке Сунгирь⁴ и других памятниках).

Характерно для Елисеевичей и наличие типичных для виллендорфско-костенковских памятников землянок с костными конструкциями павловского типа, статуэток мамонта и женщины. Все виллендорфско-костенковские памятники надежно датируются временем до максимального похолодания⁵.

Интересен и иной факт. В опорном разрезе 3—60 у с. Мезин с глубины 3,4 м был взят образец ископаемого гумуса ИГАН-198, датированный по ^{14}C 21500 ± 600 лет. По неясным причинам в публикации образец назван брянской почвой, хотя в разрезе 3—60 она залегает в 8—9 м от поверхности⁶. Образец же ИГАН-198 сопоставим по условиям залегания с трубчевским горизонтом оглеения.

Немаловажно и то, что рост морозобойных трещин ярославского криогенного горизонта происходил после образования культурного слоя Елисеевичской стоянки⁷.

На значительном удалении от Десны, в разрезе стоянки Костенки 21 отчетливо выражена погребенная почва, датируемая в пределах 21—22 тыс. лет, позволившая выделить гмелинский интерстадиал⁸. Именно к этому времени, видимо, следует относить и хотылевскую почву — трубчевский горизонт оглеения.

Л. М. Тарасов, анализируя хронологию верхнедеснянского палеолита, отмечает, что горизонт ортзандов в верхней части алтыновского лесса, наблюдающийся практически повсеместно, может служить маркирующим горизонтом⁹. На основании полевых наблюдений нам представляется возможным распространить этот маркер на большую часть бассейна Десны. Характерные прогибы горизонта ортзандов над разрывными криодеформациями говорят о его образовании еще до вытаивания вечной мерзлоты и позволяют, как и многочисленные датировки по ^{14}C , относить его к эпохе постмаксимума.

На основании выделенных маркирующих горизонтов, можно построить хронологическую схему (табл. 1).

Для составления схемы распределения памятников по хронологическим группам необходимо уточнить условия залегания и факты абсолютного и относительного датирования некоторых из них.

Поселение Чулатово 2. Его археологическая и геологическая датировка существенно расходятся¹⁰. По данным А. А. Величко это сдва ли не древнейший памятник региона. В публикациях В. И. Громова и М. В. Воеводского ясно указано на отсутствие ископаемого гумуса как в культурном слое, так и над ним. Это позволяет сделать вывод о залегании культурного слоя над отмеченной А. А. Величко гумусированной прослойкой, переотложенной незначительно, о чем свидетельствует горизонт белоглазки под ней. Слабая выраженность горизонта почвообразования заставляет думать, что мы имеем дело не с брянской, а с хотылевской почвой. Таким образом, Чулатово 2 можно отнести к раннему этапу 3 хронологической группы.

Древнее расположенная рядом стоянка Чулатово 1, залегающая на границе аллювиально-делювиальных образований (пойменного аллювия) и делювия, в горизонте белоглазки размытого почвенного профиля¹¹. Пойменный аллювий синхронен таковому во второй надпойменной террасе, а условия залегания в верхней части ритмичнослоистых отложений сходны с таковыми для Елисеевичей. Памятник можно отнести ко второй хронологической группе.

Юдиновская стоянка залегает в верхней части слабовыраженного горизонта почвообразования, что отмечено исследователем первого жилого комплекса¹². Благодаря любезному согласию Г. В. Григорьевой в 1990 г. удалось непосредственно ознакомиться с условиями залегания культурного слоя третьего и четвертого комплексов и в раскопе 1988—1990 гг. Уровень гумусированности здесь не прослеживается, но имеется фрагментарная оглееность слоя, свидетельствующая о зачаточном почвообразовании. В оглееном суглинке залегает и культурный слой в пунктах Юдиново 2 и 3¹³. Исследователи Юдиново 1 отмечают, что в культурном слое и непосредственно над ним встречаются прослойки и линзы аллювиальных песков и супесей¹⁴. Учитывая залегание культурного слоя в отложениях второй надпойменной террасы, мы относим юдиновские стоянки к концу второй хронологической группы (гмелинский интерстадиал). Радиокарбоновые датировки, имеющиеся для Юдиново 1, нуждаются в уточнении.

Стоянки группы Пушки. Полный разрез, характерный для данного участка, можно наблюдать лишь в районе стоянки Бугорок, мало затронутом процессами размыва. Здесь прослеживаются многометровые четвертичные отложения. На днепровской морене лежит мезинский полигенетический почвенный комплекс, перекрытый лессом I, на котором сформирована брянская почва. На ней, в лессе II залегает культурный слой стоянки Погон, перекрытый еще одним, маломощным, горизонтом гумусированности¹⁵. В отличии от Погона, Пушки 1 непосредственно перекрыта ортзандовым горизонтом, что, на первый взгляд, противоречит нашей хронологической схеме. Однако, наблюдая условия залегания культурного слоя Пушки 1¹⁶, удалось заметить, что находки из подошвы в горизонтах ортзандов переотложены из размытой верхней части культурного слоя. Видимо, в период постмаксимума произошел размыт толщи плейстоценовых отложений, затронувший и остатки поселения. Культурный слой Пушки 1 несет следы криодеформаций, воздействию низких температур подвергались и крупные желваки и осколки кремня¹⁷, то есть перигляциальные условия имели место во время жизни поселения. Характер деформаций сходен с владимирским криогенным горизонтом, относящимся к началу осташковского криохона. Ярославский криогенный горизонт прослеживается выше и проявляется в иных формах, что зафиксировано на стоянке Бугорок¹⁸. Исходя из сказанного и предполагая датировку почвы, перекрывающей культурный слой Погона гмелинским временем, можно отнести культурные слои Погона и Пушки 1 к первой хронологической группе.

Мезинскую стоянку принято относить к концу верхнего палеолита. Между тем имеются несправедливо забытые датировки по ^{14}C . Даты в 28—29 тыс. лет неприемлемы, ибо получены по раковинам моллюсков и показывают лишь время их гибели. Дата же $21\,600 \pm 2200$ ¹⁹ видимо близка к реальности,

хотя и несколько омоложена, судя по большой поправке. Можно предполагать и наличие в Мезине криодеформаций. Разрывными деформациями могут быть участки разрушенного слоя в районе ямы 4 раскопов 1912 и 1916 гг. и южнее, в раскопе 1930 г., напоминающие следы морозобойной трещины, тянущейся с севера на юг. При этом, судя по полевым отчетам и публикациям, в культурном слое не наблюдается решительно никаких следов почвообразования. На основании этого мы относим Мезин к концу первой хронологической группы.

Сложнее разместить в схеме стоянку Бужанка. Из опубликованных разрезов ясно, что ее культурный слой лежит ниже горизонта оргзандов. Предварительно можно включить памятник в третью хронологическую группу, что не противоречит и данным археологии²⁰.

Ряд местонахождений в Пушкарях, а также Вишненки, Оболонья и Максаки изучены слабо и нами не рассматриваются.

В отдельном рассмотрении нуждаются памятники Посеймья. В настоящее время известны две стоянки на территории Курска, две — в с. Октябрьское, а также Пенская и Авдеевская и ряд местонахождений на левом притоке Сейма — р. Крепна.

Благодаря начальнику экспедиции МГУ С. Н. Алексееву, удалось ознакомиться с особенностями геологического строения Октябрьских стоянок. Оба культурных слоя Октябрьского 2 и культурный слой Октябрьского 1 залегают во второй надпойменной террасе Сейма. Под современным почвенным горизонтом лежит элювий, затем делювиальные желтовато-коричневые суглинки с оргзандами. В них находятся культурные остатки стоянки Октябрьское 1, датируемые периодом постмаксимума. Ниже — серые суглинки, перекрывающие аллювиальные отложения. Именно в верхней части пойменной фации аллювия, между пепельной супесью и венчающим толщу песком залегает верхний культурный слой Октябрьского 2²¹. Супесь сильно нарушена мерзлотными явлениями, связанными с ярославским криогенным горизонтом (сеть трещин на супеси, подстилающей культурный слой). Прослеживаются в культурном слое и следы почвообразования в виде частичной оглесности и горизонта белоглазки, которые видимо относятся не к брянскому, как считает С. Н. Алексеев, а гмелинскому времени, каковым и датируется культурный слой. Об этом говорят и другие факты. Так, С. Н. Алексеев отмечает сходство инвентаря верхнего слоя Октябрьского 2 с инвентарем нижнего слоя Костенок 21, имеются и изделия, находящие аналогии в Авдеево²². Нижний слой Октябрьского 2 можно с уверенностью относить к первой хронологической группе.

Синхронна этому слою Авдеевская стоянка, культурный слой которой лежит в аллювии второй надпойменной террасы, возможно подвергшейся размыву²³ или тектоническому опусканию, и имеет надежную серию дат по ¹⁴C.

Пенская стоянка моложе Авдеевской и верхнего слоя Октябрьского 2, ее культурный слой лежит на границе пойменного аллювия и делювиального чехла второй надпойменной террасы. О достаточной древности свидетельствуют остатки шерстистого носорога, выявленные при анализе коллекции фауны со стоянки. Скорее всего памятник относится к концу второй хронологической группы.

Условия залегания Курских и Крепнянских стоянок изучены не в полной мере, но дают все основания для датировки их временем постмаксимума²⁴.

Новгород-Северская стоянка на Десне известна смешаной фауной. Значительная часть микротериофауны здесь несинхронна культурным остаткам. Стоянка размещалась под навесами бучакского песчаника на склоне древней ложбины стока. После ухода людей навесы рухнули и место облюбовали птицы, оставившие многочисленные погадки. Таким образом холдовыносливая микротериофауна относится к более позднему периоду. Учитывая, что комплекс изделий Новгород-Северской стоянки имеет черты сходства с Пушкаревским, можно отнести этот памятник ко второй хронологической группе, вероятно ее началу²⁵.

Основываясь на имеющихся данных, можно построить хронологическую схему для верхнего палеолита бассейна Десны (табл. 2), дающую богатую пищу для размышлений.

Учет возраста и географической широты каждого памятника позволяет произвести пространственно-временной анализ расселения верхнепалеолитического человека в бассейне Десны.

Интересно отсутствие памятников ранних этапов верхнего палеолита — брянского интерстадиала. Древнейший верхнепалеолитический памятник региона — Хотылево 2, несмотря на залегание в верхнем горизонте брянской почвы, относится к раннеосташковскому времени на основании данных палеографии и абсолютного датирования. Памятник этот чрезвычайно интересен, так как сочетает в себе черты разнокультурных поселений. Основной фон составляют культурные остатки, бесспорно принадлежащие к виллендорфско-костенковскому кругу памятников. Однако столь типичные для костенковских поселений изделия как наконечники с боковой выемкой, ножи костенковского типа, представленные на других памятниках большими сериями, на Хотылеве 2 практически единичны²⁶. Наблюдается определенное сходство части инвентаря и планировки с памятниками пушкиревской, павловской, елисеевской культуры, а также наличие в инвентаре архаичных мусьевских элементов. Чем объяснить такое сочетание различных традиций? По нашим предварительным предположениям памятники типа Хотылево 2, имея центральноевропейские корни, могут находиться у истоков нескольких линий развития — костенковско-авдеевской, пушкиревской, елисеевской. Вопрос этот чрезвычайно интересен и нуждается в дальнейшем изучении.

Раннеосташковские памятники, предшествующие гмелинскому интерстадиалу, представлены тремя типами. Авдеево — типичное поселение костенковско-авдеевской культуры. Второй тип — Пушкари 1 и Погон и третий — Мезинское поселение. Это, вероятно, древнейший памятник с жилищами аносовско-мезинского типа в бассейне Десны. Культурная принадлежность нижнего слоя Октябрьского 2 пока не ясна.

Не вызывает сомнений, что, по крайней мере, часть населения бассейна Десны проникла на территорию Русской равнины из Центральной Европы. В чем причина этого явления? По всей видимости людей привлекало расширение ареала перигляциального мамонтового териокомплекса, в первую очередь мамонта, с которым была связана экономика. Во время среднего ваддая перигляциальная фауна могла сохраняться в рефугиях возвышенных и горных районов Центральной Европы, откуда «выплеснулась» на равнину с приходом похолодания.

Некоторое потепление во время гмелинского интерстадиала позволило заселить долину Судости. Елисеевские памятники в ее верховьях имеют большое количество параллелей с костенковско-авдеевскими и другими памятниками восточного граветта, что не может быть случайным. Возможно, что виллендорфско-костенковское единство на русской равнине развивалось по принципу кустящейся эволюции.

Инвентарь Елисеевичей 2, при несомненном генетическом родстве с Елисеевичами 1, имеет, как отмечает Л. В. Грехова, черты сходства с памятниками типа Юдиново-Тимоновка²⁷. Следуя нашей хронологической схеме, Юдиновские поселения следует признать наиболее молодыми памятниками второй хронологической группы. На Юдиновских стоянках уже неизвестны реалистические статуэтки, отсутствуют полуземляночные сооружения, совершенствуется техника домостроительства из костей мамонта, сближаясь с мезинской. Таким образом, можно предполагать, что с похолоданием в конце гмелинского интерстадиала происходило медленное перемещение населения бассейна Судости вниз по течению.

Относящаяся к той же хронологической группе стоянка Чулатово 1 ближе к Мезину, хотя утверждать это безоговорочно из-за скучности материала нельзя. М. В. Воеводский отмечает сходство Мезина, Чулатово 1 и Супонево²⁸.

В период максимума похолодания число поселений, на изучаемой территории, снижается. Известны лишь два поселения — Бужанка и Чулатово 2. Первое близко к Мезину, отличается от него более прогрессивным инвентарем²⁹. Второе — стоянка теплого сезона, принадлежащая к кругу памятников

тимоновско-юдиновского типа, фиксирует дальнейшее продвижение на юг носителей этих традиций³⁰.

Основное число поселений приходится на эпоху постмаксимума. В это время население бассейна Десны оказывается почти однородным археологически. Причин такого явления может быть несколько. Возможно развитие на данной территории получила преимущественно «тимоновско-юдиновская» ветвь, остальные либо были подавлены, растворились или мигрировали на смежные территории. Допустимо и предположение о нивелировании культурных традиций в связи с ослаблением оседлости населения. Обе гипотезы на настоящем этапе исследований имеют право на существование. Несколько выпадает из общего фона стоянка Супонево, сохраняющая значительное сходство с Мезинской³¹. То, что Н. А. Хайкунова не считает Мезин и Супонево однокультурными, не может вызвать возражений, так как памятники разделены интервалом по меньшей мере в 6 тыс. лет. За это время мезинские традиции могли испытать значительные изменения.

Отслеживаются определенные закономерности заселенности бассейна Десны в верхнепалеолитическую эпоху. Заселенность в целом снижается в периоды фаз похолодания и растет при улучшении климатических условий. Наиболее ярко это прослеживается на севере территории, южное население испытывает более слаженные пульсации. Во время гмелинского интерстадиала сдвиг перигляциальных условий к северу был, видимо, незначительным и составлял 1,5—2° в широтном направлении, что обусловило в первую очередь всплеск заселенности южной части территории. Население эпохи постмаксимума следует за постепенно отступающей на север перигляциальной зоной, с которой связана экономика.

О движении носителей традиций типа Тимоновка-Юдиново на север говорят памятники Заозерье 1 и Шатрищи в бассейне Оки, около 55—56° северной широты³².

В течении верхнего палеолита в бассейне Десны изменяется и характер поселений. В период субмаксимума широко распространены долговременные круглогодичные поселения. С резким и сильным похолоданием происходит отток населения к югу. Долговременные поселения этого периода следуют искать южнее, среди памятников на Суле, Псле, Супое, Удае, Среднем Днепре.

В эпоху постмаксимума число кратковременных поселений растет. По всей вероятности население этого периода имело менее оседлый характер, что может быть связано с непостоянством природно-климатических условий и пульсациями деградирующего ледника (табл. 3).

Таблица 1. Характеристика хронологических групп верхнего палеолита бассейна Десны.

Хронологическая группа	Стратиграфическая единица на плато и аллювиальный аналог	Геологическое время	Абсолютное время (лет назад)
4	Ортзандовый горизонт, верхняя пачка аллювия I террасы	Постмаксимум	14000—17000
3	Лесс III, нижняя пачка аллювия I надпойменной террасы	Максимальное похолодание	20000—17000
2	Горизонт оглеения (хотылевская почва), граница аллювия и делювиального чехла второй надпойменной террасы	Гмелинский интерстадиал	20000—23000
1	Лесс 2, верхняя часть брянской почвы, верхняя пачка аллювия 2 террасы	Раннеосташковское время	23000—26000

Таблица 2. Хронология верхнего палеолита бассейна Десны.

Хронологическая группа	Географическая широта			Вся территория
	51—52°	52—53°	53—54°	
4	Октябрьское 1, Курск 1, 2, Кремяное 3, 4	Бугорок, Медвежий ров	Тимоновка 1, 1а, 2, Карапчиж, Супонево, Чернетово, Косица, Коршево 2	15,42,9%
3	Чулатово 2, Бужанка	-	-	2,5,7%

Хроноло- гическая группа	Географическая широта			Вся тер- ритория
	51—52°	52—53°	53—54°	
2	Октябрьское 2 слой 1, Пены, Чулатово 1	Юдиново 1—3, Новго- род-Северский, Клюсы	Городец (?), Елисеевичи 1 и 2	11 31,4%
1	Авдеево, Мезин, Ок- тябрьское 2 слой 2	Погон, Пушкири 1	Коршево 1, Хотылево 2	7 20%

Таблица 3. Изменение оседлости населения в течение верхнего палеолита в бассейне Десны.

Хроноло- гическая группа	Тип поселения, стоянки		нет данных
	долговременное круглогодичное	сезонное	
1	Хотылево 2, Авдеево, Пушкири 1, Мезин	Коршево I	Погон, Октябрьское 2 слой 2
2	Юдиново 1, 3, Елисе- евичи 1, 2	Пены, Новгород-Северский (?), Чулатово I	Клюсы, Октябрьское 2 слой 1, Городец
3	-	Чулатово 2	Бужанка
4	Супонево, Тимоновка 1, 2, 1а (?)	Октябрьское I, Бугорок, Коршево 2, Косица, Карабиж, Медвежий ров	Чернетьово, Курск 1, 2, Кремяное 3, 4

Примечания

¹ Величко А. А. Палеография стоянок позднего палеолита в бассейне средней Десны // ПРПО.— М., 1969.— С. 93—100.

² Величко А. А., Грехова Л. В., Грибченко Ю. Н. Елисеевическая палеолитическая стоянка // Палеоэкология древнего человека.— М., 1977.

³ Величко А. А., Грехова Л. В., Губонина З. П. Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок.— М., 1977.

⁴ Бадер О. Н. Верхнепалеолитическая стоянка Сунгирь.— М., 1978.

⁵ Поликарпович К. М. Палеолит верхнего Поднепровья.— Минск, 1968.— С. 116, 117; Грехова Л. В. Фигурка мамонта со стоянки Елисеевичи // ТГИМ.— 1980.— Вып. 51.— С. 4—7; Грехова Л. В. Костно-земляные конструкции на позднепалеолитической стоянке Елисеевичи // ТГИМ.— 1985.— Вып. 60.

⁶ Черкинский А. Е., Александровский А. Л., Лыхин В. Л. Радиоуглеродные исследования радиометрической лаборатории Института географии АН СССР // БКИЧП.— 1980.— Вып. 50; Археология и палеография позднего палеолита Русской равнины.— М., 1981.

⁷ Грехова Л. В. Методика изучения древних нарушений культурного слоя позднепалеолитических стоянок Подесенья // КСИА.— 1990.— Вып. 202.— С. 42.

⁸ Праслов Н. Д., Иванова М. А. Костенки 21 // Палеолит костенковско-борщевского района на Дону.— Л., 1982.— С. 198—212.

⁹ Тарасов Л. М. Периодизация палеолита бассейна верхней Десны // Четвертичный период. Палеонтология и археология.— Кишинев, 1989.— С. 166—175.

¹⁰ Величко А. А. Геологический возраст верхнего палеолита центральных районов Русской равнины.— М., 1961; Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит).— М., 1948; Воеводский М. В. Палеолитическая стоянка Рабочий ров // Ископаемый человек и его культура на территории СССР.— Ученые записки МГУ.— 1952.— Вып. 158.

¹¹ Підоплічко І. Г. Палеолітична стоянка Чулатів 1 // Палеоліт і неоліт України.— К., 1947.

¹² Поликарпович К. М. Указ. соч.— С. 150, 165, 166.

¹³ Сергин В. Я. Раскопки в Юдиново // АО.— 1976.— М., 1977.— С. 70; Сергин В. Я. Раскопки палеолитического поселения Юдиново 3 и пункта Юдиново 2 // АО.— 1980.— М., 1981.— С. 80.

¹⁴ Поликарпович К. М. Указ. соч.— С. 149.

¹⁵ Величко А. А. Геологический возраст...

¹⁶ Пользуясь случаем искренне благодарю начальника Пушкиревской экспедиции СПТУ В. И. Беляеву, предоставившую мне возможность для полноценных полевых наблюдений.

¹⁷ Беляева В. И. Поселение Пушкири 1 // АО.— 1984.— М., 1986.— С. 214.

¹⁸ Громов В. И. Указ. соч.

- ¹⁹ Иванова И. К., Кинд Н. В., Чердынцев В. В. Абсолютная геохронология четвертичного периода.— М., 1963.
- ²⁰ Колосов Ю. Г., Бачинский Г. А. Новая позднепалеолитическая стоянка на Украине // Доклады АН УССР.— № 4, 1963.
- ²¹ Алексеев С. Н. Разведки палеолита в Курской области // АО.— 1985.— М., 1987.— С. 50, 51.
- ²² Алексеев С. Н. Исследования палеолитической стоянки Октябрьское II // АО.— 1986.— М., 1988.— С. 47.
- ²³ Грищенко М. Н. Опыт геологического сопоставления верхнепалеолитических стоянок Авдеево на Сейме и Костенки I (Полякова) на Дону // БКИЧП.— 1951.— Вып. 16.
- ²⁴ Грищенко М. Н. О геологических условиях залегания палеолитических стоянок на территории Курска // БКИЧП.— 1986.— Вып. 55.
- ²⁵ Громов В. И. Указ. соч.; Борисковский П. И. Палеолит Украины.— М.-Л., 1953.
- ²⁶ Заверняев Ф. М. Каменный инвентарь хотылевской верхнепалеолитической стоянки // СА.— 1991.— № 4.— С. 164—181.
- ²⁷ Грехова Л. В. Палеолитическая стоянка Елисеевичи 2 // СА.— 1985.— № 1.— С. 131—142.
- ²⁸ Воєводський М. В. Крем'яні і кістяні вироби палеолітичної стоянки Чулатів 1 // Палеоліт 1 неоліт України.— К., 1947.
- ²⁹ Колосов Ю. Г., Бачинский Г. А. Указ. соч.
- ³⁰ Грехова Л. В. Поздний палеолит бассейна средней Десны // ПРПО.— М., 1969.— С. 88—97.
- ³¹ Хайкунова Н. А. Кремневый инвентарь стоянки Супонево и ее место в палеолите бассейна Десны.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1985.
- ³² Фролов А. С. Стоянка Заозерье 1 на Москве-реке // КСИА.— 1987.— Вып. 189.— С. 75—83; Трусов А. В. Верхнепалеолитическая стоянка Шатрищи на средней Оке // СА.— 1989.— № 3.— С. 96—112.

A. A. Чубур

ДО ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ТА ХРОНОЛОГІЇ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ БАСЕЙНУ ДЕСНИ

На базі стратиграфії й геохронології для верхнього палеоліту Десни виділяються чотири хронологічні групи пам'яток — ранньоосташківська, гмелінська, часу максимального похолодання та часу постмаксимуму. Просторово-часовий аналіз розподілу пам'яток свідчить, що заселеність території зменшувалась під час похолодання та зростала у періоди потеплінь, що особливо яскраво фіксується у північній частині регіону. Упродовж верхнього палеоліту змінюється й осількість населення — у період постмаксимуму вона знижується, що, можливо, пов'язано з несталим кліматом, та, як наслідок, посиленням міграцій на гіпотетичному рівні можна простежити міграції окремих груп населення, зокрема носіїв традицій типу Тимонівка-Юдиново.

A. A. Chubur

ON QUESTION OF A DIVISION INTO PERIODS AND A CHRONOLOGY OF THE UPPER PALEOLITHIC PERIOD IN THE DESNA RIVER BASIN AREA

Four chronological groups of relics: the Early Stashkovskaya, the Gmelinskaya, the cold spell maximum time and the post-maximum period — are picked out on the basis of a stratigraphy and a geo-chronology for the Upper Paleolithic period in the Desna River Basin Area. The spatial — temporal analysis of a monuments' distribution shows, that a population of the territory was decreased in time of the cold snap and increased at the periods of getting warmer. This feature is especially pronounced in the Northern part of the region. During the Upper Paleolithic period a settled way of life of the population was changed too. At the post-maximum period it was decreased, what, in probable, is connected with an unstable climate and, as a consequence, with an intensification of migration. At level of hypothesis the migration of separate population groups, in particular the carriers of traditions of such a type as Tymonovka-Judinovo, may be followed.

НОВІ ДАНІ ПРО КУЛЬТОВУ ПЛАСТИКУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. О. Гусев

У статті йдеться про нові знахідки жіночої пластики на поселеннях розвинутого Трипілля у Побужжі та межиріччі Південного Бугу і Дністра.

В колі нео-енеолітичних культур Близького та Середнього Сходу Південно-Східної Європи культ родючості став стрижневим у системі ранньоземлеробських релігійних вірувань. Ідея народжуваності в природі асоціювалася з уявленнями первісних людей про родючу силу жінки, матері. Посередниками між цими двома поняттями, ймовірно, виступали антропоморфні статуетки. Відомо, що трипільська культура є однією з найбагатших на знахідки культових теракот.

Енеолітичні фігури з території України нерідко підкреслено наділялися рисами родючості Матері-Землі. Так, в нижній частині живота окремих статуеток ранньотрипільського поселення Сабатинівка II заглибленими зображувалися дерева¹. На пластиці з Кошилівців (Трипілля СІ—СІІ) рослини змальовувалися проростаючими з жіночого лона². Чимало траплялося антропоморфні фігури з порожнинами в області тазу, там, де повинно зароджуватися нове життя (Лука-Врублівецька, Курилівка)³. У Нових Русештах I знайдено жіночі фігури, в черевну порожнину яких були покладені глиняні яйцеподібні кульки, які символізують зародок, «зерно життя»⁴. Жіноче лоно багатьох пластичних зображень, особливо в ранньому Трипіллі, позначалося ромбом — землеробським культовим знаком⁵. Ромб із крапочкою по центру Б. О. Рибаков розглядав як символ засіяного поля⁶. Яскраво виражена стеатопігія трипільських матрон, на наш погляд, була не випадковою, а також слугувала означенням великого репродуктивного потенціалу жінки.

Однак, найяскравіше семантичний зв'язок між родючою силою жінки-матері і родючістю землі виявився у практиці додавання зерна до глиняної маси, з якої формувалися антропоморфні статуетки. Традиція такого змішування тіста вперше була зустрінута на поселенні Лука-Врублівецька. Дев'ять фігурок з різних комплексів пам'ятки мали відбитки зернятка як на поверхні, так і всередині тіла⁷. Зважаючи на цей факт, С. М. Бібіков цілком справедливо зробив висновок, що антропоморфна пластика Трипілля з-поміж інших культів (культ предків, культ охоронниць домашнього вогнища, благополуччя сім'ї і роду) культ родючості відбивала найбільш показово⁸.

Хоча домішування зерна в жіночі фігури безпосередньо вказує на характер обряду за їх участю, крім матеріалів Луки-Врублівецької, у розпорядженні фахівців було лише кілька екземплярів ранньоземлеробських статуеток з чітко визначеними відбитками зернівок злакових культур. Це одна фігурука з болгарської ранньоземлеробської пам'ятки Рачев⁹, одна з гумельницького поселення Замбраска¹⁰, та декілька статуеток з відбитками зернівок проса з ранньотрипільського поселення Бернашівка¹¹. Цим переліком публічна інформація тривалий час і обмежувалася. Надходження нових пластичних антропоморфних матеріалів з поселень розвинутого Трипілля Середнього Побужжя та межиріччя Південного Бугу і Дністра не тільки поповнили список аналогічних знахідок, а й пролили додаткове світло на особливості відправлення провідного ранньоземлеробського культу. Зупинимося на характеристиці скульптурок.

1. Ніжки статуетки з поселення Вільшанка (Трипілля VI—VII, верхня течія р. Вільшанка, ліва притока Дністра) (розвідки В. А. Косаківського та автора) належали неорнаментованій фігуриці скорочених пропорцій із стеа-

топігічною масивною нижньою частиною, тісно зімкнутими ногами та кружецьм для країсті стійкості замість стоп (підтип С₁ за А. П. Погожевою¹²). Вона виготовлялася з добре відмуленої глини з домішками шамоту, піску та слюди. Якісний випал забарвлював її у жовтогарячий колір. Зернівка пшениці однозернянки (*Trifidum thoposoccum L.*)^{*} тут відбилася в передній частині опорного кружальця, ніби розділяючи стопи (рис. 1, 3).

2. Статуетка з характерним відбитком знайдена на поселенні Ворошилівка (Трипілля ВІІ)¹³. Зернівка пшениці двозернянки (*Trifidum dicoccum L.*) втискувалася з правого боку в літку стрункої «вагітної» фігурки на веретено-подібній ніжці (підтип С₂) (рис. 1, 1), виліпленої з тонкоструктурної глини з домішками піску і шамоту. Випал посередній, колір темнозелений. Після випалу поверхня виробу залишувалася і густо фарбувалася в червоний колір.

3. Найвиразніший екземпляр походить з поселення Цвіжин (Трипілля ВІ—ВІІ, р. Воронка, ліва притока Південного Бугу¹⁴). Фрагмент стегнової частини лівої ноги належав стеатопігічній статуетці, морфологічно близькій до підтипу С₂ (за А. П. Погожевою). Фігурка ліпилася з добре просіяної глини з домішками піску, шамоту і дрібної жорсткі. Колір світложовтий, слідів орнаментації не помічено. Зернівка ячменю голозерного (*Hordeum vulgare var nudum*) була втиснута прямо по центру лобкової частини тулуба, чітко означивши жіночий дітородний орган (рис. 1, 2).

При зіставленні вищеописаних статуеток з відомими раніше, простежується важливі відмінності. По-перше, якщо в ранньотрипільський час зерно кидалося в керамічне тісто, приготовлене для виготовлення пластики у великій кількості, то у розвинутому Трипіллі воно втискувалося в тіло вже сформованих фігурок поодиноко, причому робилося це демонстративно, на помітних місцях. Специфічність розташування відбитків повністю заперечує можливість випадкового попадання зерна, що цілком могло статися якщо не в Луці-Врублівецькій, то, принаймні, в Рачеві або Замбрасці. Особливо переконлива в цьому плані Цвіжинська статуетка, де зерня поміщалося в жіноче лоно так, ніби ним засівалося поле. Семантика зображення демонструє безпосередній зв'язок між жінкою, матір'ю і землею. Як земля засівається (запліднюється) зерном, так і жіноча іпостась — статуетка — «запліднюється» тим же зерном. Ритуал за участю таких фігурок міг провадитися як у сподіванні на добрий урожай, так і з надією на зародження нового людського життя. Дослідниця антропоморфної пластики стародавніх землеробів Пере-дньої та Середньої Азії О. В. Антонова звернула увагу, що в їхній уяві земля мала ті ж властивості, що й жінка¹⁵. Трипільський матеріал демонструє схожу картину. Разом з тим, приклад «засіювання» жіночих фігурок не просто ставить в один послідовний асоціативний ряд жінку і землю (жінка — земля), а демонструє їх взаємозв'язок (жінка — земля). Отже, в ритуалах ранньоzemлеробського культу родючості поняття жінка-матір взаємообумовлювалося і гармонійно поєднувалося з поняттям Матір-Земля.

По-друге, характер відбитку та сліди червоної фарби на статуетці з Ворошилівки показують, що фігурка фарбувалася після випалу та виолучення зернівки з літки, а, зважаючи на заполірування стопи та стегон нижче сідниць, не важко здогадатися про тривале її використання. С. М. Бібіков, спираючись на археологічні факти та зауваживши етнографічні дані, висунув гіпотезу, що трипільські антропоморфні статуетки кидалися у вогонь відразу ж після їх формування. «Після цього релігійно-магічного акту статуетками більше не користувалися. Їх пускали в небуття або знищували. Думаю, що так чинили не тільки із статуетками й зерном чи замішаними на борошні. Швидше всього таке ж призначення мала більшість скульптурних фігурок...»¹⁶. Інша доля спіткала Ворошилівську статуетку. Без сумніву, фарбування та заполірування засвідчують багаторазове застосування фігурки в церемоніях, а не поодиноке, як це мало місце із скульптурками Луки-Врублівецької. Ворошилівська статуетка, рівно як і вільшанська або цвіжинська, могли довго застосовуватися в ритуалах як із зерном, так і без нього,

* Усі палеоетноботанічні визначення проведені в лабораторії ІА НАН України. Висловлююши подяку Г. О. Пашкевич за аналізи та консультації, отримані під час роботи.

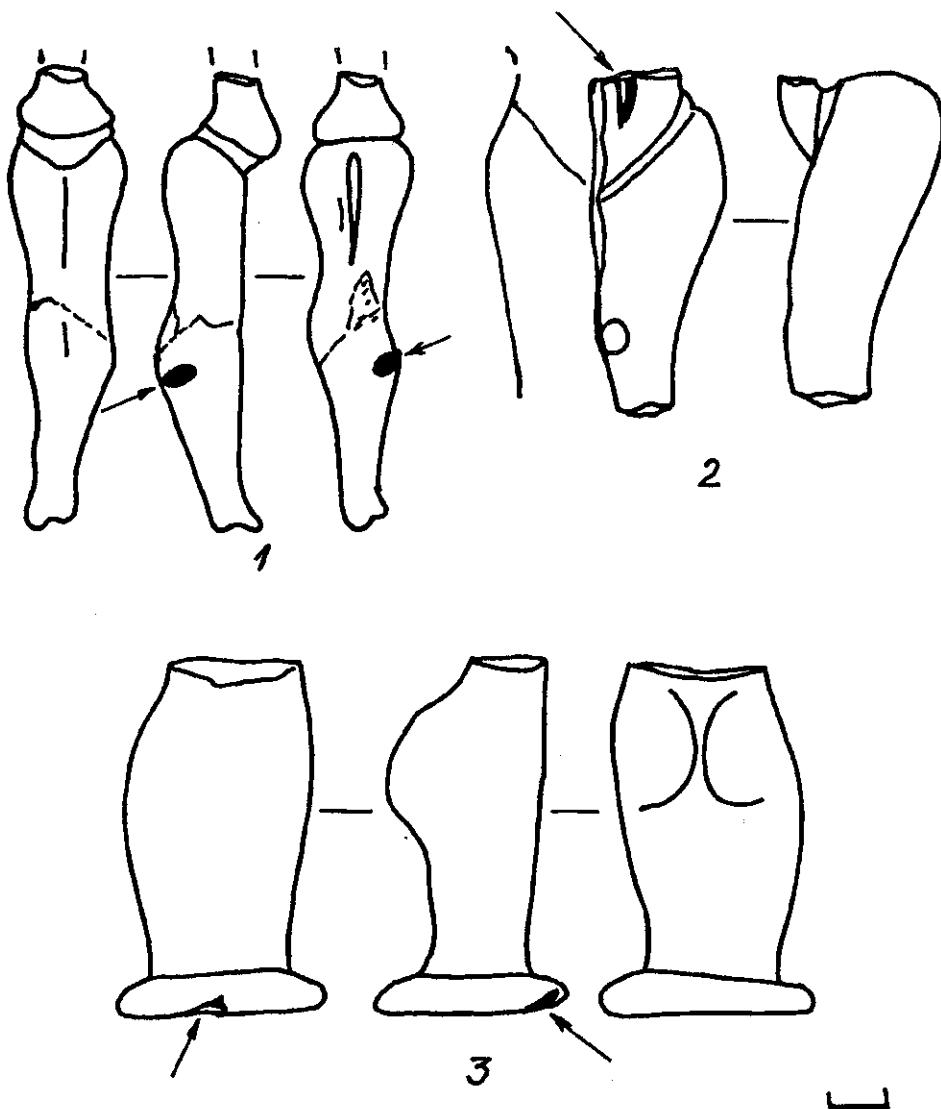

Рис. 1. Антропоморфні фігурки трипільської культури з відбитками зернівки злакових культур: 1 — Ворошиловка, 2 — Цвіжин, 3 — Вільшанка.

маючи чіткий відбиток (поняттєвий замінник зернини) на відповідному місці. Екстраполюючи висновки С. М. Бібікова щодо тривалості використання пластики за зразками із зерном на хронологічно пізніший час, відзначимо, що у розвинутому Трипіллі антропоморфні фігурки функціонували значно довше, ніж на ранньому етапі культури. Не дивно, що виготовлені з високою технологічною якістю, реалістичніші за стилями пластичного втілення та досконаліші за прийомами оздоблення, вони не могли швидко «пускатися в забуття».

Таким чином, нові дані про антропоморфну пластику трипільської культури суттєво розширили відомості про ранньоzemлеробський культ родючості. Вперше у дослідницькій практиці вдалося чітко простежити еволюцію ритуалу цього культу з використанням антропоморфних статуеток. Так, якщо у ранньотрипільський час «запліднення» жіночих фігурок провадилося шляхом домішування зернин у глину, то в розвинутому Трипіллі цей акт здійснювався одиничним демонстративним втискуванням зернівок, нерідко в область геніталій. На завершення відзначимо, що жіночі скульптурки перетворилися

з одноразових на часто вживані атрибути культу: при щедрому домішуванні зерна вони функціонували недовго, в той час як при одиничному втискуванні виконували свою роль в системі ідеологічних уявлень трипільців протягом тривалого часу.

Примітки

¹ Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗООИД.— 1960.— Т. 1 (34).— С. 296.— Рис. 4, 13, 14.

² Hadaszek K. La colonie industrielle de Koszylowce de l'époque énéolithique. (Album de fouilles).— Leopol-Krakow, 1915; Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 91.— Рис. 27, 2; С. 94.— Рис. 30, 2.

³ Погожева А. П. Вказ. праця.— С. 34; Гусев С. О. Трипольське поселення біля села Курілівка // VII Вінницька обл. істор.-краєзнавча конф. Тези доп.— Вінниця.— 1989.— С. 12.

⁴ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты 1 // КСИА.— 1970.— Вып. 123.— С. 64, 65.— Рис. 15, 13; Кусургашева А. П. Антропоморфная пластика из поселения Новые Русешты 1 // КСИА.— 1970.— Вып. 123.— С. 71, 74.— Рис. 16, 4.

⁵ Амброз А. К. Земледельческий культовый знак-символ (ромб с крючками) // СА.— 1965.— 3.

⁶ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— 2.

⁷ Бибиков С. Н. Культовые женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы // СА.— 1951.— Т. 15; Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— 38.— С. 204—263.

⁸ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 259.

⁹ Jerome. L'époque néolithique dans la vallée du Tansus // Rev. Archeol.— Paris, 1901.— Т. XXXIX.

¹⁰ Dumitrescu V. La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation énéolithique Balkano-Danubienne de type Gumelnica // Jahrb. prahist. u.ethnogr. Kunst, 1932-1933.— Berlin, 1934.

¹¹ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К, 1989.— С. 165.

¹² Погожева А. П. Вказ. праця.

¹³ Гусев С. О., Засець І. І. Трипольське поселення Ворошилівка на Південному Бузі // Подільська старовина.— Вінниця, 1993.— С. 75.— Рис. 16, 4.

¹⁴ Гусев С. О. Трипольська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1993.— С. 14.

¹⁵ Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии.— М., 1977.— С. 110, 111, 115.

¹⁶ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 255, 256.

С. А. Гусев

НОВЫЕ ДАННЫЕ О КУЛЬТОВОЙ ПЛАСТИКЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В религиозной системе первобытного земледельца наиболее важную роль играл куль плодородия. В обрядах этого культа трипольской культуры широко использовались женские статуэтки. Ритуальное действие состояло и в добавлении зерен к керамической массе, из которой изготавливались фигурки. Впервые на это было указано С. Н. Бибиковым. Однако, если во времена раннего Триполья (Лука-Брублевецкая, Бернашевка) зерно подмешивали обильно, на более развитом уровне этой культуры их стали вдавливать в женские фигурки по отдельности, в частности в области гениталий. Это, с одной стороны, является ярким утверждением единства образов «Земля» и «Мать». С другой стороны, сравнение материалов ранней и средней трипольских культур (VI—VII, VII) дает возможность зафиксировать эволюцию ритуала важнейшего культа поры раннего земледелия — культа плодородия, впервые в археологической практике.

NEW DATA ON CALT PLASTICS OF THE TRIPOLIAN CULTURE

On the religion system of savage agricultural man the cult of fertility played the most important role. On ceremonies of this cult of Tripolian culture the female statues were widely used. The best way of reproducing of such practice was the adding of corns to the ceramic mass of the bigures. The first person who mentioned it was S. N. Bibikov. But, if in the early Tripolie (Luka-Vrublevetska, Bernashivka) corns were adding henerously, then on the developed level of the culture (Vilshanka, Tsvizhin, Voroshylivka) corns were squeezing singulary in the body of statues, particulary in the place of genital. On one hand it's the bright approvetions «Earth» and «Mother» and on the other the comparison of the early Tripolie (A) and the middle Tripolie (B1—DII, BII) materials gives an opportunity to fix for the first time in the archaeological practice, the evolution of the rite of the most important early agricultural cult of the fertility.

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТОВЫХ ПРЕДМЕТАХ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ НАГОРНОЕ II (БОЛГРАД-АЛДЕНЬ II)

Н. В. Рындюк, Н. Н. Скаакун

Статья посвящена введению в научный оборот группы глиняных изделий, относящихся к культовым предметам и происходящих из гумельницкого поселения Нагорное II.

Расположенное на высокой террасе пресноводного озера Кагул многослойное поселение Нагорное II, нижний горизонт которого относится к энеолитическому времени (Болград-Алдень II), было открыто Л. В. Субботиным в 1964 г., тогда же были проведены и шурфовочные работы¹. Затем в течение нескольких лет (1966, 1969, 1971 гг.) на памятнике проводились раскопки², результаты которых были отражены в ряде публикаций, в том числе и в обобщающих работах по гумельницким поселениям Левобережья низовьев Дуная³. С начала 80-х гг. стационарные раскопки в Нагорном II проводятся силами Энеолитического отряда (рук. Н. Н. Скаакун) Института истории материальной культуры АН России (С.-Петербург)⁴.

С. Н. Бибиков, анализируя первые итоги работ 60-х гг., писал о выделении на памятнике двух энеолитических слоев⁵. Однако наши более поздние раскопки не дали безусловного подтверждения этого мнения. Сейчас имеются данные, позволяющие говорить о существовавших перепланировках отдельных участков в энеолитическое время: засыпка некоторых ям и выравнивание этой площади. Поскольку строительные работы 60-х гг. сильно разрушили поселение, возможность уточнения стратиграфии с помощью открытия новых сооружений маловероятна. Большие надежды мы возлагаем на детальный анализ полученных материалов⁶.

Настоящая публикация посвящена введению в научный оборот группы глиняных изделий, интерпретируемых как культовые предметы и происходящих из раскопок 1983—1988 гг. Здесь мы не касаемся антропоморфной пластики и ромбовидных амулетов, которые достаточно многочисленны, имеют оригинальный облик и могут послужить темой отдельной работы.

Вся публикуемая коллекция подразделяется на пять групп.

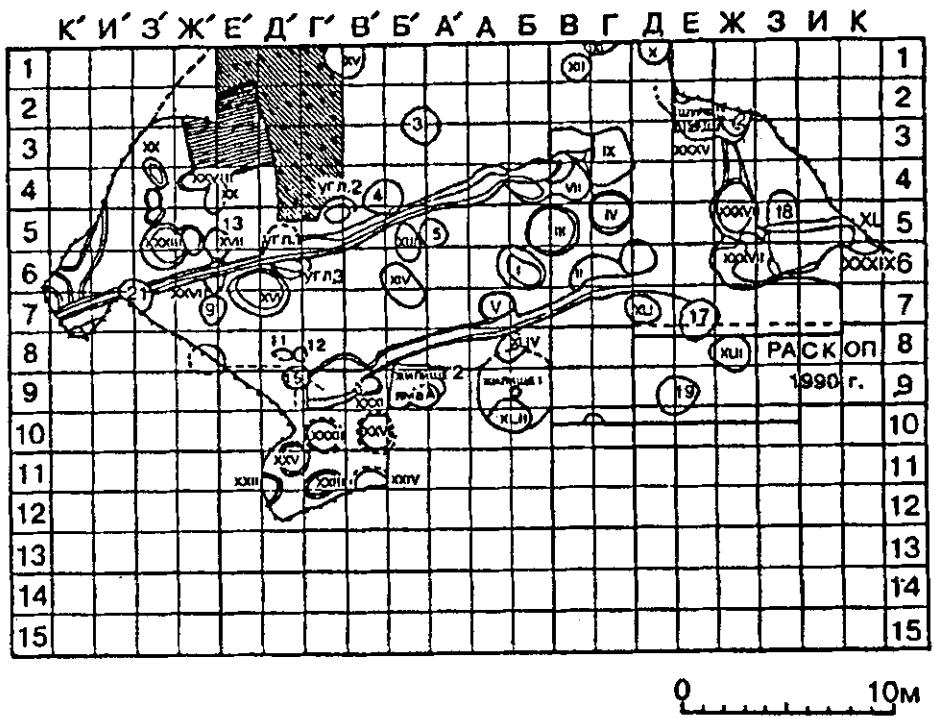

Рис. 1. План раскопок поселения Нагорное II (римскими цифрами обозначены энеолитические ямы).

1. «Моделька» (рис. 2, 1, 2а).

К этому типу мы относим фрагмент глиняной платформы (яма XXV). Обломок (длина 9, ширина 12, толщина около 1 см) представляет собой часть подпрямоугольного предмета, верхняя поверхность которого покрыта серым ангобом и залощена. Нижняя часть розового цвета, имеет намеренную шероховатость и неровные следы заглаживания — характерный признак приемов обработки поверхности некоторых типов как нагорненской, так и гумельницкой керамики в целом. По внешнему краю отчетливо виден след основания бокового бортика (ширина около 0,5 см). На одном из участков сохранилась его небольшая часть высотой 1 см, с внешней стороны он хорошо заглажен. В одном углу «модельки» — невысокая цилиндрическая ножка (высота 0,7 см), в другом же углу хорошо заметно место ее крепления к платформе. Исходя из сохранившегося фрагмента, трудно судить о первоначальном виде «модельки». Можно сказать лишь, что она была подпрямоугольной, имела бортик и 4 ножки. На территории Румынии и Болгарии известны подпрямоугольные модельки жилищ, жертвенники, печи. Вероятно, наша находка ближе всего к первому типу.

II. «Алтари».

В рассматриваемых материалах имеются два вида изделий, условно относимых к так называемым алтарям:

1) Фрагмент круглого столика-алтарика (рис. 2, 4) (найден в слое поселения; длина 5,5, ширина 4, толщина 2 см). Он изготовлен из серой глины, хорошо залощен. Боковая сторона и часть сохранившейся верхней поверхности покрыты белым ангобом, нижняя поверхность слегка вогнута, серого цвета. По краю верхней поверхности проходит полоса шириной в 1,5 см, окрашенная в красный цвет. Наружная боковая покатая стенка украшена тремя рядами параллельных углублений; сохранилось по 4 углубления в каждом ряду. В двух рядах ямочные углубления, судя по диаметру, сделаны одной и той же заостренной палочкой. В третьем же ряду орнамент лишь намечен неглубокими подчетырехугольными вдавливаниями. Аналогичные «столики-алтари» обнаружены и на других поселениях низовьев Дуная. Л. В. Суббо-

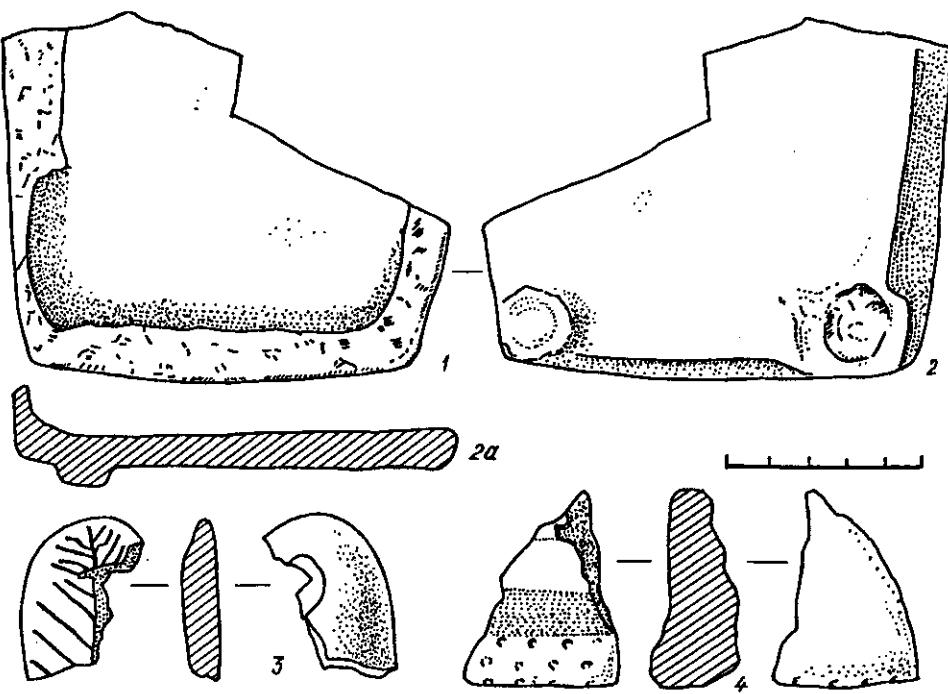

Рис. 2. Глиняная моделька: 1 — вид сверху; 2 — вид снизу; 2а — вид сбоку; 3 — красно-глиняный алтарь с изображением дерева; 4 — фрагмент круглого «столика-алтарика».

тиным опубликован фрагмент подобного предмета (возможно даже, что оба упомянутых фрагмента принадлежали одному изделию), который трактуется как «мелкий толстостенный сосуд» и соотносится со «столиками-алтарями» из других гумелиницких поселений (Озерное, Болград)⁷.

2) Два других предмета отличаются небольшими размерами. Первый из них (рис. 3) сероглиняный алтарик с примесью шамота, покрытый тонким слоем коричневого ангоба. Высота сохранившейся части около 2 см. Форма подпрямоугольная с тремя выступами-рожками сверху, один из которых обломан. На двух сторонах алтарика тонкими прочерченными линиями нанесены изображения дерева, причем на одной из сторон его ветви подняты, на другой — опущены. В нижней части заметно сквозное отверстие. Возможно, симметрично располагалось и второе отверстие. В целом же из-за фрагментированности находки трудно судить о ее первоначальном виде. Можно лишь отметить, что подобные миниатюрные алтари известны из Овчарово и поселений у Садиево и Рузе, однако они более крупных размеров⁸.

Второй алтарик (рис. 2, 3) также подпрямоугольных очертаний, но верхняя его часть округлена (высота сохранившейся части около 5 см). На одной из сторон также прочерчено изображение дерева с поднятыми ветвями. Предмет изготовлен из темно-красной охристой глины. Это единственный случай использования в Нагорном II такого сырья. Аналогии этому алтарю нам не известны.

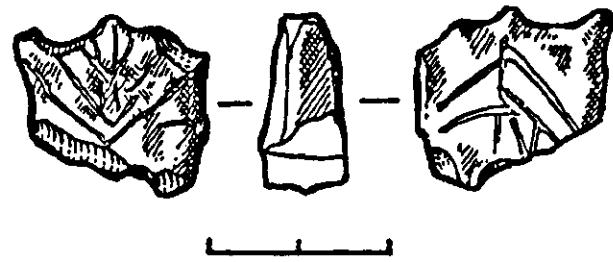

Рис. 3. Фрагмент миниатюрного алтаря с изображением дерева

III. Миниатюрные сосуды и крышечки.

Среди керамики Нагорного II выделяется группа миниатюрных экземпляров. Всего их одиннадцать. Все они различаются по форме, тесту и обработке поверхности.

1) Крышечки (рис. 4, 5, 6) (яма XVII; слой поселения). Найдено два идентичных экземпляра (диаметр 3,3, высота 2 см). Они изготовлены из серой глины с небольшой примесью шамота. Внешняя поверхность покрыта тонким слоем розоватого ангоба, в центре — низкий защип-ручка.

2) Мисочки — 2 экз. (найдены в слое). Одна из них (рис. 5, 1) (диаметр dna 2, диаметр верхней части 4,5, высота 1,8 см) без различимых примесей в тесте, поверхность покрыта розоватым ангобом, не скрывающим следы формовки сосуда пальцами. Другая мисочка (рис. 5, 2)

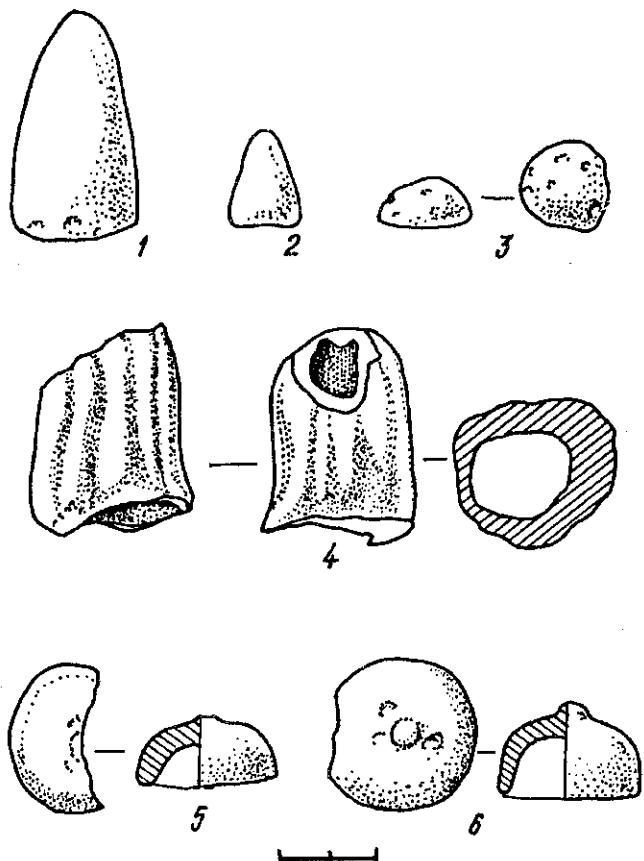

Рис. 4. Глиняные культовые предметы: 1, 2 — конусы; 3 — полукружие; 4 — «фаллическое» изображение; 5, 6 — миниатюрные крышечки.

(диаметр dna 4, венчика — 7, высота 3 см) имеет в тесте небольшое количество шамота, покрыта также розоватым ангобом.

3) Пять горшочков-банок (найдены в слое, два — в яме XXXIII). Сероглиняные, с примесью шамота, покрыты розоватым ангобом. Размеры первого из них (рис. 5, 8): диаметр dna 3,5, диаметр венчика 6, высота около 4 см; второй горшочек (рис. 5, 5) имеет диаметр dna 2,5, диаметр венчика 5, высоту 4,3 см; диаметр dna третьего сосудика (рис. 5, 6) 2,5, диаметр венчика 4,5, высота 3,8 см; четвертый сосуд (рис. 5, 7) — диаметр dna 3, диаметр венчика 4,5, высота 3,5 см; от пятого горшочка сохранился лишь фрагмент стенки и венчика (рис. 5, 9).

4) Фрагмент коричневоглиняного сосудика (донце и стенки; найден в яме) (рис. 5, 3). Высота сохранившейся части 2,5 см. Стенки резко расширяются кверху. Из-за фрагментированности сосуда трудно судить о его первоначальной форме.

5) Фрагмент сероглиняного горшочки (рис. 5, 4) (слой; диаметр dna около 4, высота сохранившейся части 5,5 см). В тесте примесь шамота, внешняя поверхность заглажена и покрыта розоватым ангобом. Видны следы росписи черной краской. На высоте около 4,3 см стенки резко сужаются.

Эти миниатюрные сосудики, составляющие компактную группу в многочисленном керамическом материале и известные из многих гумельницких поселений⁹, условно отнесены нами к культовым по аналогии с подобной посудой из других памятников (например, керамика из широко известной культовой сцены из Овчарово¹⁰), кроме того, для трипольских поселений этот вид керамических изделий также рассматривается как вотовый и использовав-

шийся для жертвенных приношений пищи¹¹. В то же время Л. В. Субботин по технике изготовления и вероятному назначению разделил всю миниатюрную керамику из памятников Болград-Алдень II на три категории: 1) довольно толстостенные, грубо сделанные, хотя и с соблюдением общей симметрии, усеченно-конические и биконические сосуды; 2) самые миниатюрные, грубо сделанные сосудики неправильных форм; 3) тонкостенные, качественно выполненные сосудики, повторяющие в миниатюре традиционные формы керамики. Исследователь предположил, что сосуды 1 категории могли служить в качестве солонок или мисок для красок, посуда 3 категории могла использоваться для культовых целей, относительно же керамики 2 категории — «скоро всего эти миниатюры предназначались в качестве детских игрушек либо были поделками самих детей...», т. к. «...весьма сомнительно, чтобы посуда для культовых целей делалась так примитивно-небрежно и грубо», тем более, принимая во внимание высокий уровень керамического производства и то, что «основные предметы культа (статуэтки, амулеты, «столики-алтари») изготавливались особенно качественно...»¹².

Не отрицая возможности использования части миниатюрной посуды для бытовых нужд (солонки и т. д.), считаем необходимым остановиться на следующем моменте. Среди культовых предметов имеются как высококачественные, так и довольно грубо сделанные экземпляры. Так, в коллекциях антропоморфной пластики из разных памятников (в том числе и Нагорного II) встречаются статуэтки различного качества изготовления, что наводит на мысль об их различном предназначении: одноразовое или долговременное использование. Возможно, такое предположение верно и в отношении миниатюрной посуды.

IV. Интересен округлый в сечении предмет (рис. 4, 4) (канава II; длина около 6, диаметр около 4,5 см). Внутренняя часть его заглажена лучше, чем ангобированная верхняя поверхность. Он изготовлен из глины серого цвета с примесью шамота, покрыт розоватым ангобом. Оба конца данного предмета обломаны, причем, судя по характеру слома, на узкой части могло быть отверстие. Подобные изделия известны из поселений Кокора I, Гумельница¹³ и др., для которых они интерпретируются как фаллические изображения.

V. К этому разряду коллекции принадлежат два конуса и полукружие. Один из конусов сероглиняный с примесью шамота (рис. 4, 1) (слой; диаметр

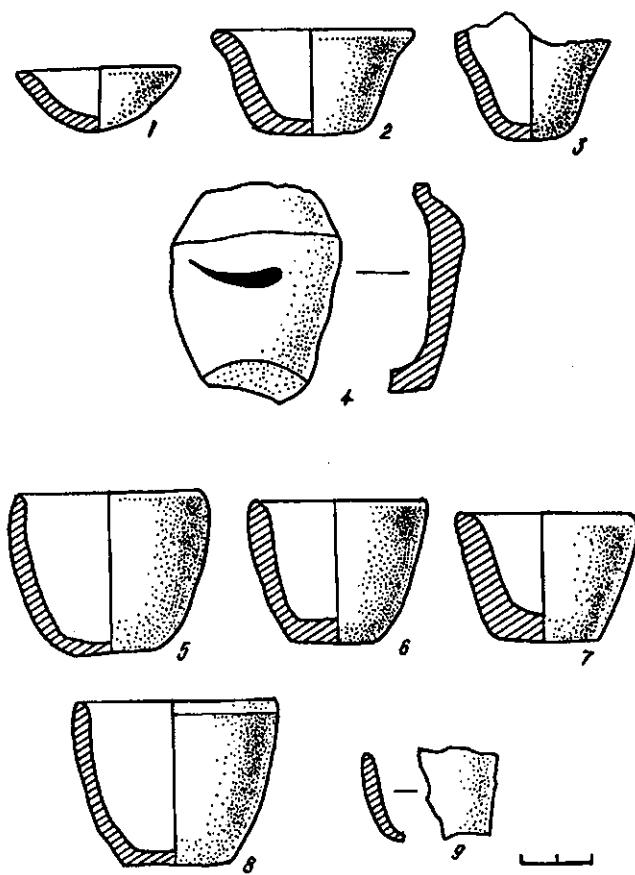

Рис. 5. 1—4 — миниатюрные сосуды; 5—9 — миниатюрные горшочки баночного типа.

основания 2,7, высота 4,5 см), второй же изготовлен из глины с большим количеством песка (рис. 4, 2) (яма XXVIII; диаметр основания 1,5, высота около 2 см). Полукружие (рис. 3, 3) (яма; диаметр 1,7 см, высота около 1 см) коричневоглиняное, без видимых примесей в тесте.

Несмотря на обнаружение подобных предметов на многих памятниках как культур гумельницкого круга, так и Триполье-Кукутень, их назначение по-прежнему остается дискуссионным. Исследователями предлагались различные интерпретации: игральные принадлежности «фишки»¹⁴, объемные знаки-символы для счетных операций¹⁵, ритуальные предметы¹⁶ и др. В целом же считаем возможным рассматривать конусы и полукружие из Нагорного II в общем контексте культовых вещей.

Таким образом, из поселения Нагорное II происходит серия разнообразных предметов (19 экз.), которые по аналогии с известными находками из энеолитических памятников Балкано-Дунайского региона могут быть отнесены к культовым. Примечательно, что, кроме них, в Нагорном II собрана большая коллекция других ритуальных изделий — антропоморфных фигурок и амулетов (более 40 экз.). Такая многочисленность предметов культа отличает памятник от других поселений Левобережья Дуная, хотя, возможно, подобная ситуация объясняется более полной изученностью Нагорного II. Найдены были сделаны по всей площади поселения, и, несмотря на обнаружение части из них (8 предметов) в ямах, в настоящее время не представляется возможным выделить в Нагорном II какое-либо особое «культовое место».

Примечания

¹ Субботин Л. В. Розвідки археологічних пам'яток по берегах оз. Кагул та р. Карасулак // Археологія.— 1968.— Т. 21.— С. 230.

² Субботин Л. В. Поселение гумельницкой и черняховской культур у с. Нагорного // Археологические открытия 1969 г.— М., 1970.— С. 224; Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница Юго-Запада Украины.— К., 1983.— С. 25.

³ См. напр.: Бібіков С. М. Пам'ятки культури Гумельниця на території УРСР // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 210—213; Субботин Л. В. Болградский локальный вариант энеолитической культуры Гумельница.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1975; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Археология СССР. Энеолит СССР.— М., 1981.— С. 253—256; Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница...; Бібіков С. Н., Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница на территории УССР // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 263—268.

⁴ Скакун Н. Н. Раскопки поселения Нагорное II в Нижнем Подунавье // Археологические открытия 1983 г.— М., 1985.— С. 354, 355; Скакун Н. Н. Раскопки у с. Нагорное // Археологические открытия 1985 г.— М., 1987.— С. 419.

⁵ Бібіков С. Н. О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельницы (Алдень II) на Юго-Западе СССР // VII Международный Конгресс дисториков иprotoисториков: Доклады и сообщения археологов СССР.— М., 1966.— С. 98.

⁶ Скакун Н. Н., Романова Г. А. Поселение Нагорное II в Нижнем Подунавье // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС.— М., 1987.— С. 215, 216; Романова Г. А., Скакун Н. Н. Stratigraphy of the upper horizon of the Nagornoye II settlement // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)— К., 1991.— С. 230, 231; Skakun N. N. The Excavations of the Eneolithic Site Nagornoye II // Symposia Thracologica.— Bucuresti, 1992.— Nr. 9.— P. 242, 243; Скакун Н. Н., Ринджук Н. В. К вопросу об антропоморфной пластике культуры эпохи энеолита Болград-Алдень II (по материалам поселения Нагорное II) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)— Тирасполь, 1994.— С. 22, 23; Скакун Н. Н., Стеганцева В. Я. Энеолитическая керамика поселения Нагорное II (из раскопок 1987 года) // Там же.— С. 23—26; Скакун Н. Н. Новые раскопки энеолитических поселений в низовьях Дуная // Археологические вести.— СПб., 1994.— № 3.— С. 58—68.

⁷ Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница...— С. 115, 116.

⁸ Тодорова Х. Энеолит Болгарии.— София, 1979.— Рис. 65; Тодорова Х., Василев В., Янушиевич З., Ковачева М., Вълев П. Овчарово // Раскопки и проучивания.— София, 1983.— Т. VIII.— Табл. 89, I—3; 90, 13; Ivanov I. S., Nikolov V. Katalog // Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa.— Freiburg, 1986.— Abb. 202, 203.

⁹ Dragomir I. T. Eneoliticul din sud-estul Romaniei: Aspectul cultural Stoicani-Aldei. — Bucuresti, 1983. — Fig. 27, 7—25; Бейлекчи В. С. Ранний энеолит низовьев Прута и Дуная: (Гумельницкие поселения Вулканешты II и Лопатника в южной части Молдавской ССР). — Кишинев, 1978. — Рис. 13, 3—5; 72, 3, 4, 7; Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница... — Рис. 38.

¹⁰ Тодорова Х. Указ. соч. — Рис. 65; Тодорова Х. и др. Указ. соч. — Табл. 90.

¹¹ См., напр.: Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы // МИА. — 1953. — № 38. — С. 144, 146.

¹² Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница... — С. 82.

¹³ Бейлекчи В. С. Исследование гумельницкого поселения у с. Кокора // Археологические исследования в Молдавии в 1972 г. — Кишинев, 1974. — Рис. 2, 9; Dumitrescu VI. Fouilles de Gumelnita // Dacia. — Bucuresti, 1925. — Vol. II. — Fig. 63, 3.

¹⁴ См., напр.: Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение... — С. 201; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — Рис. 13, 3—8.

¹⁵ Відейко М. Ю. Глиняные знаки-символы трипольской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К., 1987. — С. 32; Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 59, 60.

¹⁶ Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 75, 82.

Н. В. Риндюк, Н. М. Сакун

ПРО ДЕЯКІ КУЛЬТОВІ ПРЕДМЕТИ З ПОСЕЛЕННЯ НАГОРНЕ II (БОЛГРАД-АЛДЕНЬ II)

Із розкопок 1983—1988 рр. гумельницького горизонту багатошарового поселення Нагорне II (берег оз. Кагул, Нижнє Подунав'я) походить колекція глиняних предметів (10 екз.), що складають п'ять груп: 1) фрагмент моделі житла (?); 2) два мініатюрних вівтарики з зображенням дерев і фрагмент круглого «столика-вівтарика»; 3) мініатюрні посудини і покришки — 11 екз.; 4) «фалічне» зображення; 5) «фішки». За аналогіями з відомими знахідками із енеолітичних пам'яток Балкано-Дунайського регіону ці речі можна вважати культовими. Okрім них, в Нагорному II, зібрано велику колекцію антропоморфної пластики і ромбоподібних амулетів (понад 40 екз.). Знахідки походять з усієї площини поселення, і, незважаючи на те, що частину з них було знайдено у ямах, не дозволяють визначити у Нагорному II «культове місце».

N. V. Ryndiuk, N. N. Skakun

ON SOME ITEMS OF CULT FROM THE SITE OF ANCIENT SETTLEMENT NEAR NAGORNOYE II (BOLGAR-ALDEN' II)

Collection of earthenware things (19 items) results from the excavation of the Gumelnitsa horizon of the multilayer settlement near Nagornoe II (a bank of the Kagul lake, the lower reaches of Danube). It consists of five groups: 1) fragment of a dwelling model (?); 2) two diminutive altars with trees' representations and a fragment of a round «table-little altar»; 3) diminutive vessels and lids — 11 items; 4) «phallic» representation; 5) «counters». They may be referred to religious things by analogy with known findings from the Eneolithic monuments of the Balkan—Danube Region. Apart from these, a large collection of anthropoid plastics and rhomb-like amulets (more than 40 items) is picked in Nagornoje II. Findings were made over the whole square of the settlement. Thus, despite revealing some part of them in pits, it is impossible now to single out any special «religious» place.

МЕТАЛЛОГРАФИЯ И ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНЕЙШЕГО МЕТАЛЛООБРАБАТЫВАЮЩЕГО ПРОИЗВОДСТВА (ЭПОХА ЭНЕОЛИТА)

Н. В. Рындина, И. Г. Равич

В статье приведены данные результатов металлографических анализов материалов из энеолитических памятников второй половины IV тыс. до н. э. Балкано-Карпатской металлургической провинции.

Как известно, металлографический метод является наиболее традиционным в исследовании древнего металла. Первые опыты по его использованию в археологии относятся к рубежу XIX—XX вв., однако и в наше время он сохраняет ведущее значение при решении таких проблем, как реконструкция древних технологий по микроструктуре металла.

Простота металлографического метода, возможность быстро получить ответ при анализе массовых серий изделий обеспечивают его преимущества перед более сложными современными методами изучения микроструктуры, которые, как правило, дополняют результаты, полученные при металлографическом исследовании. Трактовка разнообразных микроструктур, наблюдаемых на древних изделиях, основана как на представлениях об общих закономерностях их формирования, так и на конкретных данных о строении различных металлов и сплавов, отраженных в современных атласах. Однако, многие составы и обработки древности в настоящее время не применяются, поэтому возникает необходимость создания подобных атласов для древних металлов и сплавов. Описание их физических и механических свойств, неразрывно связанное с анализом микроструктур после различных обработок, естественно, входит как составная часть в подобную работу. Таким образом, задача археологического металловедения на современном этапе формулируется как построение зависимостей типа «состав — структура — свойства» в применении к различным технологическим схемам, не отраженным в современных исследованиях. В приложении к массовому археологическому материалу эпохи энеолита подобный подход представляется достаточно плодотворным, что мы постараемся проиллюстрировать на ряде примеров, которые будут приведены ниже.

Наиболее яркий металл эпохи энеолита получен при раскопках памятников Юго-Восточной Европы, связанных с ареалом культур Гумельница, Винча-Плочник, Кукутени-Триполье, Тисаполгар-Бодрочкрестур и др. Изумительные по многообразию и числу находок коллекции их металла представлены втульчатыми топорами-теслами, топорами-молотками, теслами-долотами, шильями, разного рода украшениями¹. Невиданное по масштабу горно-металлургическое производство носителей этих культур, основанное на разработке рудников Аи Бунара, Рудной Главы, поразительный взлет их технических знаний, виртуозное совершенство кузнецких и литейных навыков позволяют ставить достижения металлургии Балкано-Карпатского энеолита в ряд феноменальных историко-культурных явлений Старого Света. По справедливому заключению Е. Н. Черных, в Юго-Восточной Европе в IV тыс. до н. э. произошла «металлургическая революция» и возникла самая ранняя в истории первобытного общества Балкано-Карпатская металлургическая провинция (БКМП)². Она включала богатые рудными источниками Северные Балканы и Карпаты, а также безрудные области степной и лесостепной зоны Северного Причерноморья. Население этих областей использовало в своей металлообработке привозной металл, поступавший из фракийских, среднедунайских и трансильванских источников³.

© Н. В. Рындина, И. Г. Равич, 1996

На кафедре археологии МГУ было проведено металлографическое исследование 467 энеолитических изделий второй половины IV тыс. до н. э., связанных с культурами юго-восточной периферии БКМП (культуры Гумельница, Варна, культуры «переходного периода» Болгарии, Триполье А—В, нодордиловские, постмариупольские памятники Причерноморья, Хвалынские могильники Поволжья). В итоге исследования установлено, что многообразные технологические схемы изготовления изделий энеолита в большинстве случаев связаны с ковкой: она является либо основной, формующей операцией, либо вспомогательной, обеспечивающей доработку литой заготовки. Возникающие в процессе проведения ковки рекристаллизованные структуры, обусловленные промежуточными или сопутствующими деформации нагревами металла, оказались самыми массовыми в нашей коллекции. В наибольшей степени их различия определялись колебаниями размеров полиздротов и показателями разнозернистости. Расшифровка подобных структур, исходя из анализа величины зерна, весьма затруднительна, так как известно, что эта характеристика зависит от многих факторов: состава металла по примесям, степени деформации, исходной величине зерна, времени отжига и др. Однако, при изготовлении модельных образцов нами было установлено, что анализ величины зерна в сочетании с показателями микро- и макротвердости может привязать рекристаллизованную микроструктуру к определенным температурным интервалам, в которых проводились горячая ковка или отжиг изделия.

Модельные образцы обрабатывали согласно следующей схеме. Для выплавки образцов использовали промышленную электролитическую медь марки М1 состава: Cu — 99,9%, Bi — 0,002%, As — 0,002%, Fe — 0,005%, Ni — 0,002%, Pb — 0,005%, Sn — 0,002%, S — 0,005%, O — 0,08%, Zn — 0,005%, всего примесей — 0,1%. Медь расплавляли в угольных тиглях в электрической муфельной печи под слоем древесного угля и при температуре 1100 °С разливали в стальную изложницу диаметром 15 мм и высотой 100 мм. Полученные цилиндры ковали в горячую при температуре 800—900 °С до пластин толщиной 4 мм. В этом состоянии медь имела крупное зерно (0,09 мм), твердость по Виккерсу 55 кГ/мм², макротвердость 68 кГ/мм² (состояние 1). Для получения еще более крупного зерна часть пластин отжигали при 1000 °С в течение 30 мин., что приводило к образованию структуры с зерном диаметром 0,15 мм, твердостью по Виккерсу 55 кГ/мм², макротвердостью 65 кГ/мм² (состояние 2). Необходимость изготовления образцов с исходной крупнозернистой структурой была связана с тем, что подобная микроструктура характеризовала изучаемые нами изделия, а данные, связанные с исследованием ковки при температуре или отжига исходно крупнозернистой меди, крайне скучно представлены в литературе. Из пластин вырезали образцы размером 4×4×4 мм, которые ковали в холодную и при температуре 400—1000 °С со степенью обжатия 50% (что часто встречается в кованных археологических изделиях). После холодной ковки образцы отжигали в электрической муфельной печи при интервале температур 200—1000 °С, выдержка при температуре составляла 15 мин. На образцах измеряли твердость по Виккерсу, макротвердость при нагрузке 200 Г как среднее из 10 измерений, а также оценивали величину зерна по стандартным таблицам⁴ и разнозернистость по методике⁵. Полученные данные показаны на рис. 1. Результаты по температурным интервалам рекристаллизации меди в состояниях 1 и 2, а также по величине зерна после рекристаллизации мы сопоставляли с имеющимися в литературе данными, относящимися к меди различного состава с разным исходным зерном⁶. Полученные в итоге выводы можно в кратком виде сформулировать следующим образом. 1. Деформированная волокнистая структура с твердостью 130—110 кГ/мм² может существовать в интервале температур 20—400 °С. 2. Частично рекристаллизованные структуры можно условно разделить на три типа. Первый тип структуры: доля рекристаллизованного объема очень мала, твердость 120—100 кГ/мм², температурный интервал существования 200—450 °С. Второй тип структуры: доля рекристаллизованного объема занимает около половины поля зрения, диаметр рекристаллизованных зерен 0,02—0,05 мм, твердость 80—90 кГ/мм², температур-

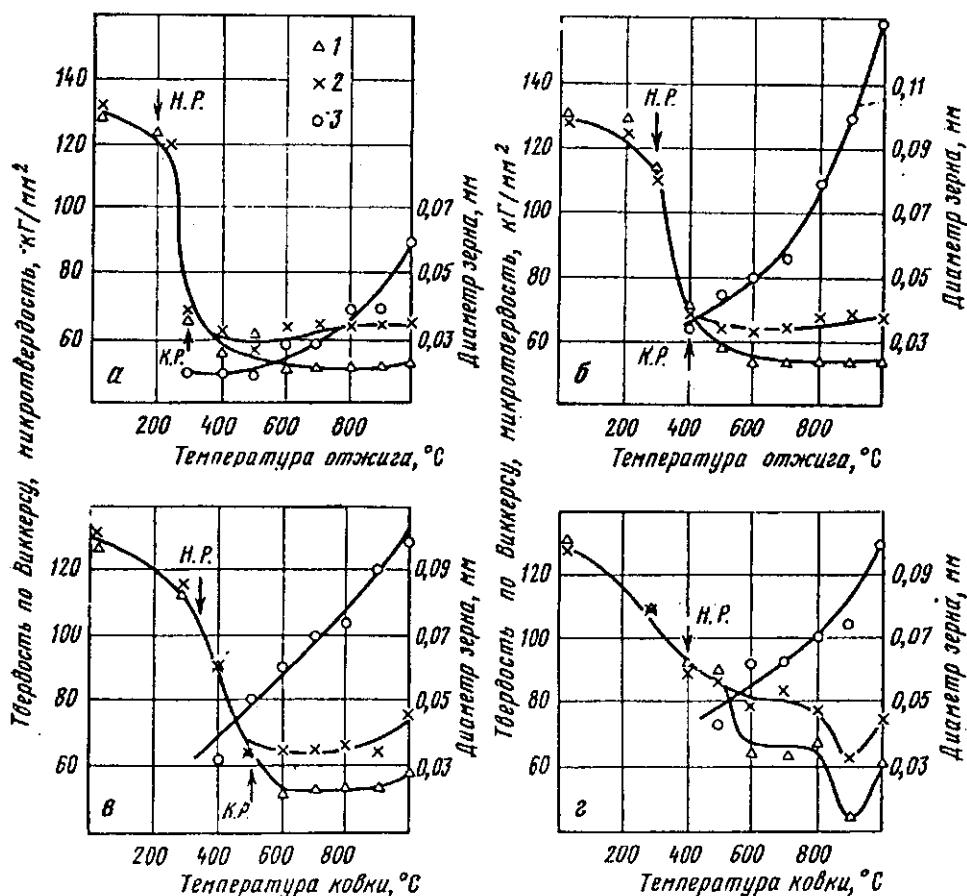

Рис. 1. Изменение твердости по Виккерсу, микротвердости и диаметра зерна меди после холлодной ковки и отжига (а, б) и ковки при различных температурах (в, г): 1 — твердость по Виккерсу; 2 — микротвердость; 3 — диаметр зерна; б, г — диаметр исходного зерна 0,15 мм; а, в — диаметр исходного зерна 0,09 мм. Стрелками отмечены начало и конец рекристаллизации.

ный интервал существования 300—500 °С. Третий тип структуры: зерна полностью рекристаллизованы, диаметр их колеблется в пределах 0,02—0,05 мм, микротвердость и макротвердость совпадают и равны 65—70 кГ/мм², область существования 300—550 °С. 3. Полностью рекристаллизованная структура с зерном 0,05—0,08 мм, макротвердостью 55—65 кГ/мм² и микротвердостью 65—75 кГ/мм² встречается в интервале температур 600—800 °С. Структура с той же твердостью, но более крупным (до 0,2 мм) зерном, характерна для температур 900—1000 °С.

Перенесем заключения о температурных интервалах ковки, полученные на модельных образцах, на конкретный археологический материал БКМП. Обращает на себя внимание обилие примеров использования предплавильных температур (900—1000 °С) в практике мастеров, действовавших в гумельницком и варненском очагах металлопроизводства. Эти температуры применялись при кузнецкой доработке литых заготовок тесел-долот, топоров-молотков, топоров-тесел, а также при ковке некоторых крупных украшений-булавок и браслетов. На рис. 2, 1 показана микроструктура топоромолотка типа Видра из гумельницкого поселения Понево (рис. 3, 1). Она состоит из очень крупных полизидрических зерен (диаметром 0,09—0,15 мм). На их фоне различимы включения закиси меди, образующие вытянутые цепочки. Местами по их расположению угадываются контуры чрезвычайно крупных кристаллов исходной литой заготовки изделия (диаметром 0,15 мм). Очевидно, что она подвергалась деформации с обжатием 50—60%. Микротвердость металла — 75 кГ/мм², макротвердость — 60 кГ/мм². Как видно

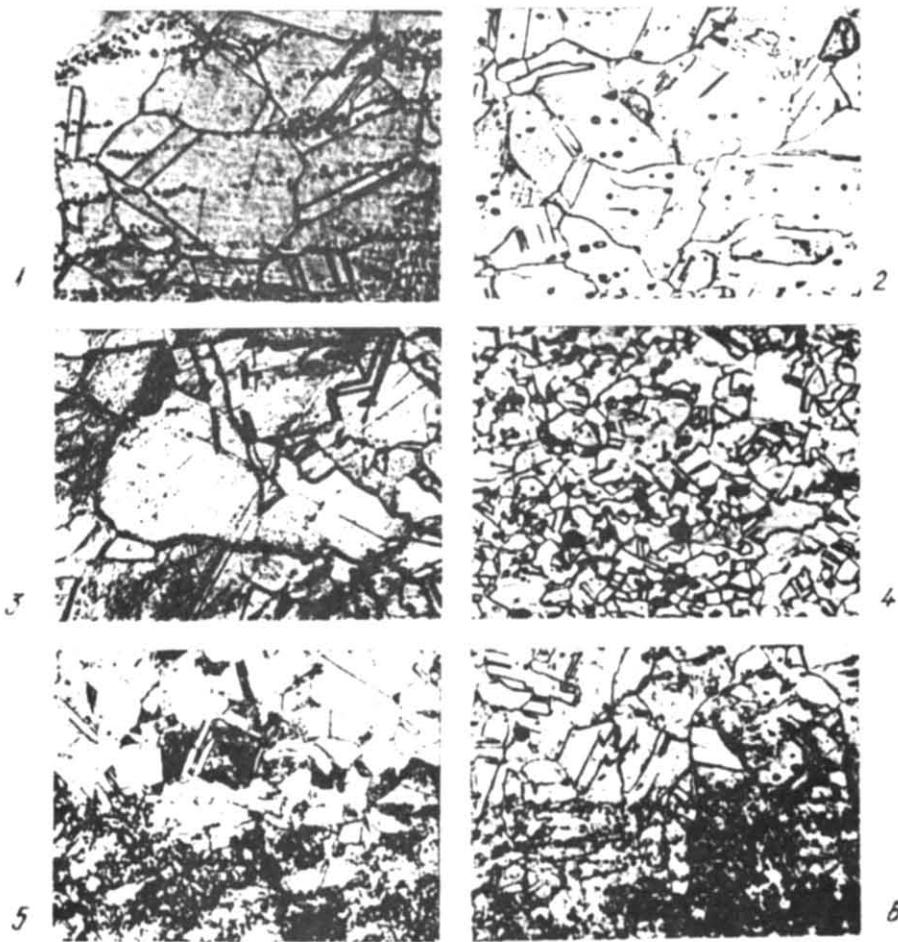

Рис. 2. Микроструктура изделий культур Гумельница и Варна ($\times 120$): 1 — топор-молоток типа Видра, поселение Цонево, ан. 1379; 2 — топор-молоток типа Варна, могильник Девни, ан. 1368; 3 — браслет, могильник Дуранкулак, ан. 1482; 4 — булавка, поселение Старозагорские минеральные бани, ан. 1417; 5 — браслет, могильник Дуранкулак, ан. 1484; 6 — браслет, могильник Дуранкулак, ан. 1915.

из рис. 1 в, г, сочетание крупного зерна с высокими для отожженной меди показателями микр- и макротвердости характерно для металла, который ковали при температуре около 1000 °С.

В качестве дополнительных примеров высокотемпературной ковки могут быть приведены крупнозернистые рекристаллизованные структуры топора-молотка типа Варна из могильника Девни и поперечно-пластинчатого браслета из могильника Дуранкулак (рис. 2, 2; 3; 3, 2, 5). Оба изделия культуры Варна дают показатели микр- и макротвердости, характерные для деформирующих воздействий при предплавильных температурах. Что же обусловило необходимость применения столь высоких температур в практике кузнецких работ, проводившихся мастерами Гумельницы и Варны? Обращаясь к кривой изменения твердости в зависимости от температуры ковки (рис. 1, г) можно видеть, что рекристаллизация меди с исходным крупным зерном 0,15 мм происходит замедленно: в интервале температур 600—800 °С сохраняются отдельные нерекристаллизованные участки, отчетливо заметные при рассмотрении микроструктуры и приводящие к сохранению высоких значений твердости. Подобные участки создают неоднородность структуры, которая в этом случае содержит малопластичные области деформированного металла. В свя-

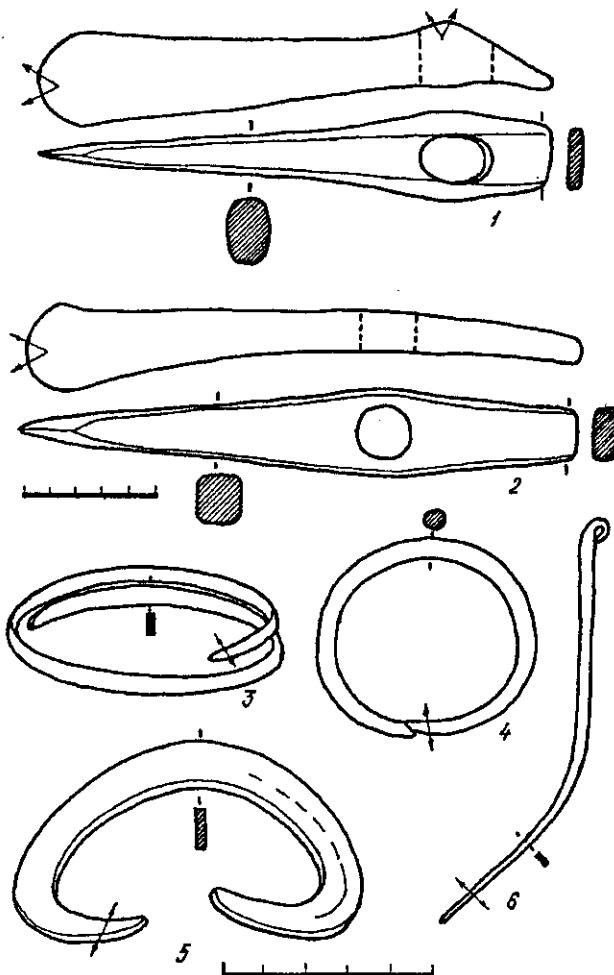

Рис. 3. Изделия культур Гумельница и Варна, структуры которых приведены на рис. 2: 1 — ан. 1379; 2 — ан. 1368; 3 — ан. 1484; 4 — ан. 1915; 5 — ан. 1482; 6 — ан. 1417. Сечущими показаны места среза для изготовления шлифа.

женных температурах (300 — 500 °C), либо при температурах меди (600 — 800 °C). Предплавильные температуры ковки (900 — 1000 °C) осваиваются позднее и связываются с появлением устойчивых серий крупных орудий ударного действия и крупных, сложных по форме украшений. Однако, хронологические рамки использования определенных температурных режимов ковки индивидуальны в каждом очаге металлопроизводства. Так, в гумельницком очаге низкие температуры ковки характерны для узкого отрезка времени (первая фаза Гумельницы), высокие температуры ассоциируются со второй и третьей фазами культуры. Таким образом, феноменально высокий температурный потенциал формовки металла приурочен в гумельницком очаге почти ко всей протяженности его существования. Иная картина вырисовывается применительно к раннетрипольскому очагу (Триполье А—БI). Период кузнецкой формовки металла при 300 — 800 °C оказался здесь затяжным и регулярное использование высоких температур проявляется лишь на позднем этапе сложения среднетрипольского очага (Триполье ВII—СI). Хвалынский очаг металлообработки дает примеры использования только температур 300 — 800 °C, за их рамки местные мастера так и не выходят. Обобщение этих наблюдений позволяет предположить, что становление нового центра металлообработки предполагает некоторый период ученичества,

и с этим понятно стремление древних мастеров избежать подобного температурного интервала неполной рекристаллизации и перейти в область безопасных с точки зрения пластичности температур 900 — 1000 °C. Это особенно важно при переворке крупных заготовок, которые требуют применения значительных усилий при ковке.

Приложение полученных на модельных образцах микроструктурных наблюдений к металлу БКМП позволило выделить ряд общих закономерностей в развитии древней металлообработки, а также установить некоторые характерные приемы, свойственные металлопроизводству конкретных очагов и регионов, входивших в состав провинции. Так, материалы регионов, металлообработка которых развивается длительно и независимо (фракийско-нижнедунайский, карпато-поднепровский), показывает, что у истоков эволюции кузнецкой техники стоит ковка металла при пониженных температурах (300 — 500 °C), либо при температурах красного каления меди (600 — 800 °C). Предплавильные температуры ковки (900 — 1000 °C) осваиваются позднее и связываются с появлением устойчивых серий крупных орудий ударного действия и крупных, сложных по форме украшений. Однако, хронологические рамки использования определенных температурных режимов ковки индивидуальны в каждом очаге металлопроизводства. Так, в гумельницком очаге низкие температуры ковки характерны для узкого отрезка времени (первая фаза Гумельницы), высокие температуры ассоциируются со второй и третьей фазами культуры. Таким образом, феноменально высокий температурный потенциал формовки металла приурочен в гумельницком очаге почти ко всей протяженности его существования. Иная картина вырисовывается применительно к раннетрипольскому очагу (Триполье А—БI). Период кузнецкой формовки металла при 300 — 800 °C оказался здесь затяжным и регулярное использование высоких температур проявляется лишь на позднем этапе сложения среднетрипольского очага (Триполье ВII—СI). Хвалынский очаг металлообработки дает примеры использования только температур 300 — 800 °C, за их рамки местные мастера так и не выходят. Обобщение этих наблюдений позволяет предположить, что становление нового центра металлообработки предполагает некоторый период ученичества,

связанный с использованием низких температур при ковке металла. Высокие температуры используются в кузнечном деле на более поздней стадии его развития. Отсутствие признаков такого ученичества свидетельствует об ином неместном характере становления металлообработки.

В этой связи можно высказать некоторые соображения о происхождении Балкано-Карпатской металлургии. Металлографический и спектральный анализы болгарских находок, предшествующих по времени Гумельнице, связанных с культурой Марица-Караново V, обнаружил поразительно совершенные методы металлургического плавления меди, литья и последующей кузнечной обработки в предплавильных режимах (900—1000 °C). Эти наблюдения делают обоснованной гипотезу о переднеазиатском импульсе, сыгравшем решающую роль в становлении балканской металлургии позднего неолита в первой трети IV тыс. до н. э.⁸. Однако, революционный скачок в последующем развитии металлопроизводства энеолита был совершенно независимым, обусловленным местными поисками и открытиями. Независимо от восточных и южных влияний у носителей балкано-дунайских энеолитических культур Гумельница, Варна, Винча-Плочник, Тисаполгар, Бодрогкерестур возникают древнейшие в Старом Свете проущные топоры и тяжелые комбинированные орудия, новые способы литья в двух и даже трехсоставные формы, невиданные по уровню совершенства кузнечные приемы, проводившиеся при нагреве металла до предплавильных температур.

Апофеозом металлургических достижений энеолита Юго-Восточной Европы явилось открытие графитовых литейных форм. Их использование мастерами западного ареала БКМП документируется результатами металлографического изучения гумельницких и варненских медных находок⁹.

До сих пор археологов поражал факт почти полного отсутствия литейных форм в поселениях балкано-дунайского энеолита, факт, казавшийся парадоксальным при гигантском скоплении здесь сотен крупных литых изделий. В процессе микроструктурного изучения медных орудий возникло предположение, что материалом литейных форм являлся графит, который сгорал после нескольких циклов использования изложниц. В лабораторных условиях был проведен эксперимент по отливке меди в специально изготовленную из графита литейную форму плоского топора. В итоге эксперимента удалось подтвердить высказанную в литературе точку зрения о том, что графит способен растворяться в наружных слоях медных отливок. Растворимость эта проявляется в случае, если медь насыщена кислородом. За счет диффузии углерода в медь начинается его реакция с кислородом, которая из-за медленной кинетики процесса протекает только по поверхности раздела,литейной формы с металлом. В итоге образуется раскисленная зона наподобие той, которая наблюдалась в изделиях Гумельницы и Варны (рис. 2, 5, 6; 3, 3, 4), а также на опытных отливках в графит. Месторождения графита широко представлены в Юго-Восточной Европе, а знакомство населения с местами его выходов подтверждается использованием графита в росписях гумельницкой и варненской керамики. Таким образом, известные в настоящее время преимущества графитовых форм (предохранение металла от окисления, возможность получения гладких отливок) были открыты еще в IV тыс. до н. э., уточнены и вновь открыты лишь в XX в. (в связи с литьем титановых сплавов).

Еще одно важное изобретение удается теперь вписать в пределы энеолита. Металлографическое изучение штейновых включений в медных изделиях (рис. 2, 4; 3, 6) и шлаковых настылей на стенках тиглей поздней Гумельницы показало, что медь получали восстановительной плавкой руд смешанного характера — оксидносульфидных. Этот процесс был освоен, видимо, вскоре после плавки чистых окисленных руд. Эксперимент по лабораторному воспроизведению прямой металлургической плавки куприта с халькоzinом прошел успешно. За счет взаимодействия закиси меди (Cu_2S) при нагреве смеси до 1200 °C в восстановительной среде удалось получить жидкую медь, перекрытую штейном. В готовой меди сульфидные примеси оказывались близкими по концентрации и составу меди энеолитической, когда соотношение закиси и сульфида в опытной шихте было равным¹⁰.

Металлографический анализ древнейшего металла Юго-Восточной Европы, «АРХЕОЛОГИЯ», № 3, 1996 р.

пы позволил не только обосновать феноменально высокий уровень местного производства, но и показать сложные формы его социальной организации. По результатам аналитического исследования металлическая продукция мастеров БКМП распадается на две большие группы, различающиеся как по набору изделий, так и по технологии их обработки. Крупные орудия и крупные сложные по форме украшения отличаются стабильностью типов и единствообразием технологических схем их формовки. Мелкие орудия и украшения характеризуются многообразием форм, и вариантностью технологических схем, дающих себя знать даже в пределах единой типологической их разновидности. Это отражает, по-видимому, наличие в системе местной металлообработки двух различных по уровню технической культуры структурных ячеек производства: клановой и индивидуально-семейной. Клановые объединения мастеров, обитавшие, по-видимому, в специализированных поселках, имели очень узкую профессиональную специализацию. Судя по материалам гумельницкого очага, в них действовали горняки, металлурги, кузнецы, литейщики и резчики литьевых форм. Единственной фигурой индивидуально-семейного ремесла был мастер-универсал, освоивший все виды металлургических занятий. В одном очаге могли совмещаться разные формы объединений мастеров. Так в очагах западного ареала БКМП (гумельницком, раннетрипольском, среднетрипольском и др.) существовали и индивидуально-семейные, и кланово-производственные организации металлургов. Напротив, в очагах восточного ареала провинции (новоданиловском, хвалинском и др.) металлообработка выступала исключительно в индивидуально-семейной форме¹¹.

В заключение несколько слов о существующих системах периодизации древнейших металлургических знаний. Многие исследователи пытались построить «родословное древо» металлургии и проследить ее развитие во времени (Х. Коглен, К. Ламберг-Карловский, Ф. Форбс¹² и многие другие). Создаваемые в итоге системы периодизации считались универсальными, всеобщими для всех регионов Старого Света, хотя базировались они по большей части на аргументах логического характера. Аналитические доказательства, хотя и привлекались, выглядели весьма скромно. Вписать в периодизационные схемы такого рода наши конкретные технологические характеристики, свойственные металлопроизводству энеолита, можно лишь с большой натяжкой. Очевидно, что все ныне существующие схемы дают лишь грубое, упрощенное представление о реальной последовательности металлургических знаний. Понимание действительного процесса их развития немыслимо без создания региональных систем периодизации, основанных на широком привлечении новых металлографических наблюдений. Вычленение из них общих технологических достижений надрегионального значения позволит в дальнейшем выйти на уровень обобщенных оценок в построении родословного древа металлургии.

Примечания

¹ Рындина Н. В. О периодизации древнейшего металлообрабатывающего производства Юго-Восточной Европы // Вестник Московского Университета. Серия 4. История.— 1992.— № 6.— С. 68—70.

² Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 263—265; Черных Е. Н. О юго-восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита // Studia Prachistorica.— София, 1978.— № 1—2.— С. 175; Chernykh E. N. Periodisierung der Frühmetallzeit: allgemein oder regional? // Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'Età del Bronzo in Europa.— Verona, 1982.— S. 30—34.

³ Cernykh E. N. Fruhestes Kupfer in der Steppen - und Waldsteppen — Kulturen Osteuropas // Die Kupferzeit als historische Epoche. Teil 2, Saarbruckener Beiträge zur Altertumskunde.— Bonn, 1991.— Band 55.— S. 581—588.

⁴ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите) // Научный доклад, представленный в качестве диссертации на соискание уч. степени докт. ист. наук.— М., 1993.— С. 13.— Табл. 1.

- ⁵ Смирягин А. П. Промышленные цветные металлы и сплавы.— М., 1956.— С. 554.
- ⁶ Горелик С. С. Рекристаллизация металлов и сплавов.— М., 1980.— С. 317.
- ⁷ Равич И. Г., Рындина Н. В. Методика металлографического изучения древних кованых изделий из меди // Естественнонаучные методы в археологии.— М., 1989.— С. 91—100.
- ⁸ Рындина Н. В. Новые данные о древнейшей металлургии Болгарии // *Priprudeva*, Sofia.— 1993, № 6.— С. 138—151.
- ⁹ Рындина Н. В. О периодизации...— С. 72, 73.
- ¹⁰ Рындина Н. В., Колосова В. С., Инденбаум Г. В., Бойных Н. М. К проблеме использования сульфидных медных руд в энеолите Балкан // Комплексные методы исследования археологических источников. Материалы к V Совещанию 21—23 ноября 1989 г.— М., 1989.— С. 41, 42.
- ¹¹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы...— С. 33, 34.
- ¹² Coghlan H. H. Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze.— Oxford, 1951.— P. 28—33; Lamberg-Karlovsky C. C. Historical Continuity, Stage and Process; the Development of a Metallurgical Technologu // Зборник народног музеја у Београду. Том VI.— Београд, 1970.— С. 344—359; Forbes R. S. Studies in Ancient Technology.— Vol. VIII, Leiden, 1971.— P. 25.

H. V. Риндіна, І. Г. Равич

МЕТАЛОГРАФІЯ Й ВИВЧЕННЯ СТАРОДАВЬОГО МЕТАЛООБРОБНОГО ВИРОБНИЦТВА (ДОБА ЕНЕОЛІТУ)

У результаті металографічного аналізу найдавнішого металу Південно-Східної Європи вдалося не тільки обґрунтувати феноменально високий рівень місцевого виробництва, але і показати складні форми його соціальної організації. У продукції майстрів Балкано-Карпатської металургійної провінції виділяються дві групи, що різняться як набором виробів, так і технологією їх обробки. На думку автора це могло б відображати наявність в системі місцевої металообробки двох різних за рівнем технологічної культури структурних осередків виробництва: кланової та індивідуально-сімейної.

N. V. Ryndina, I. G. Ravich

METALLOGRAPHY AND STUDYING THE MOST ANCIENT METAL-WORKING PRODUCTION

As a result of metallographical analysis of the most ancient metal of South-Eastern Europe it managed not only to base a phenomenon of the high level of a local production, but also to show complicated forms of its social organization. Two groups, distinguished both in article set, and in their working method, are singled out among the output of foremen in the Balkan-Carpathian metallurgical province. In the authors' mind, it might reflect a presence of two structural production centers with different levels of the technological culture (of a clan and of an individual family) in the system of a local metal-working.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

К ВОПРОСУ О КРЕМНЕОБРАБАТЫВАЮЩЕМ ПРОИЗВОДСТВЕ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (по материалам Болгарии)

Н. Н. Скаакун

В статье рассматриваются основные тенденции развития кремнеобрабатывающего производства в энеолите Балкано-Дунайского региона.

Археологические изыскания послевоенных десятилетий заставили в корне пересмотреть устоявшиеся представления о характере древнеземледельческих культур Юго-Восточной Европы как отсталой периферии цивилизации того времени. Раскопки многочисленных памятников энеолита Балкано-Дунайского региона и, в частности Болгарии, свидетельствуют об уникальных достижениях, сделанных в это время обществом в различных сферах материальной и духовной жизни¹. Изучение их орудийных комплексов позволяет считать, что одной из причин прогрессивного развития являлись открытия в технике, применение которых в различных областях способствовало его подъему на более высокую ступень по сравнению с предыдущими периодами. В первую очередь большое значение имело открытие способов плавки металлов — меди и золота. Несомненно, это открытие послужило толчком к кардинальным переменам во многих производствах и хозяйстве в целом. Тем не менее медь не стала доминирующим видом сырья для орудий труда. Она в силу своих физико-химических свойств могла применяться лишь для ограниченного круга инструментов и оружия. Из нее изготавливались мотыги, топоры, тесла, долота, шилья, пробойники и т. д.² и очень редко, из-за быстрой затупляемости и вследствие этого малой эффективности, орудия с режущими или скребущими функциями³. Поэтому в энеолите основным сырьем для орудий труда продолжает оставаться кремень, наряду с которым используются также камень, рог, кость, глина⁴. В этом можно было бы усмотреть прямое продолжение неолитических традиций и рассматривать эту часть инвентаря энеолитических культур как наиболее архаическую. Однако всестороннее изучение массовых коллекций инструментов и сопутствующих им материалов неолита и энеолита показывает, что в энеолитический период в кремнеобрабатывающем производстве происходят существенные изменения. Во-первых, в Балкано-Дунайском регионе и более северных областях на смену мелкогалечным породам кремня, широко применявшимся в неолите, приходит более интенсивное использование меловых отложений, насыщенных крупными конкрециями этого сырья. Таковы разработки кремня в Добрудже. Во-вторых, смена сорта сырья не является единственным отличием. Вместе с этим совершается переориентация производства на получение нового типа заготовок для орудий труда. Ими стали крупные пластины стандартных размеров, суперпропорциональных очертаний, обладающие оптимальными техническими качествами полуфабрикатов для большинства инструментов (рис. 1). Эти пластины имеют прямой или слабоизогнутый профиль, параллельные боковые края с острыми прямыми кромками. Их поперечное сечение

© Н. Н. СКААКУН, 1996

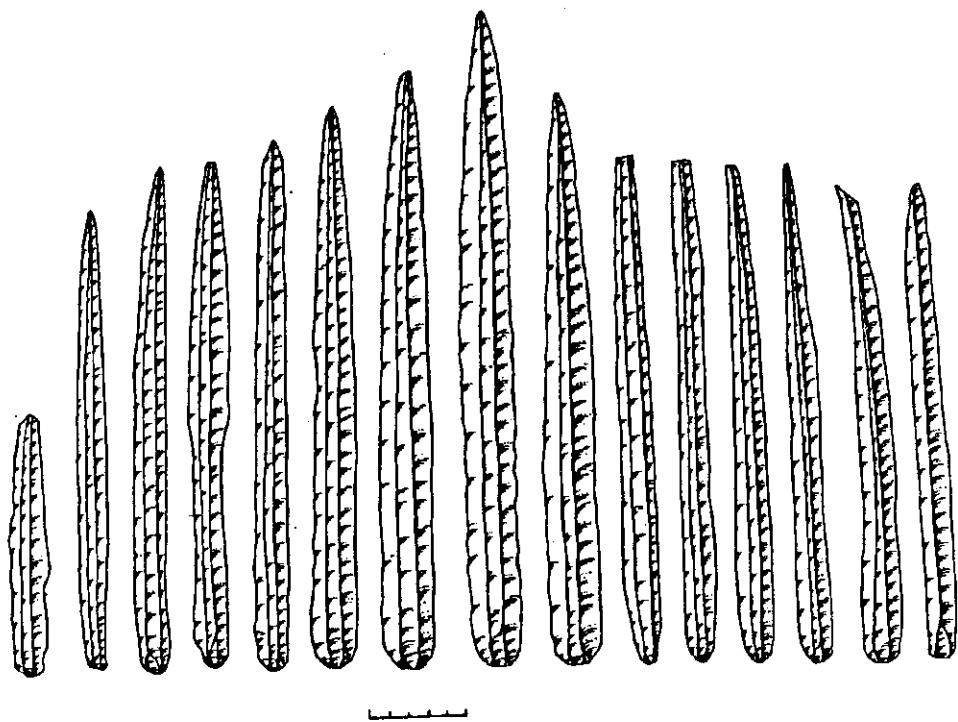

Рис. 1. Пластины из добруджанского кремня (пос. Голямо-Делчево (Болгария) — раскопки проф. Х. Тодоровой).

подтреугольно или трапециевидно, по толщине они одинаково плотные по всей длине и утончаются лишь у самого кончика. Длина уникальных экземпляров достигает 40 см, многие составляют 25—30 см, а изделия в 15—20 см при ширине 2—3 см не являются редкостью. Эти стандартные по размерам и облику заготовки существенно отличаются от изделий неолитического времени с их менее выраженной стандартизацией и неправильностью форм. Обилие находок в мастерских призматических нуклеусов в разных стадиях использования и отходов производства позволяет с достаточной полнотой реконструировать процесс расщепления (рис. 2). Как правило, при выборе желваков предпочтение отдавалось овальным, вытянутым формам. Для достижения желаемых результатов — получения пластин столь геометрически правильных форм — применялась хорошо разработанная технология, включающая специальные способы подготовки ударной площадки, оформления корпуса нуклеуса, выделения ребер, обработки плоскости скальвания (рис. 3), а также подживления нуклеусов после серии снятия заготовок. Для успешного раскалывания был не-

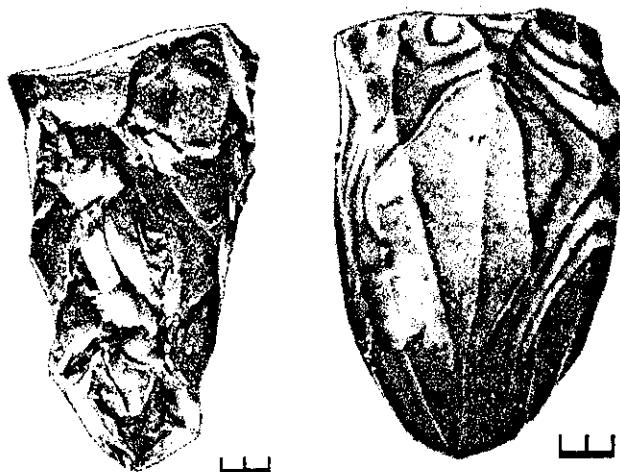

Рис. 2. Нуклеус из поселения Бодаки (Украина) (раскопки автора).

Рис. 3. Нуклеус в начальной стадии использования (Кремиковцы (Болгария), подъемный материал).

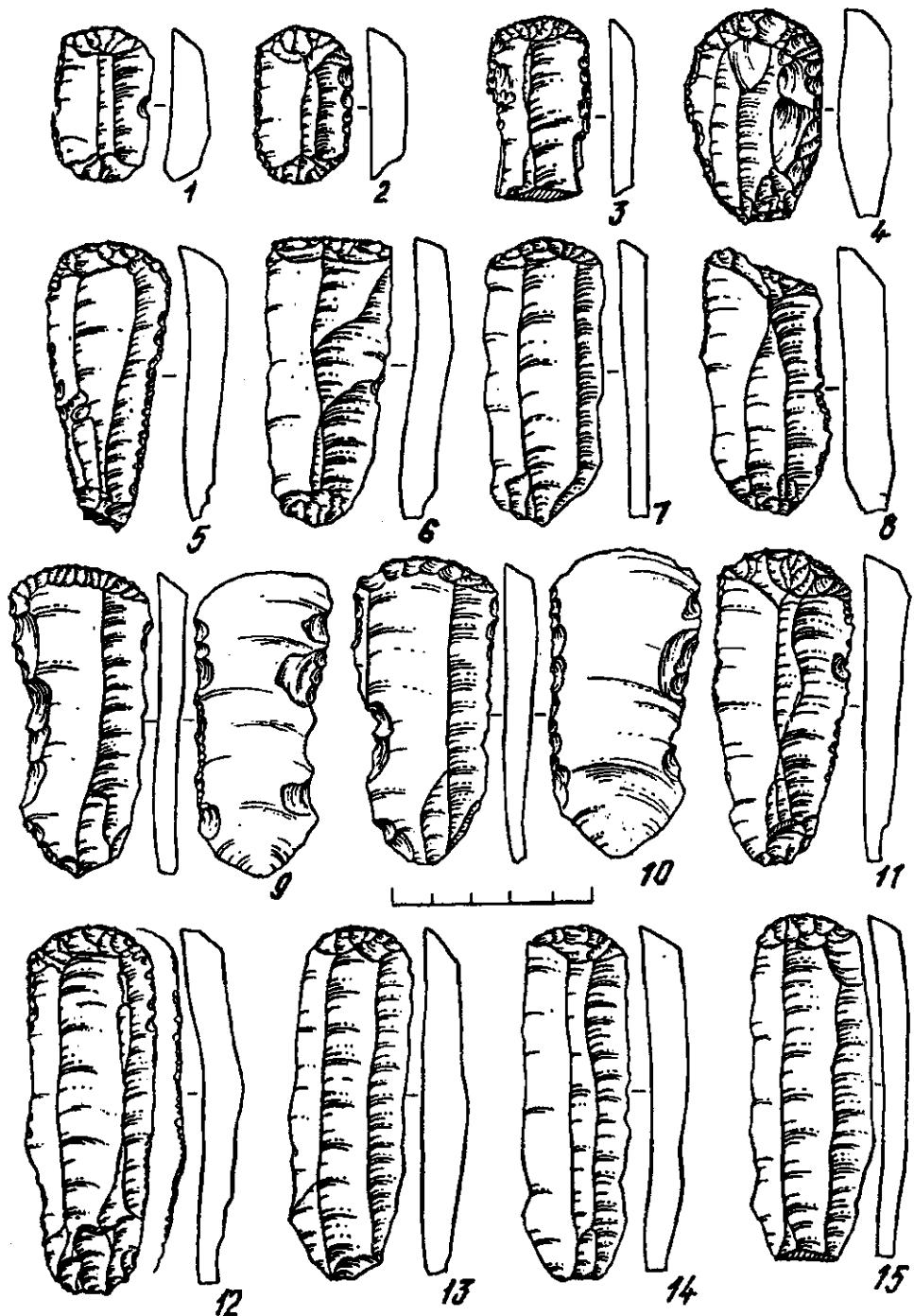

Рис. 4. Орудия труда из энеолитических поселений Болгарии Голямо-Делчево, Дуранкулак (раскопки проф. Х. Тодоровой).

маловажен и подбор орудий, с помощью которых оно производилось. Некоторые экспериментаторы считают, что подобное качество расщепления было невозможно без введения новшеств в его технологию. Среди прочих называют термическую обработку сырья и употребление медного отжимника. Соблюдение этих приемов подразумевает высокий уровень мастерства раскалывания⁵.

Многие орудия из крупных пластин, благодаря остроте боковых кромок, использовались в работе без дополнительной подправки лезвий, но там, где было необходимо, применялись различные виды регулярного ретуширования. Стандартность заготовок способствовала ярко выраженной серийности орудий, в которых процент случайных или переходных форм незначителен. Это единство однотипных инструментов достигалось еще и специальным выбором нужной части пластины для орудий конкретного назначения, размеры которых варьировались в рациональных пределах с помощью контролируемого способа расщепления заготовок в специальных приспособлениях. Так, например, концевые скребки, испытывавшие в работе большую нагрузку, изготавливались из нижних неломких частей пластин длиной 6—9 см. Эксперименты показали, что именно эти размеры наиболее удобны при использовании орудия без рукояти. Стержневые сверла (длиной 2,5—3 см) делались из самого прочного отрезка, прилегающего к ребру пластины. Стандартизация и серийность были присущи не только орудиям с типологически выраженным формами, но и вкладышам режущих инструментов. Так, средние сечения пластин по размерам даже визуально подразделяются на несколько групп. Таксологические исследования подтвердили это разделение по назначению: для определенного назначения применялись вкладыши стандартной формы и размеров (рис. 4).

Новый тип заготовок привел не только к стандартизации инструментов, но и способствовал появлению новых специализированных орудий. Так, систематическое использование двуручных стругов для шкур и дерева стало возможным только с возникновением пластин энеолитического облика, так как иначе заготовки, не обладая их прочностью и размерами, были малоэффективны в работе.

Археологические факты позволяют говорить и о более глубокой специализации самого кремнеобрабатывающего производства в энеолите. Если в неолите следы расщепления кремня и изготовления орудий фиксируются почти в каждом жилище, то в энеолите, кроме этого, имеются мастерские, сосредоточенные вблизи мест добычи, где производилась первичная обработка сырья. Изготовление же орудий происходило на окрестных поселениях, где найдены полуфабрикаты и готовые инструменты, но без следов использования. Отсюда орудия транспортировались в различные регионы. Интересен тот факт, что в некоторых районах, удаленных от мест добычи кремня, например, в Причерноморье Болгарии или низовьях Дуная в Молдове и на Украине при преимущественном использовании там орудий из добруджанского кремня, находки самого сырья в конкрециях, а также нуклеусов и продуктов расщепления почти отсутствуют. К тому же немногочисленные изделия из местных пород кремня по своим низким техническим качествам не идут ни в какое сравнение с привозными, что зависело в большей степени не от качества сырья, а от уровня мастерства изготовления. Эти данные, являющиеся свидетельствами импорта готовых орудий, говорят о специализации кремнеобрабатывающего производства и наличии в нем мастеров-профессионалов. Не абсолютизируя для каждого конкретного памятника приводимые признаки энеолитического кремнеобрабатывающего производства: а) использование желвачных пород кремня, б) усовершенствование технологии его расщепления и получения оптимальной заготовки, в) специализацию самого производства и возникновение в нем профессионализма, их комплекс мы можем рассматривать как качественно новое явление, определившее основные тенденции развития. Аналогичная ситуация наблюдается и в некоторых других районах Европы, где имелись залежи желвачного кремня: в Гранд Приссенни во Франции, Спине в Бельгии, на Украине в районе Кременецкой возвышенности и др.

Все эти данные позволяют говорить о том, что в энеолитическое время кремнеобрабатывающее производство достигает вершины развития как в техническом, так и организационном отношении. Вероятно, это производство, как и добыча меди, ее обработка, изготовление керамики и т. д., вырастает за рамки домашних промыслов в отрасли первобытного ремесла.

Примечания

- ¹ Тодорова Х. Энеолит Болгарии.— София, 1979.
- ² Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.— София, 1978; Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1994.
- ³ Скакун Н. Н. Опыт реконструкции хозяйства древнеземледельческих обществ эпохи энеолита причерноморского района Болгарии.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1987.
- ⁴ Скакун Н. Н. Кремнеобрабатывавшее производство в эпоху энеолита в Болгарии // III Seminar on Petroarchaeology.— Plovdiv, 1984.
- ⁵ Crabtree Don E. Notes on experiment in flint knapping // Tools used for making flaked stone artefacts.— Tebiwa, 1967.— Vol. 10.— № 1; Crabtree Don E. An introduction to flint working // Occasional papers of the Idaho State University Museum.— Pocatello, Idaho, 1972.— Vol. 23.

Н. М. Скакун

ДО ПИТАННЯ ПРО КРЕМЕНЕОБРОБНЕ ВИРОБНИЦТВО ДОБИ ЕНЕОЛІТУ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БОЛГАРІЇ)

Археологічні факти дозволяють говорити про глибоку спеціалізацію кремнеобробного виробництва в енеоліті. Окрім слідів розщеплення каменю і виготовлення знарядь майже в кожному житлі в цей час відомі майстерні, що розташовані поблизу місць добування, сировини, де і проходив процес її первинної обробки. Виготовлення знарядь проходило в довколишніх поселеннях, де були знайдені напівфабрикати і готові інструменти, але без слідів використання. Звідси знаряддя транспортувались в різні регіони. Можна виділити такі ознаки енеолітичного кремнеобробного овиробництва: а) використання жовнових порід кременю; б) вдосконалення технології розколювання і одержання оптимальних заготовок; в) спеціалізація самого виробництва й появі професіоналізму. Очевидно, обробка кременю в енеолітичний час виходить за межі домашнього промислу і стає окремою галуззю первісного ремесла.

N. N. Skakun

ON THE PROBLEM OF FLINT-WORKING INDUSTRY OF THE ENEOLITHIC PERIOD IN SOUTH-EASTERN EUROPE (BY THE MATERIALS OF BULGARIA)

The archaeological data allow to say about the deep specialization of flint-working industry during the Eneolithic. Besides the traces of flint-knapping and tool production almost in every dwelling, for that time the workshops situated near the flint-mining places are known, there the primary flint-working was made. But tool production was carried out on the neighbouring settlements, where a lot of half-finished products and tools without utilization traces were found. From those sites the tools were transported to different regions. The following signs of the Eneolithic flint-working industry can be distinguished: a) use of nodule flint sorts; b) improving of flint-knapping technology and receiving of optimal half-finished products; c) specialization of this industry and appearance of professional workers. Probably, the Eneolithic flint-working exceeded the limits of house trade into a branch of the prehistoric industry.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ

ПАМ'ЯТІ
ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНИША
(1918—1993)

О. С. Ситник, Р. Т. Грибович

З першого погляду може видатись, що Олександрові Чернишу у науці «везло», що усійому давалось легко, без значних зусиль і зовнішніх перешкод. Адже, пройшовши лихоліття війни (а це 5 викреслених років), він у 30 років захищає кандидатську дисертацію, у 42 — докторську. У 35-річному віці виходить з друку його перша монографія.

графічна праця, через рік — ще одна (загалом їх 10, дві з яких — ще у рукописах). Проте ця поверхова «везучість» оманлива. За нею стоять десятки років напруженої систематичної праці, пошукув, знахідок, гори чернеток та конспектів, тисячі кілометрів експедиційних доріг і сотні кубометрів перебраного руками культурного шару. Це був справді подвижницький труд в ім'я Науки!

Олександр Панкратович Черниш народився 25 грудня 1918 р. у с. Холми на Чернігівщині у сім'ї вчителів. У цьому мальовничому куточку України минули його дитячі роки. Після закінчення середньої школи він вступає до історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1936 р.). Глибоке зацікавлення становив для нього археологічний напрямок. На старших курсах О. Черниш стає працівником відділу первісної археології Київського історичного музею. Очевидно, саме праця у музеї дала йому розуміння археології і відкрила за-

© О. С. СИТНИК, Р. Т. ГРИБОВИЧ, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

129

чення археологічних артефактів для відтворення об'єктивних процесів найдавнішої історії. Він зумів побачити в археологічних предметах не мертві символи давно минулих епох, а живий пластичний матеріал, наповнений історичною інформацією. Крім того, безпосередня робота з різними колекціями археологічних культур дала майбутньому досліднику значний практичний досвід, який пізніше він використає у польових студіях.

Відразу ж після закінчення університету у 1941 р. він вступає до лав захисників рідної землі від фашистських окупантів. Важкі, а подекуди й трагічні, наслідки мали для нього ці страшні роки.

Лише у 1946 р. він повертається до археології — молодшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР. З перших же днів наукової праці Олександр Черниш поринає у вир бурхливої польової діяльності. Особливо велике значення для формування молодого науковця мала участь у тригільській експедиції Т. С. Пассек у Середньому Подністров'ї (власне у цій експедиції він провадить перші розвідки палеоліту на Дністрі (Новые палеолитические местонахождения на территории Молдавской ССР // КСИИМК.— 1949.— Вып. 26.— С. 15—21).

У цей же час він веде власні широкі дослідження багатошарової палеолітичної стоянки Володимиривка на Кіровоградщині, опрацьовує величезну кількість наукової літератури. Все це дало йому можливість уже через два роки (1948) захистити кандидатську дисертацію, матеріали якої були опубліковані окремою монографією (Володимиривська палеолітична стоянка, 1953).

Наприкінці 40-х рр. дослідник спрямовує свої зусилля на вивчення палеоліту Подністров'я — теми, започаткованої ще у 20—30-ті рр. М. Рудинським і продовженої у 40-ві П. Борисковським та С. Бібковим. О. Черниш звертає увагу насамперед на ту частину басейну Дністра, яка тривалий час перебувала під владою Польщі та Румунії — території сучасних західних областей України. Тут його попередники у 20—30-х рр. Ю. Полянський, Ч. Амброжевич та І. Ботез уже підготували «палеолітичний ґрунт» для широких наукових досліджень. Ї справді, у 1948 р. О. Черниш відкриває унікальну пам'ятку Молодове V у Чернівецькій обл., яка з часом стала всесвітньою домовою опорною стоянкою палеоліту не тільки України, але й Європи взагалі. На широких площах експедицією під керівництвом О. Черниша досліджено 20 різночасових культурних горизонтів від пізньомустьєрського до мезолітичного віку. На пам'ятці виявлено загалом понад 100 тис. крем'яних знахідок, численні вироби з кісток та рогу викопних тварин. Серед останніх — рогові сопілки, кирки, гарпун, статуетки, серія «жезлів родоначальників», проколки, голки та ін. На базі цих матеріалів були отримані перші в межах колишнього СРСР визначення абсолютного віку за C^{14} для палеолітичних поселень, які лягли в основу хронологічної колонки розвитку палеолітичної культури на Дністрі.

З 1950 р. весь життєвий і творчий шлях Олександра Панкратовича пов'язується із західноукраїнським краєм. Він переїздить до Львова і починає працювати ст. науковим співробітником у Львівському відділі Інституту археології АН УРСР, а у 1951 р. очолює Дністровську археологічну експедицію, яка провадить цілеспрямовані польові дослідження пам'яток кам'яного віку у Прикарпатті, головним чином на правобережжі Середнього Дністра. Цікаво, що результати цих робіт стали помітними уже в 1958 р., коли Комісією по вивченю четвертинного періоду АН СРСР був організований огляд геологічних умов знаходження палеолітичних стоянок Молодове I і Молодове V, у якому брали участь провідні науковці того часу — А. Москвін, Г. Горецький, В. Попов, І. Іванова, Е. Вангенгейм, О. Величко, О. Рогачов та О. Черниш. У «Протоколі» цього огляду, зокрема, було зазначено, що «багатошарові стоянки в Кельменецькому районі Чернівецької області на Середньому Дністрі є єдиними хронологічними опорними пам'ятками обширної території південно-західної частини Східно-Європейської рівнини».

Одним з найважливіших досягнень польових робіт на Дністрі було відкриття першого у світовій практиці мустьєрського житла, збудованого з великих кісток викопних тварин, переважно мамонта. Фіксація цього житла у 1959 р. у 4 шарі стоянки Молодове I стала визначною науковою подією міжнародного значення, що повело за собою перегляд багатьох традиційних положень сучасного палеолітознавства. Зауважимо, що у наступні десятиліття О. Черниш виявить на цій пам'ятці загалом 16 житлових споруд типу яранг і чумів.

Слід сказати також, що мустьєрські горизонти Молодового I були досліджені на площі понад 1400 м², що є однією з найбільших ділянок розкопаних мустьєрських поселень у Європі (враховуючи при цьому глибину у 12 м).

З 1954 р. розпочинається багаторічна пілідна співпраця Олександра Панкратовича з визначним геологом четвертинного періоду Іриною Константинівною Івановою. Власне завдяки цьому співробітництву багатошарові опорні палеолітичні пам'ятки Подністров'я Молодове I, Молодове V, Кормань IV дістали міжнародне визнання і були всеобщіно досліджені комплексним методом із залученням фахівців ряду природничих дисциплін (четвертинної геології, палеогеографії, літології, палінології, палеонтології та ін.). Умови поховання культурних горизонтів і їх заповнення вивчались за допо-

могою геологічних, геофізичних, палеопедологічних, палеонтологічних, радіовуглецевих, мінералогічних, статистичних та інших методів, що дозволило поставити і частково розв'язати низку важливих наукових проблем з історії викопної людини та її природного оточення.

Результати цих досліджень були опубліковані у кількох колективних монографіях — «Многослойная стоянка Кормань IV». — М., 1977, «Молодова I. Уникальное поселение на Среднем Днестре». — М., 1982, «Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V». — М., 1987, які приурочені до конгресів Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду у Новій Зеландії (1973), Англії (1977), Москви (1982), Канаді (1987). На цих форумах палеоліт Подністров'я розглядався у руслі глобальної проблеми антропогенезу, археології та стратиграфії плейстоцену у світовому масштабі.

Спільно з І. Івановою О. Черниш створює єдину геолого-стратиграфічну та історико-періодизаційну схему розвитку природи та суспільства протягом останніх 100 тис. років (від середини мустєрського періоду до неоліту), яка лягла в основу усіх його подальших наукових розробок.

У 1959 р. виходить у світ велика монографічна праця «Поздний палеоліт Поднестров'я», а через рік О. Черниш блискуче захищає докторську дисертацію під такою ж назвою.

У 1962 р. він стає завідувачем відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, яким успішно керує понад 25 років. У 1968 р. О. Чернишу присвоєно звання професора.

На період 60—80-х рр. припадають найінтенсивніші польові роботи Дністровської експедиції. Ведуться широкомасштабні розкопки таких пам'яток як Молодове I, Молодове V, Кормань IV, Оселівка I—III, Атаки I і VI, Вороновиця I, Бабин I, Фрумушика та ін. Відкриваються нові та обстежуються «старі» стоянки палеоліту у Подністров'ї, Поділлі, Закарпатті, Молдові. Загалом дослідником відкрито 220 місцезнаходжень стародавнього кам'яного віку. Ці роботи знайшли відображення у двох зведеніх каталогах пам'яток палеоліту — «Карта палеоліту УРСР» // Наукові записки Інституту суспільних наук. — К., 1954 і «Палеоліт и мезоліт Приднестровья». — М., 1973, опублікованих окремими виданнями. Особливо важливими для пізнання багатьох аспектів первісної історії були дослідження багатошарових поселень поблизу с. Молодове. Цим пам'яткам присвячені такі монографічні праці науковця, як «Палеолітична стоянка Молодове V». — К., 1961, «Ранний и средний палеоліт Поднестров'я». — М., 1965.

Не можна не згадати також багаторічних розкопок мезолітичних пам'яток Подністров'я (Молодове, Оселівка, Атаки, Фрумушика), які дали можливість О. Чернишу виділити кілька послідовних фаз розвитку мезоліту. Ця проблема була висвітлена у спеціальній монографії «Стародавнє населення Подністров'я в епоху мезоліту». — К., 1975.

Загалом творчий доробок вченого нараховує понад 200 наукових праць. І це не лише описові роботи про наслідки польових археологічних досліджень, але й синтетичні, проблемні і теоретичні розробки. Так, він одним із перших поставив питання про родовий лад у мустєрську добу, «мустєрську стадію» первісного мистецтва, найдавніше житлобудування, виникнення рахунку та математичних знань у палеоліті, значення соціальної організації і характер навколошнього природного середовища у період кам'яної доби. В останні роки його зацікавили проблеми палеоекономічного моделювання, часу і шляхів первісного заселення України, локальних проявів і регіональних культурних традицій ранньопалеолітичного населення.

Дуже багато зробив О. Черниш як організатор і керівник багатьох актуальних дослідницьких програм. За його участю і під науковою редакцією вийшли у світ узагальнюючі праці про стародавнє населення Прикарпаття і Волині (тритомники українською та російською мовами), археологічна карта західноукраїнських земель (тритомник), десятки індивідуальних монографій.

Олександр Панкратович Черниш працював в археології майже 50 років. Науковий внесок дослідника важко переоцінити. Він користувався заслуженою повагою серед вітчизняних колег і мав високий авторитет серед зарубіжних палеолітознавців. Його було обрано представником у Комісії по палеолітичному житлобудівництву Асоціації по вивченню історії при ЮНЕСКО, членом Комісії по вивченню четвертинного періоду, членом спеціалізованих рад по захисту дисертацій та ін.

Він був насправді дуже чесною, доброю і справедливою людиною. І працював у науці до останнього дня. Сподівався опублікувати велику підсумкову працю, у якій знайшли б відображення всіх головні проблем та аспекти палеоліту Подністров'я. Чорновий рукопис цієї праці знаходиться у віддіенні археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Тому, мабуть, найкращим вітанням пам'яті цього невтомного дослідника буде опублікування його останніх монографічних праць і проведення у 1998 р. міжнародної палеолітичної конференції, присвяченої 80-річчю Олександра Панкратовича Черниша.

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ (до 120-річчя від дня народження)

Т. Г. Мовша, І. М. Шарафутдинова

1996 р. минає 120 років від дня народження відомого українського вченого-археолога, музеєзнавця, історика мистецтва Вадима Щербаківського, який був змушений покинути батьківщину й залишитися на чужині.

Вадим Михайлович народився 1876 р. у с. Шпичинцях Сквирського повіту на Київщині у сім'ї священика. Закінчив Київський університет. Під впливом історика мистецтва Г. Павлуцького, археолога В. Хвойки ще у студентські роки почалася його діяльність по збиранню матеріалів з церковної архітектури та археології Київщини та Поділля. 1906 р. за українську політичну діяльність В. Щербаківський був заарештований, тільки завдяки клопотанням друзів заслання до Вологодської губернії було замінено дозволом вийхати за кордон. Він стає співробітником Церковно-археологічного музею (згодом Національний) у Львові. Досліджує українську церковну архітектуру Галичини, Гуцульщини, Буковини, збирає рукописи, теканини, церковне начиння. Це були роки щасливої і дуже цікавої праці. У результаті — вийшла книга «Архітектура у різних народів і на Україні» (1910).

1912 — 1922 рр. — десятиріччя дуже плідної і різноманітної праці у музеї Полтавського земства, куди В. Щербаківський потрапляє за рекомендацією Д. Яворницького; завідує археологічним відділом, читає лекції, очолює Товариство дослідження і охорони пам'яток старовини і мистецтва. Саме тут розгорнулась його науково-дослідницька робота в галузі археології. 1912 р. в газеті «Рада», постійним кореспондентом якої під псевдонімом В. Копир був В. Щербаківський, з'явилася його стаття «Переяславський скарб».

У 1914 — 1915 та 1917 роках він провадить дослідження пізньопалеолітичної стоянки Гінці поблизу Лубен. Необхідно відзначити, що Вадим Михайлович про свої відкриття регулярно повідомляв Ф. Вовка і не лише про знахідки, але й про консервацію кісток, у скупченні яких бачив певну доцільність і «деяку архітектурність», тобто він дуже близько підійшов до розуміння їх як житлових конструкцій. Під час розкопок радився з В. О. Городцовим, який вивчав стоянку в 1915 р., залучав різних фахівців, зокрема В. І. Вернадського, на той час директора Геологічного і мінералогічного музею у Петербурзі, а згодом — першого президента АН України, геологів А. П. Павлова, Г. Ф. Мирчика, палеонтолога М. В. Павлову.

У ці роки Вадим Щербаківський здійснює значне археологічне вивчення Переяславщини, яка входила тоді до складу Полтавської губернії. Перш за все — це трипільське поселення Лукаші, яке згодом стало основою для ряду наукових праць з трипільязнавства, виданих українським вченим за кордоном і майже невідомих на батьківщині. Учений звернув увагу на незвичайне топографічне положення пам'ятки — на краю заболоченої низини, долини р. Недри, притоки Трубежа. За допомогою щупа встановив її структуру, виявив невеликі за розміром ($1,4 \times 1,5$; $2,6 \times 3,8$ м) залишки глинаних споруд (як пізніше встановлено, жител), розташованих овалом. Дев'ять з них були повністю чи частково досліджені. Праця «Мальованна неолітична кераміка на Полтавщині», видана Українським університетом у Празі (1923), присвячена саме цій визначній пам'ятці Лівобережної Наддніпрянщини. На жаль, археологічні матеріали з розкопок майже не збереглися. У ряді робіт, у тому числі у статті «Тілопальні точки мальованої кераміки» («Трипільська культура». — К., 1926) дослідник розглядає дискусійне питання про призначення глиниобитних залишків, які трактував, подібно В. Хвойці та Г. Шмідту, як своєрідні колумбарії. Значення цих робіт для свого часу поза сумнівом, хоча пізніші дослідження і не підтвердили такої інтерпретації. Автор розглядає «точки», відкриті у Петренах, Верем'ї, Старій Буді, Лукашах та інших місцях, на широкому археологічному тлі, порівнюючи з некрополями Малої Азії та Балкан.

Сучасно звучить положення про прийшлий характер самої культури, припустимо з месопотамсько-малоазійського Сходу. Автор робить висновок, що обряд тілоспалаєння разом з мальованою керамікою прийшов з Месопотамії, припускає можливість двох шляхів його поширення — Балканами і Чорним морем. Виходячи з порівняльного методу (трипільську кераміку порівнює з посудом стародавніх цивілізацій Малої Азії та Мікен) дослідник, відповідно до тогочасного рівня знань, датує трипільську культуру 2200 — 2000 рр. до н. е.

© Т. Г. МОВША, І. М. ШАРАФУТДІНОВА, 1996

Важлива і слушна думка про «стик» з культурою Кубані, зокрема репрезентованою Майкопським курганом, яка випромінювалась до трипільської культури. Погоджуючись із, запропонованою А. М. Тальгреном, датою майкопської культури, вважав, що 2000 р. до н. е. — час розквіту Майкопу, який співіснує з розквітом хліборобської культури на Україні.

Праці вченого свідчать про його широку ерудицію і використання багатьох відомих на той час джерел. Розкопки, проведенні 80 років тому у Лукашах, важливі й досі для розуміння південно-східної периферії трипільського регіону.

Працюючи на Переяславщині, крім трипілля, Вадим Щербаківський досліджує кургани доби бронзи та скіфські — V—IV ст. до н. е. поблизу с. Лукаші та Велика Круполь. До скіфської тематики звертався у лекціях і статтях, зокрема перший ідентифікував згадане Геродотом місто Гелон з Бельським городищем (1930).

У цей же час (1913—1914 рр.) Вадим Щербаківський розкопує кургани періоду Київської Русі — 108 курганів на правому березі р. Альти у Переяславі, 66 — поблизу с. Ліплява на Канівщині, а також поблизу с. Липове та Городище — на Чернігівщині (1916—1917 рр.).

1920 р. він працює у комплексній етнографічно-археологічній експедиції поблизу с. Яреські разом з композитором і фольклористом В. Верховинцем, архітектором-етнографом К. Мощенком, М. Рудинським.

Чимало енергії і часу потребувала і праця в системі охорони пам'яток: В. Щербаківський був призначений комісаром по охороні, входив до Полтавського комітету старожитностей, а також до Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні.

1922 року Вадим Щербаківський вийшов до Чехословаччини, поповнивши ряди української інтелігенції, що оселилася навколо Праги. Серед них відомі імена: професор Леонід Білецький, історики Дмитро та Марко Антоновичі; археологи Левко Чикаленко, Ярослав Пастернак, поет Олеесь Кандиба та багато інших.

Президент Чехословацької республіки Т. Масарик, добре розуміючи значення для країни великого припливу наукових сил з України, сприяв створенню кількох наукових і учбових закладів у Празі. Так, поряд з карловим університетом виник Український Вільний університет, Український педагогічний інститут ім. Драгоманова, Сільськогосподарський інститут, Музей визвольної боротьби України. Вадим Щербаківський очолює кафедру археології в українському університеті (ректором якого був О. Колеса).

У празький період життя (1922—1945 рр.) професор Щербаківський — добре знаний у світі археолог, мистецтвознавець, популяризатор української культури і науки. З 1924 до 1938 рр. він бере участь у багатьох міжнародних наукових конгресах з антропології, археології, географії та етнографії, історії, філософії та релігії, славістики, доісторії таprotoісторії. Його доповіді і наукові статті з археології, protoісторії, етнографії та інших тем друкуються в наукових часописах багатьох країн Європи.

Наприкінці життя доля перекинула вченого до Мюнхена, куди переїхав Український Вільний університет, де Вадим Михайлович був ректором (1945—1946) і професором історико-філософського факультету до 1951 року. Останні роки його життя пройшли у Брайтоні, далеко від України, з думами про неї. Його поховали в Англії.

Ім'я Вадима Михайловича Щербаківського повертається в Україну. В цьому короткому нарисі підкреслена в основному археологічна діяльність невтомного працівника на ниві української культури, що відбиває лише один аспект багатогранної діяльності і різноманітних наукових інтересів дослідника. Значне місце у наукових дослідженнях належить українському мистецтву, зокрема вивченю і збиранню матеріалів з архітектури дерев'яних церков, відомостей про українські хати, писанки тощо. Спеціального розгляду заслуговують такі теми, як формування української нації, походження українського народу. окремі і теж дуже цікаві й цінні частини наукового додробу становлять етнографічні етюди, дослідження, есе, спогади про М. Лисенка, О. Мишту, О. Кошиця, В. Кричевського та інших сучасників, а також епістолярна спадщина. Особливої уваги потребує також висвітлення педагогічної праці В. Щербаківського, засłużеного професора українських університетів Полтави, Праги та Мюнхена, для якого вірне служіння батьківщині, вивчення її історії, збирання і зберігання пам'яток культури було святою справою.

* Найповніші відомості про В. М. Щербаківського, включаючи бібліографію праць, подаються у «Полтавському археологічному збірнику». — Полтава, 1985.— N4.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НЕКОТОРЫЕ ГРУППЫ ГЛИНЯНЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ РАКОВЕЦ

Т. А. Попова

К числу важнейших поселений среднего этапа Триполья северной части республики Молдова принадлежит поселение у с. Раковец Сорокского района. Открытый в 1962 г. В. И. Маркевичем памятник исследовался экспедицией под руководством Е. К. Черныш в 1967—1969 гг.¹.

На основании типолого-сравнительного изучения его материалов, с учетом геомагнитных данных, Раковец можно отнести к самому финалу этапа Триполья В II (Кукутени АВ₂).

Преобладающей категорией находок, происходящих из четырех исследованных жилищ (№ 1, 1^a, 3, 3^a) раковецкого поселка, являются орудия труда из кремня и камня², а также своеобразное собрание антропоморфной пластики³.

Наряду с этим, важное место в данном комплексе вообще и в керамическом в частности, занимает интереснейший набор глиняных изделий, относящихся преимущественно к предметам культового назначения. Другую категорию, представленную небольшим числом, составляют орудия труда. К третьей категории относится один экземпляр украшения.

Предметы культа, преобладая в количественном отношении, составляют несколько групп разнообразных изделий.

1. В I группе изделий особую подгруппу представляют оригинальные поделки конусовидной формы (36 экз.), изготовленные из глиняной массы со значительной примесью полюса. Они имеют слабый или средний обжиг, их цвет серовато-желтый, серовато-розовый, в отдельных случаях — ярко-красный.

Высота конусов колеблется от 10 до 19,5 см, диаметр основания — от 6 до 12 см. Большинство поделок имеет стандартную высоту — 16 см, с одинаковым диаметром основания 10 см (рис. 1, 2).

2. Непосредственно с конусами связаны необычные лепешкообразные изделия. Глиняное тесто, обжиг и цвет идентичны конусам. Внешняя поверхность некоторых «лепешек» покрыта геометрическим — «елочным» и спиралевидным — орнаментом. Узоры нанесены пальцами по сырой глине. На одном экземпляре имеются отпечатки козьих (?) копыт. Выделяется «лепешка», поверхность которой сохранила следы белой краски. Диаметр изделий — 40 см, толщина — 2—4 см.

Оба типа находок располагались компактной группой, занимая северо-восточную часть постройки 1^a.

3. Небольшие конусы происходят из жилища 3 (2 экз.) и 3^a (1 экз.). Глиняное тесто отмученное, с небольшой примесью песка. Обжиг изделий хороший, цвет — светло-желтый. Высота — 2,5—3 см, диаметр основания — 2,5—2,8 см (рис. 2, 5—8).

4. Амулеты-подвески (2 экз.), изготовленные из чистой глины, имеют хороший обжиг и розовый цвет. Форма подвесок ромбовидная, с проделанным в средней части небольшим сквозным отверстием. Высота — 3,5 и 5,2 см, толщина — 1,5—2 и 0,8 см. Амулеты найдены в жилищах 1 и 3 (рис. 2, 9, 10).

5. Шарики (5 экз.) передают плотные, небольшие комочки глины розоватого или кирпично-красного цвета. Их диаметр колеблется от 1,5 до 2,5 см. В постройке 1^a (кв. В/5) и жилище 3 — найдено по 2 экз.

6. Миниатюрные изделия (4 экз.) круглой формы с плоским основанием (диаметром 1,5 см) и слегка выпуклым верхом (рис. 2, 1—4).

7. Зооморфные фигурки (4 экз.) представлены двумя целыми экземплярами (постройка 1) и двумя фрагментами (жилище 3^a), один из которых очень окатан (рис. 2, 11, 12). Фигурки выполнены из глиняного теста с большой примесью песка. Их цвет — коричневый и розоватый. Скульптурные изображения, вероятно кабана, передают животное с вытянутой, несколько опущенной вниз мордой и рельефно выделенным хребтом. Передние ноги сформованы вместе, задние — отдельно. Хвост показан небольшим выступом. Четко, приемами лепки, переданы уши. Размеры фигурок: длина — 6,5; 4; 3,3; 2,5 см, высота — соответственно 4,5; 2; 2; 1,5 см.

8. Среди глиняных поделок несомненный интерес представляет «погремушка», розово-палевого цвета, хорошего обжига. Выполнена из глиняного теста с примесью мельчайшего песка (рис. 2, 13). Представляет собой скульптурное изображение птицы, полое внутри. Нижняя часть заканчивается подставкой с округлым основанием диаметром 3 см. Вокруг нижней части шеи нанесен узор в виде одной углубленной линии. Изделие было покрыто росписью, которая почти полностью утрачена. Лиши на спине заметны три узкие вертикальные линии, нанесенные, по всей видимости, черной краской. Высота — 8 см. Поделка найдена в постройке 1^a.

9. Интересен фрагмент модели здания (жилица 1^a, кв. Б/4). Изделие изготовлено из отмученной глины розово-палевого цвета. Обжиг сильный (рис. 1, 1). Несмотря на фрагментарность, можно сказать, что модель передает в плане прямоугольную с закругленными краями платформу. Она изображает открытый тип постройки и не имеет никаких деталей интерьера. В верхней части стены и ее основании проделаны небольшие сквозные вертикальные отверстия. Длина одной стороны — 6,8 см, другой — 3,5 см, толщина платформы — 1 см, толщина стены — 0,8 см, ее высота — 3,5 см.

10. К орудиям труда (группа II), изготовленным из глины, относятся присадка (3 экз.). Одно из них выточено из фрагмента сосуда. Желтовато-коричневые дисковидные со сквозными отверстиями посередине, они изготовлены из глины с примесью песка. Диаметр прядильц — 4; 3,8; 2 см, толщина соответственно — 0,9; 1,2; 0,5 см, диаметр отверстий — 0,7; 0,5; 0,3 см. Два орудия происходят из дома 1, а одно — из жилища 3^a (рис. 2, 14, 15).

11. К украшениям (группа III) можно отнести фрагмент миниатюрной бусины или колечка ярко-желтого цвета, диаметром 1,4; диаметр отверстия — 0,5; толщина — 0,5 см.

Такова общая характеристика 70 глиняных изделий Раковца. Остановимся более подробно на анализе каждой группы и подгруппы находок и, прежде всего, на конусах и «лепешках». Эти необычные изделия занимали северо-восточный край двухэтажной постройки 1^a, размещаясь вдоль ее северо-восточной стены. Изучение всех жилищ поселка, и особенно данного, позволило предположить, что они погибли в результате преднамеренного пожара⁴.

По мнению Е. К. Черныш, конусы упали с высоты, т. е. со второго этажа. Она считает, что их использовали для какого-то сооружения, выложенного из лепешкообразных предметов. Автор пишет, что «сооружение из конусов и «лепешек» было обрамлено досками и вытянуто вдоль стены⁵.

Достоверно, что все конусы и «лепешки» залегали непосредственно на земле. При этом большая часть конусов показывает их размещение компактной группой, вокруг которой находились либо отдельные из них, причем на небольшом расстоянии как друг от друга, так и от центра группы конусов. Это обстоятельство свидетельствует о том, что если падение и произошло, то только на мягкий, а не твердый грунт основания. Тем более, что все конусы прекрасно сохранились и не несут следов каких-либо повреждений.

Однако, утверждение, что конусы рухнули с высоты, вызывает сомнение. Конечно, упасть и расположиться вдоль северо-восточной стены жилища (ныне не существующей, но четко обозначенной линией упавших предметов) они могли⁶. Но с этим трудно согласиться, когда речь идет о том, что сооружение из этих необычных изделий было обрамлено досками и находилось вблизи стены. Поэтому их падение сверху при близком нахождении к стене и в обрамлении вряд ли возможно. Правдоподобнее предположить, что поделки находились на первом (нижнем) этаже постройки 1^a. Тем более, что и «лепешки», располагаясь с юго-западной стороны, в непосредственной близости от конусов, в виде своеобразной «стопки», залегая друг на друге, достаточно хорошо сохранились.

Что касается функционального назначения конусов и «лепешек», то этот вопрос окончательно не решен и продолжает оставаться дискуссионным. Дело в том, что первые внешние напоминают конусы из гончарных печей отдельных трипольских поселений разного времени: Александровка (Триполье А)⁷, Жванец-Шовб⁸ (Триполье СП), Костешты-Село (Триполье γ/II)⁹. Но это лишь чисто внешнее сходство, ибо каждый из конусов представляет собой самостоятельный пред-

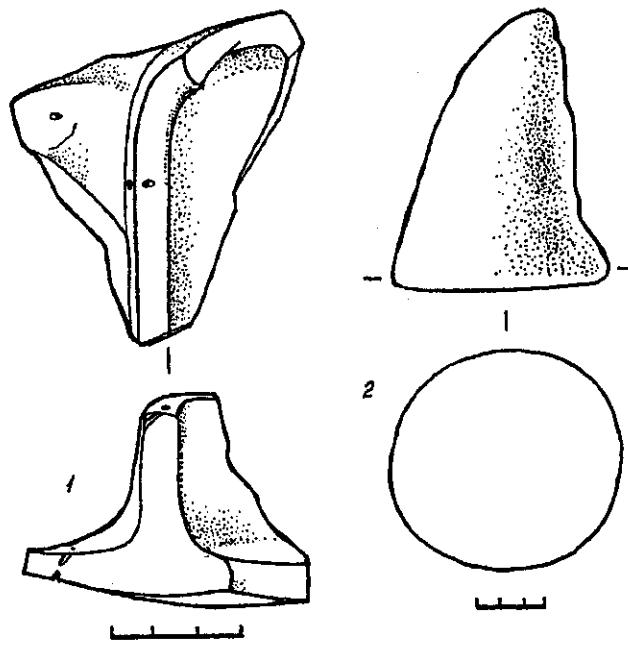

Рис. 1. Глиняные предметы: 1 — фрагмент модели жилища; 2 — конус.

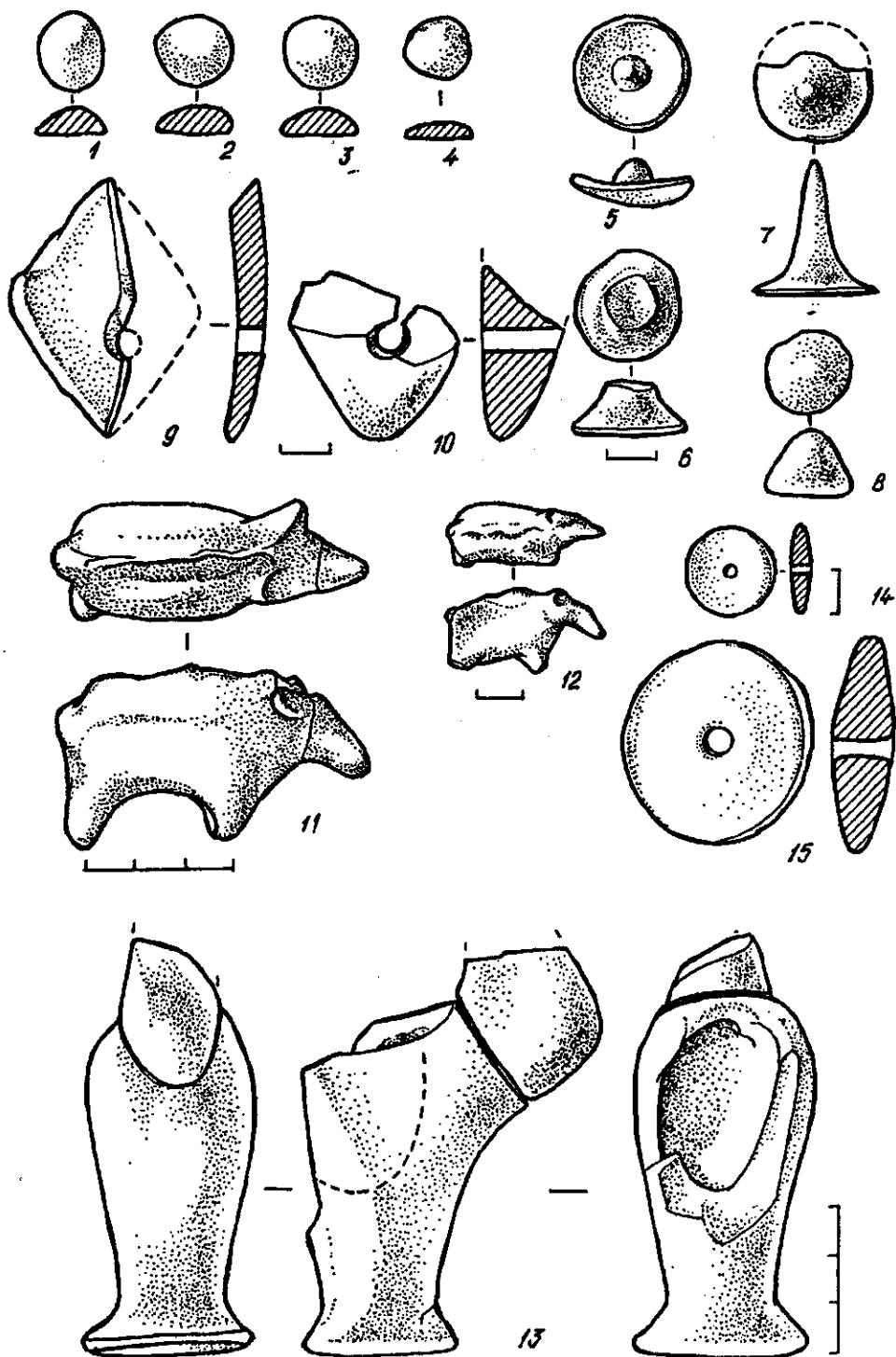

Рис. 2. Предметы культа и орудия труда из глины: 1—4 — диски с выпуклым верхом; 5—8 — миниатюрные конусы; 9, 10 — амулеты; 11, 12 — зооморфные фигурки; 13 — «погремушка» в форме птицы; 14, 15 — прядильца.

мет. В отношении «лепешек» — округлых пластов глины — Е. К. Черныш предполагает, что они могли служить алтариками или переносными столиками. К. В. Зиньковский, изучавший жилища Раковца, относит конусы и «лепешки» к изделиям культового назначения, не объясняя их функции¹⁰.

Решение затрудняется еще тем, что в культуре Триполье-Кукутень, как в западном, так и в восточном ее ареалах, сравнительные материалы отсутствуют.

Тем не менее, приведем свои соображения относительно характера этих загадочных предметов. По ряду признаков (наличию глинибита жертвеника, антроморфной пластики, ритуальной посуды и др.) постройка 1^а была интерпретирована нами в качестве культового помещения типа святилища¹¹. В настоящее время представляется, что с этим комплексом следует соотнести данные материалы, также происходящие из этой постройки. Наличие солярных знаков на «лепешках» в сочетании со знаками на керамике, символизирующими солнце и быка (солнечный диск с крестом, концентрические круги с ресничками и др.)¹² позволяют предположить существование культа солнечного быка, воспринимаемого древними земледельцами-скотоводами как мужское начало. В связи с тем, что в Раковце, как было показано выше, найдено немного зооморфных изображений, глиняные конусы, имеющие законченный вид, можно, очевидно, рассматривать как знаки-символы, исполнявшие функции фигурок. Миниатюрные конусы хорошо известны в трипольских памятниках на всей территории распространения культуры. Отдельные из них в верхней части иногда оформлены в виде скульптурных изображений головок животных (например, в Коновке)¹³.

Приведем еще одну вероятную версию о функциональном назначении этих предметов. Набор ритуальных изделий в постройке 1^а по содержанию не уступает известному сабатиновскому набору на Южном Буге. Поселение Сабатинова II относится к более раннему, чем Раковец, времени (Триполье А). Здесь в жилище-святилище 3 был открыт глинибитный алтарь подпрямоугольной формы (6,0×2,7×0,4 м) и так называемый «гротатый трон», изготовленный также из глины, в виде кресла. На алтаре располагалось 16 женских фигурок. Рядом с ними были помещены окрашенные красной и белой краской миниатюрные модели креслиц (сидений) со спинками в виде рогов¹⁴. Уместно напомнить и о наборе глиняных ритуальных предметов из поселения Овчарово в Болгарии (IX горизонт). Он содержит три небольших плоских алтари, с каждым из которых связаны миниатюрные модели стола и сосуда, восемь сидений с короткими ножками, три предмета цилиндрической формы, очевидно, имитирующих подушки. Они располагались у спинок трех более крупных сидений¹⁵.

Автор раскопок этого памятника культуры Гумельница (первая фаза) Х. Тодорова воссоздает всю культовую сцену. Для нас важно, что в святилищах из Овчарова и Раковца имеются глиняные сиденья-троны крупных размеров. Эти данные дают основание предположить, что «лепешки» могли выполнять роль сидений, а конусы могли служить как ножками крупных тронов, так и использоваться в качестве «гротатых» спинок. Конусов насчитывается 36 экз. Если это число разделить на четыре, т. е. возможное число ножек для одного трона, то получается девять тронов, что соответствует числу «лепешек» (10 экз.).

Как видно, комплекс из Раковца заслуживает самого пристального внимания. Безусловно, он нуждается в поиске аналогий и дальнейшей интерпретации. Это — нестандартное явление, не укладывающееся в наши обычные представления. Не исключено, что при более детальном изучении обнаружится связь с ближневосточными памятниками.

В связи с характеристикой крупных конусов мы отмечали и наличие небольших. Они хотя и не обойдены вниманием исследователей, тем не менее изучаются еще недостаточно. В археологической литературе довоенного периода они называются «пингадерами» или печатями для татуировки.

Действительно, в памятниках культуры Триполье-Кукутень встречаются конусы, снаженные на нижней стороне орнаментом, и в этом случае выполняющие роль печати или штампа. Кстати, такого типа конусы, имеющие иногда сквозное отверстие в верхней части, большие характерны для балкано-дунайского круга памятников¹⁶.

В трипольско-кукутенских поселках на территории юго-запада Украины и Молдовы распространены преимущественно небольшие конусовидные поделки, лишенные какого-либо орнамента в основании.

После раскопок в Луке-Брублевецкой С. Н. Бибиков впервые высказал любопытную мысль в отношении конусов. Он предложил их в качестве игральных фишек¹⁷.

Аналогичные конусы, обнаруженные на среднеазиатских памятниках эпохи энеолита, действительно несут следы залощенности от передвижения¹⁸, однако более определенные данные отсутствуют.

Е. К. Черныш высказывает предположение, что небольшие конусы являются фаллическими символами¹⁹. Но с этим положением трудно согласиться, ибо глиняные фаллические поделки встречаются в трипольско-кукутенских поселках (например, во Фрумушике I) в качестве самостоятельной группы изделий, внешне отличных от небольших конусов. Аналогичные изделия известны в Хэбэшештах²⁰, выделены они и в Поливановом Яре III₂₁.

В некоторых поселениях как Трушешть I (Молдова), Коновка (Средний Днестр) имеется разновидность миниатюрных конусов: вершины выполнены в виде головок диких и домашних животных (бык, олень), а также человека.

Как видно, эта группа находок различается по типологическим признакам и требует как культовая категория предметов дифференцированного подхода. Здесь уместно отметить, что, несмотря на хронологическое и территориальное различие, большинство конусов близки по манере изготовления.

Непосредственно со святилищем (постройка 1^а) связаны и другие, не менее любопытные изделия — погремушка и модель жилища.

Изображения в виде фигурок птиц хорошо известны начиная с ранних периодов существования культуры Триполье — Кукутень (Лука-Брублевецкая, Путинешты I, Берново-Лука) и в более позднее время (Брынзены VIII, верхний слой Невиско, слой В Кукутен, слой В Фрумушики II),²².

Образ птицы, являющейся предвестником весны, достаточно широко представлен в верованиях земледельцев Правобережной Украины, Молдовы, балкано-дунайского региона. Особенно он распространен в древних поселениях стран Восточного Средиземноморья, откуда и распространился, по мнению С. Н. Бибикова, далее²³. Видимо, вполне закономерно и то, что глиняные статуэтки птиц более присущи кукутенским памятникам в Румынии, а также комплексам родственной культуры Гумельница. Любопытно, что в раннетрипольском поселении Лука-Брублевецкая, помимо фигурки птицы, имеются две уникальные глиняные женские статуэтки с изображением крыльев на спине²⁴. Фигурки людей, снабженных имитацией крыльев, перекликуются с изображением человека-птицы, также имеющим место в средиземноморской и переднеазиатской пластике. Именно за счет восточносредиземноморских аналогий хотелось бы расширить семантическое поле образа-символа птицы. Образ птицы в древних космологиях обычно символизирует не только весну (цикл пробуждения природы и плодотворящего начала), но и верхнюю сферу Вселенной, верхний мир. Птица — это обитатель и хозяин верхней части мировой оси — мирового дерева, посредник между ним и прочими мирами — частями вертикально структурированной вселенной-мироздания. Ближайшей аналогией изображению птицы из Раковца служит птицеподобная поделка из южнобугского поселения Кличев²⁵. Как и раковецкая скульптура, она полая внутри, что и позволяет отнести их к категории «погремушек».

По нашему мнению, находки данного типа еще недостаточно изучены. Некоторым оправданием служит их малочисленность. Необходима классификация этих изделий, ибо глиняные «погремушки» трипольской культуры выполнены в разной манере. В Солонченах I — это небольшая поделка овальной формы, в Луке-Брублевецкой — вытянутой формы, в Выхватинском могильнике (погребение 13) — в форме антропоморфной статуэтки²⁶. Первые две содержали внутри шарики.

Наша находка, к сожалению, не имеет таких деталей. Они, вероятно, были утеряны ввиду ее фрагментарности. Внутренняя поверхность птицы «погремушки» сохранила следы неизвестного вещества, которое проступает на стенке. Примечательно, что основание подставки содержит знак своего рода знак — прорезенную линию, напоминающую букву «Т».

Исключительно важное место в комплексе глиняных изделий Раковца принадлежит модели постройки. По таким параметрам как открытый тип постройки и отсутствие деталей интерьера, раковецкая модель перекликается с известной моделью из Владимировки на Южном Буге. Правда, последняя имеет на стенках полихромную роспись. Модель из Раковца либо утратила роспись, что отмечено для многих глиняных сосудов, либо ее не было вовсе. Т. С. Пассек, проводившая раскопки во Владимировке в довоенные годы, считала, что модель из этого поселения изображает общественную постройку²⁷. Такое же назначение имела и модель из Раковца.

Свообразна серия небольших бляшек-дисков со слегка выпуклым верхом. Обычно такого типа изделия, использовавшиеся в качестве амулетов, имеют ямки по окружности либо отверстие. Некоторые из них имитируют металлические амулеты. Подобные изделия происходят из Хобэшешт I и из нижнего слоя поселения Поливанов Яр (III₁)²⁸.

В данном случае все диски выполнены в стандартной манере и не имеют отверстий и других отличительных знаков.

Оригинальны две подвески, служившие амулетами, одна из которых изготовлена из фрагмента сосуда. По ромбовидной форме и наличию небольшого отверстия посередине они близки амулетам, характерным для памятников родственной культуры Гумельница, собственно ее культурной группы Болград-Алден²⁹. Основное же отличие сводится к более крупным размерам и отсутствию отверстий на четырех или двух углах ромба, которые имеются на гумельницких глиняных амулетах.

По морфологии данные изделия аналогичны амулетам, найденным Е. В. Цвек на поселении Мирополье (Буго-Днепровское междуречье)³⁰.

Зоопластика раковецкого поселения, хотя в количественном отношении незначительна и не может быть классифицирована подобно собранию антропоморфных терракотов памятника, однако в контексте всего культового набора заслуживает внимания. Зооморфные фигурки из Раковца приобретают важное значение, ибо распознаемы как пластический образ. Их хорошая сохранность, технология изготовления, особенности моделировки и стилистика позволяют определить вид животного.

Более того, в свете новейших исследований³¹ и переосмыслиния этой категории находок, очевидно, следует искать нестандартное объяснение функциональному назначению фигурок. Так, некоторые исследователи в последнее время в изображениях животных видят элементы знаковых систем и символов, что представляется перспективным.

Заканчивая анализ культовых предметов из глины, нельзя не сказать о группе шарообразных предметов. Одним из вариантов их применения и, таким образом, целесообразности изготовления, может служить предположение о их связи с женскими статуэтками.

При классификации последних был выделен подтип изображений — фигуры с признаками беременности — «роженицы», по определению Б. А. Рыбакова, в частности полая статуэтка³². Не исключено, что в полость-живот был заложен один из таких глиняных желваков. Аналогичные случаи, хотя и редко, но зафиксированы для трипольско-кукутенской пластики. Не исключено, что для этих целей применялись и диски.

Статуэтки с внешними признаками беременности и с заложенными внутрь зародышами в виде глиняных катышей имеются в раннетрипольских поселениях Новые Русеши I (Молдова), Александровка (Украина)³³. Серия подобных статуэток известна из гумельницкого поселения (Ликирица). В. И. Маркевич связывает такой тип пластики с весенним циклом обрядов и началом работ на полях³⁴.

В культовом наборе глиняных изделий из Раковца выделяется округлый предмет с выпуклыми сторонами. На одной из сторон имеется овально-вытянутое несквозное отверстие, расположено

ложеннное почти посередине. По чисто внешним признакам изделие ассоциируется с так называемыми палеолитическими медальонами. Последние известны, например, в Костенках I (верхний слой). Они изготовлены из бивня мамонта и интерпретируются специалистами как женский половой орган³⁵.

Группа II глиняных изделий раковецкого поселка, представленная прядильцами от ткацких станков, находит многочисленные аналогии в западных и восточных разновременных трипольско-кукутэнских памятниках. На ранних поселениях найдены прядильца, выточенные из фрагментов посуды (Лука-Брублевецкая и др.)³⁶. Подобные прядильцы присущи и памятникам группы Болград-Алдени³⁷. Наряду с этим видом уже в раннее время и особенно позже существуют типы специально выделенных прядильцей усеченно-биконической и усечено-конической форм. Причем уже в ранний период (Триполье А — Прекукутени III) отдельные прядильцы имеют орнамент-знак (Ленковицы). В позднетрипольское время, как известно, их поверхность почти всегда украшается орнаментом в виде своеобразных знаков — «пиктограмм»³⁸.

Группа III глиняных изделий Раковца представлена единственным экземпляром бусины или колечка, которые в небольшом числе встречаются в трипольских поселках разного времени, но в наибольшей мере, судя по находкам, распространены в западном ареале культуры Триполье-Кукутени (Лука-Брублевецкая, Хэбэшешть I)³⁹.

Изучение глиняных изделий Раковца показало большую значимость этих предметов не только с точки зрения интерпретации функционального назначения. Получены важные результаты для раскрытия семантики и семиотики этих артефактов. Данные материалы имеют определенное значение для решения вопроса, связанного со сложными этногенетическими процессами, происходившими в трипольско-кукутэнском обществе в начале III тыс. до н. э. (этап В II по периодизации Т. С. Пассек или Кукутени А-В, В I по периодизации румынских археологов). Кстати, анализ керамики Раковца⁴⁰ выявил его специфические черты и, вместе с тем, идентичность с посудой близких по времени памятников Поднестровья (Флорешты V), Побужья (Клищев, Владимировка) и Буго-Днепровского междуречья (Веселый Кут, Мирополье, Гарбузин). Многие аналогии с этими памятниками прослежены и при анализе данной категории изделий.

Материалы исследования позволяют говорить о длительном периоде существования поселения и наряду с другими фактами дают основание предположить, что поднестровские общины типа Раковца могли участвовать в формировании владимировской группы памятников, которые являлись подосновой томашовского феномена⁴¹. Они служат дополнительным свидетельством, подтверждающим стабильные контакты населения Поднестровья с Побужьем и Буго-Днепровским междуречьем, где сосредоточены поселения-гиганты. В более широком плане новые материалы будут способствовать дальнейшей разработке вопроса о двух путях перемещения днепровских общин на территории Южного Буга в северном (Клищев) и южном (Владимировка) направлениях⁴².

Примечания

¹ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец // КСИА.— 1973.— Вып. 134.— С. 48—57; Зиньковский К. В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА.— 1973.— № 1.— С. 137—149.

² Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР.— Л., 1987.— С. 184, 185.

³ Попова Т. А. Стилистические особенности расписной керамики трипольского поселения Раковец // Юбил. конф. «150 лет ОГАМ АН УССР»: Тез. докл.— К., 1975.— С. 56, 57; Попова Т. А. Керамический комплекс поселения Раковец // Раннеземледельческие поселения-гиганты на Украине.— К., 1991.— С. 65—69; Попова Т. А. Антропоморфная пластика трипольского поселения Раковец // МАЭ.— Л., 1991.— Т. 44.— С. 197—214; Попова Т. А. К проблеме верований трипольского населения (по данным Раковца) // Реконструкция древних верований: источник, метод, цель.— Л., 1991.— С. 48, 49.

⁴ Черныш Е. К. Указ. соч.; Зиньковский К. В. Указ. соч.

⁵ Черныш Е. К. Указ. соч.— С. 54.

⁶ Там же.

⁷ Есипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка в свете новых исследований // Юбил. конф. «150 лет ОГАМ АН УССР»: Тез. докл.— К., 1975.— С. 48—50.

⁸ Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА.— 1971.— № 3.— С. 228—234.

⁹ Маркевич В. И. Исследования позднетрипольских памятников в Днестровско-Прутском междуречье // АО 1974 г.— М., 1975.— С. 44.

¹⁰ Зиньковский К. В. Указ. соч.— С. 148.

¹¹ Попова Т. А. Культовый комплекс трипольского поселения Раковец в Молдавии // Годичная науч. сессия Ин-та этнографии АН СССР. Краткие содержания докладов.— М., 1985.— С. 48, 49.

¹² Попова Т. А. Керамический комплекс поселения Раковец...

¹³ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— К., 1985.— Т. 52.— С. 42—52.

¹⁴ Макаревич М. Л. Статутки трипольського поселення Сабатинівка II // КСІА АН УССР.— 1954.— Вип. 3.— С. 90—94; Макаревич М. Л. Об ідеологіческих представлениях трипольських племен // ЗОАО.— 1960.— Т. 1(34).— С. 290—301; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипольському поселенні в 1949 р. // АП.— 1956.— Т. VI.— С. 134—144.

¹⁵ Тодорова Х. Энеолит Болгарии.— София, 1979; Тодорова Х., Василев В., Янушевич З., Ковачева М., Вълев П. Овчарово // Разкопки и проучивания.— София, 1983.— Т. VIII.

¹⁶ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— Рис. 12—14.

¹⁷ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 201.— Табл. 71.

¹⁸ Массон В. М. Южнотуркменистанский центр раннеземледельческих культур // ТЮТА-КЭ.— 1960.— Т. X.— С. 11—30.

¹⁹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Археология СССР. Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 248.

²⁰ Dumitrescu Vl., Dumitrescu H., Petrescu-Dimbovita M., Gostor N. Habăsești.— București, 1954.— Fig. 37.

²¹ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тысячелетиях до н. э. (по материалам многослойного поселения Поливанов Яр).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1972.

²² Бибиков С. Н. Указ. соч.— Табл. 52; Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции в 1970—1971 гг. // Археологические исследования в Молдавии в 1970—1971 гг.— Кишинев, 1972.— С. 52—78; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины...— Табл. LXXX, 13, 16, 17.

²³ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 61, 62.

²⁴ Там же.— С. 372.— Табл. 80.— Рис. 75, 8, 9.

²⁵ Заець І. І. Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі // Археологія.— 1973.— Т. 10.— С. 48—61; Заець І. І. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тыс. до н. э.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1975.

²⁶ Мовши Т. Г. Глиниобитное жилище раннетрипольского поселения Солончены I // Изв. АН МССР.— Кишинев, 1955.— № 5 (25).— С. 5—14; Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии // КСИИМК.— 1954.— Вып. 56.— Рис. 49; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 61; Бибиков С. Н. Указ. соч.— Табл. 73в.

²⁷ Пассек Т. С. Трипольские модели жилищ // ВДИ.— 1938.— № 4.— С. 235—247; Пассек Т. С. Исследования трипольской культуры в УССР за 20 лет // ВДИ.— 1938.— № 1.— С. 261—278; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена...— С. 61.

²⁸ Попова Т. А. Древние земледельцы...

²⁹ Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины.— К., 1983.— Рис. 51.

³⁰ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология: Поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185; Цвек О. В. Релігійні уявлення племен трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 74—91.

³¹ Балабина В. И. Зооморфная пластика культуры Триполье.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1990.

³² Попова Т. А. Антропоморфная пластика...— Рис. 1,12.

³³ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I // КСІА.— 1970.— Вип. 123.— С. 56—68.

³⁴ Маркевич В. И. Многослойное поселение...— С. 65.

³⁵ Абрамова З. А. Палеолитическое искусство на территории СССР // САИ.— 1962.— Вип. А 1—5.— Табл. X, 8—11.

³⁶ Бибиков С. Н. Указ. соч.— Табл. 71.

³⁷ Субботин Л. В. Указ. соч.— Рис. 24, 7—18.

³⁸ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины...— Табл. LXXXIII.

³⁹ Dumitrescu Vl. Op. cit.— Pl. CXXIV, 15, 16, 18, 20; Бибиков С. Н. Указ. соч.— Табл. 71.

⁴⁰ Попова Т. А. Керамический комплекс...

⁴¹ Попова Т. А. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология: Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 142—148.

⁴² Черныш Е. К. Первоначальные пути расселения племен Кукутение-Триполье // Юбил. конф. «150 лет ОГАМ АН УССР»: Тез. докл.— К., 1975.— С. 39, 40.

ГРАВИРОВАННЫЙ ТОПОР-МОЛОТ ИЗ ШОЛДЭНЕШТСКОГО РАЙОНА МОЛДОВЫ

Н. В. Гольцева

Настоящее сообщение посвящено случайной находке из окрестностей райцентра Шолдэнешть. Это топор-молот (рис. 1) из кварцитовой породы серовато-бурового цвета с углубленной круговой канавкой, перпендикулярной продольной оси, для крепления рукояти. Обушная часть грибовидной формы, овальная в поперечном сечении. Канавка дуговидного профиля. Лезвийная часть топора массивная, трапециевидная в плане, удлиненных пропорций, подпрямоугольного сечения в поперечном разрезе. Лезвие узкое, слегка притупленное в процессе утилизации. Лезвийная часть топора имеет несколько асимметричную форму — одна из лицевых сторон выпуклая, противоположная — почти плоская. Поверхность топора грубо зашифована. На двух лицевых и на одной из боковых сторон лезвийной части выполнена стилизованная гравировка. Рисунки трудно читаемы из-за скучой схематичности изображений, а также в связи с тем, что орудие носит следы длительного использования в виде сколов и выбоин¹.

Рисунок, нанесенный на плоскую лезвийную часть, условно назовем «всадник с дротиком, охотящийся на быка». Отчетливо прослеживается морда лошади с ушами и крупным глазом. Тонкими линиями показана шея, задняя половина крупа,

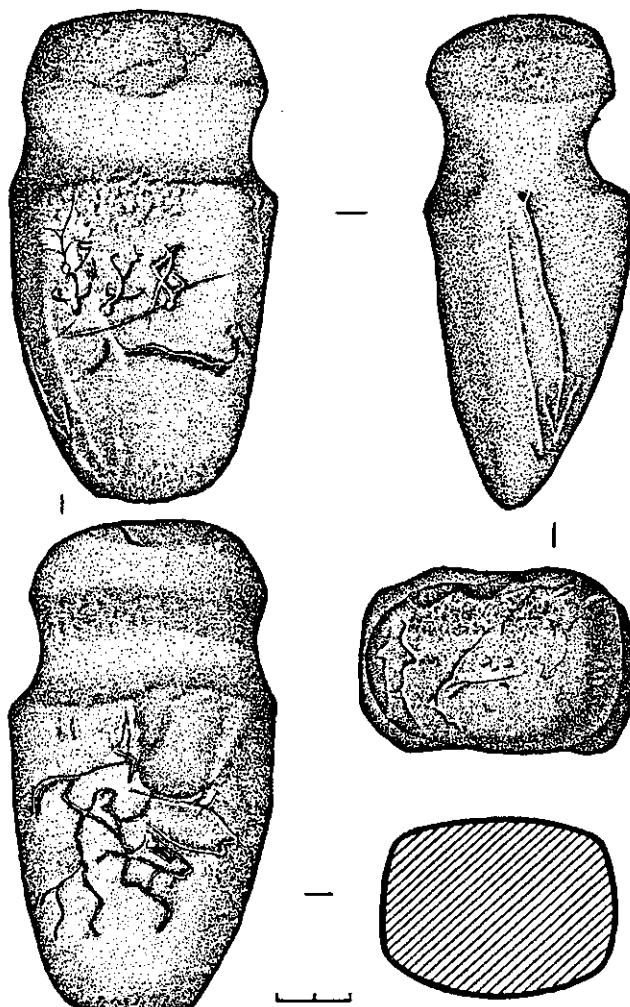

Рис. 1. Гравированный топор-молот.

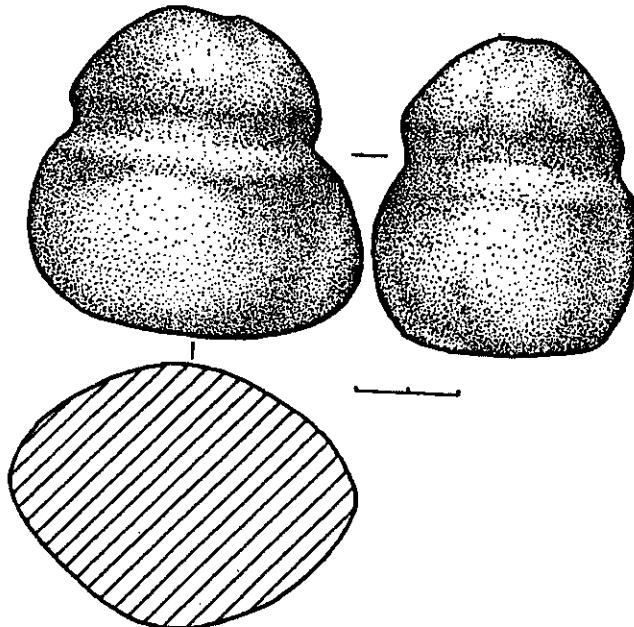

Рис. 2. Желобчатый растиральник из кургана у Новых Анен (Молдова).

цом к двум другим и держит в правой руке длинное копье. Гравировку можно толковать, как сцену сражения или ритуальной пляски. Размеры рисунка 4,5×2 см.

На одной из боковых сторон топора изображены два дротика в виде стрел в руке всадника. Длина их 7 см. Возможно гравировка была нанесена и на обух топора, но она не прочитывается из-за выработанности этой части орудия, носящей многочисленные звездчатые выбоины.

Длина топора 13,6 см, размеры обуха 6×4,5 см. Высота обушной части 3 см, ширина канавки 3 см, глубина до 0,7 см. Длина лезвийной части 8 см, ширина до 7,5 см, толщина до 5 см, ширина лезвия 4 см.

Топоры-молоты подобного типа называют «желобчатыми» или привязанными, по способу крепления к рукояти. Они были очень широко распространены, о чем свидетельствуют находки подобных орудий на различных памятниках от энеолита до эпохи бронзы на территории от Евразии до Южной Африки².

Но по сравнению с колодковидными и проушными топорами находки их относительно редки.

На территории Молдовы известен лишь еще один целый экземпляр — случайная находка из окрестностей с. Буцень (р-н Хынчешть), хранящаяся в частной коллекции, и которую, к сожалению, не удалось зарисовать. Этот топор-молот изготовлен из кварцитовой породы, но имеет несколько меньшие размеры. Круговая канавка дуговидного профиля перпендикулярна продольной оси. Короткая, овальная в разрезе обушная часть трапециевидных очертаний. Лезвийная часть топора симметричная, в отличие от юлдэнештской находки, сильно сужается к заостренному узкому дуговидному лезвию, в поперечном разрезе овальная. Поверхность изделия зашлифована, особенно тщательно отделана лезвийная часть. Орудие носит следы утилизации в виде сколов и выбоин. Длина 8,7 см, размеры обуха 6,9×3,8 см, высота обушной части 2,4 см, ширина канавки 2,3 см, глубина до 0,7 см, длина лезвийной части 4,5 см, ширина до 6,3 см, толщина до 4 см, ширина лезвия 3 см.

К серии «желобчатых» орудий относятся и еще два известных в Молдове предмета: растиральник, найденный в разрушенной насыпи кургана в окрестностях райцентра Новые Анены (рис. 2), и сильно выработанное орудие, найденное В. И. Маркевичем на трипольском поселении Брынзень VIII³.

Наибольшее количество топоров и молотов подвязного типа найдено на Кавказе⁴, в Донбассе⁵ и Трансильвании⁶. Отдельные экземпляры были найдены в древних рудниках, что позволило некоторым исследователям высказать предположение о том, что эти орудия были специализированными инструментами рудокопов⁷. Правомочность этого предположения подтверждает упомянутая выше находка на трипольском поселении Брынзень VIII, где «желобчатое» орудие входило в комплекс, связанный с металлургией меди.

Гравировка на топоре из Шолдэнештского района делает его уникальным в серии подвязных топоров. Сцена верховой охоты, изображенная на нем, не позволяет отнести орудие к периоду более раннему, чем эпоха бронзы. Для этого времени «желобчатые» орудия известны в культурах многовалютовой керамики⁸, срубной⁹, Глины, Монтеору, Тей, Виктенберг, Вербичиоара¹⁰. Близкий по способу крепления к рукояти топор-молот (не с одним, а с двумя перехватами для подвязывания) найден на поселении сабатиновской культуры Вороновка II¹¹.

хвост, две согнутые в суставах ноги. У всадника видна мощное туловище, чуть склоненное вперед голова, правая нога, согнутая в колене. По туловищу проходит перевязь через правое плечо. Руки подняты и согнуты в локтях. В правой руке длинный дротик или копье, занесенное для удара, острие которого показано в виде стрелы. Выше морды лошади схематично процарапана голова большого «ревущего» быка с приоткрытым ртом и двумя направленными вперед рогами. Изображение профильное, повернутое вправо. Ноги лошади и всадника обращены к лезвию. Размеры рисунка 5×5,5 см.

На противоположной выпуклой части топора картинка перевернута в обратную от лезвия сторону. Схематично изображены три человеческих фигурки, находящиеся в динамичном движении, в один ряд. Фигурки показаны в профиль. Одна из них обращена ли-

Рис. 3. Петроглифы Кобыстана (Азербайджан) со сценами охоты и «пляшущие человечки» (по А. А. Формозову).

Известный исследователь петроглифов Евразии А. А. Формозов зафиксировал среди гравировок Кобыстана (Азербайджан) рисунок, очень близкий сцене охоты на топоре¹². Это одна из гравировок на камнях холма Язылы у горы Джингир-даг, изображающая всадника, вооруженного двузубцем, охотящегося на оленя (рис. 3). Изображения охотящихся всадников, по мнению А. А. Формозова, создавались на Восточном Кавказе во второй половине II тыс. до н. э.¹³. Присутствуют среди гравировок Кобыстана и «пляшущие человечки» (рис. 3). Петроглифы эпохи бронзы, подобные кобыстанским, известны и в других пунктах Кавказского ареала — на Апшероне, в Дагестане, Армении¹⁴.

Труднее судить о назначении шолдэнештской находки. Первоначально топор мог являться оружием рудокопа, о чем может свидетельствовать асимметричность лезвийной части, благодаря которой топор можно было использовать как своеобразную кирку или кайло, и значительная выработанность лезвия. Однако, нанесение жанровых петроглифов следует связывать скорее с ритуальным, магическим действом, характерным для охотников и скотоводов. Поэтому весьма вероятно и вторичное использование топора в качестве боевого оружия либо предмета типа жезла.

Примечания

¹ Прорисовка гравировок выполнена И. Мидарь и С. Агульниковым.

² Левашова В. П. К вопросу о механических свойствах древних орудий // КСИИМК.— 1959.— Вып. 75.— С. 54, 55.— Рис. 19, 4.

³ Статья в печати.

⁴ Сысоев В. М. Древности по верхнему течению р. Кубани // Материалы по археологии Кавказа.— Т. IX.— 1904.— С. 62.— Рис. 62; Гуммель Я. И. Археологическая разведка на Кильк-Даге // Изв. Азербайджанского филиала Академии наук СССР.— 1938.— Вып. 2.— С. 20—24, табл. I, II; Круглов А. П., Подгаецкий Г. В. Долинское поселение у г. Нальчика // МИА.— 1941.— № 3.— С. 182.— Рис. 25, 1; Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхида // Т. II.— Тбилиси, 1950.— С. 278.— Табл. 69, 3; Крупнов Е. И. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода // МИА.— 1951.— № 23.— С. 29.— Рис. 4; Марковин В. И. Археологические находки с территории Танаира (Дагестан) // КСИИМК.— 1957.— Вып. 67.— С. 120, 121.— Рис. 50 (1—3).

⁵ Археологический альманах № 1 Донецкого областного краеведческого музея. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области.— Донецк, 1993.— С. 14.— Рис. 25, 3 (134); 29, 3 (151), 4 (152); 30, 1—4 (153—156); 31, 2 (158), 3 (159); 33, 2 (164).

⁶ Dumitrescu Vl. La station prehistorique de Bontesti // DACIA.— № 3—4.— 1927—1928.— P. 88 și urm; Dumitrescu Vl. Habesesti. Monografie arheologica.— București, 1954.— P. 259.— Fig. 23/23; Istoria Romantei.— Vol. 1.— București, 1960.— P. 118; Cherghe P. Unelte de piatra aflate in colectia muzeului judetean Gorj. Targu Jiu // SCIVA, 2.— Т. 38.— București, 1987.— P. 159—165.

⁷ Сысоев В. М. Указ. соч.— С. 62; Papp K. A. Karacs-czebei arenudanyák // Banyszai ts kohászai Tapok.— Budapest.— 1906.— P. 167; Popescu D. Cercetări arheologice în Transilvania // MCA. II.— București, 1956.— P. 197; Andritoiu Ioan. Civilizatia tracilor din Sud-Vestul Transilvaniei in epoca bronzului // Biblioteca Tracologica.— W. 2.— București, 1992.— P. 45.

⁸ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 24, 25 (рис. 7, 6, 15).

⁹ Археологический альманах № 1 Донецкого областного краеведческого музея. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области.— Донецк, 1993.— С. 14.

¹⁰ Berciu D. Arheologia preistorica a Olteniei.— Craiova, 1939.— P. 89.— Fig. 1, 3, 4; Berciu D. Die Verbicioara Kultur // DACIA. N. S.— № 5.— București, 1961.— P. 130.— Fig. 2/4; Petre Gh. I. Topoare ciocan de minerit din epoca bronzului descoperite in nordul Olteniei // ScCIV.— Т. 19.— București, 1968.— P. 278—280; Ulanici A. Săpăturile de la Branet. Cercetările arheologice // Biblioteca muzeologică.— I.— București, 1975.— P. 45—76.— Pl. 2/2; Andritoiu Ioan. Op. cit.— P. 44. 207.— Pl. 39, 14.

¹¹ Ванчугов В. П., Загинаило А. Г., Кушнир В. Г., Петренко В. Г. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1991.— С. 43.— Рис. 21, 2.

¹² Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству.— М., 1969.— С. 48.— Рис. 13.

¹³ Там же.— С. 47—49.

¹⁴ Там же.— С. 55.

РЕЦЕНЗІЇ

S. J. Saprykin. ANCIENT FARMS AND LAND-PLOTS ON THE KHORA OF KHERSONESOS TAURIKE (Research in the Herakleian Peninsula 1974—1990). — Amsterdam, 1994. — 153 p., 65 pl.

Рецензована праця, автором якої є відомий фахівець- античник С. Ю. Саприкін, видана на кошти університету McGill в Монреалі. Вона присвячена публікації інтерпретації матеріалів, одержаних під час археологічних розкопок експедиції Інституту археології РАН на Гераклейському півострові, хорі античного Херсонеса. Слід подкреслити, що, незважаючи на багаторічні розкопки, проведені на сільськогосподарській території поблизу Херсонеса, монографія С. Ю. Саприкіна є першою великою узагальнюючою працею після С. Ф. Стржелецького,¹ де проведено комплексний аналіз одержаного на Гераклейському півострові археологічного матеріалу і подано його історичну інтерпретацію. А це, безумовно, свідчить про актуальність і своєчасність здійсненого дослідження.

У вступі автор дав нарис історії вивчення «ближньої» хори Херсонеса, а також охарактеризував основні висновки дослідників, які розглядали систему розмежування земель як на Маячному, так і Гераклейському півостровах.

Перша частина монографії присвячена характеристиці матеріалів з розкопок садіб, розташованих на ділянках № 9, 10, 86 Гераклейського та № 57 Маячного півостровів. Характеристика результатів археологічних досліджень підпорядкована певній схемі, яка дозволяє вивчати історію кожної пам'ятки у динаміці. При цьому основна увага приділяється часу будівництва садиби, початковому етапу життя в ній, а також перебудовам, здійсненим протягом елліністичного і римського періодів. Простежені під час розкопок сліди руйнувань і перебудови автор пов'язує з конкретними подіями в історії Херсонеса, наприклад, херсонесько-скіфськими війнами. Поряд з описом будівельних залишків, розглянуто планування садиб, подано датуючий матеріал і найцікавіші знахідки. Незважаючи на те, що більшість земельних ділянок, де були зведені досліджені садиби, зараз сильно зруйнована, С. Ю. Саприкін пов'язав кожну розкопану пам'ятку з певною ділянкою, і, де це було можливим, простежив її внутрішнє планування. Гарним доповненням до фактологічної частини монографії є додаток, написаний Е. М. Жеребцовим, який дає змогу закордонному читачеві ознайомитися з внутрішнім плануванням земельних ділянок на Гераклейському півострові.²

Третя, мабуть найцікавіша частина роботи С. Ю. Саприкіна, присвячена аналізу інтерпретації археологічного матеріалу. Причому автор не обмежився чотирма розкопаними садибами, а використав у дослідженні весь опублікований матеріал. Узагальнивши всі наявні дані, С. Ю. Саприкін дійшов до добре аргументованого висновку, що херсонеські садиби, побудовані на земельних ділянках, мають численні аналогії в інших районах античного світу. Таким чином, конкретні пам'ятки близької округи Херсонеса розглядаються не відокремлено, а на широкому тлі аналогічних споруд. Такий методичний підхід до вивчення херсонеських садиб, очевидно, є абсолютно вірним і дозволяє при аналізі археологічного матеріалу отримати максимум історичної інформації.

Використавши археологічний матеріал з розкопок 1974—1990 рр. з зачлененням всіх наявних категорій джерел і наукових розробок своїх попередників, С. Ю. Саприкін дав досить переконливу реконструкцію послідовності освоєння «ближньої» хори Херсонеса. Зокрема, розмежування земель він пов'язує з діяльністю Агасікла, який, на думку автора, здійснив його, коли виконував обов'язки стратега. Багато уваги приділено системі і часу розмежування спочатку Маячного, а згодом усього Герак-

© В. М. ЗУБАР, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

лейського півостровів. В результаті С. Ю. Саприкін дійшов висновку, що перші невеликі сільськогосподарські ділянки в околицях Херсонеса з'явилися у першій половині IV ст. до н. е. і були розташовані на Маячному півострові, який з боку суші був відокремлений двома рядами оборонних стін з вежами, зведеними не раніше 375 р. до н. е. З точки зору дослідника, це було перше укріплене сільськогосподарське поселення в околицях Херсонеса, планування якого багато в чому було тотожне аналогічним пам'яткам на території Греції.

Наявність оборонних споруд і залишки таврських поселень на Гераклейському півострові, територія яких пізніше була зайнята земельними ділянками херсонеситів, свідчать про те, що освоєння земельного фонду в околицях Херсонеса йшло далеко не мирним шляхом. У результаті цього таврське населення було витиснене за межі Гераклейського півострова, про що свідчать варварські поселення, зафіковані в околицях Сапун-гори. Спираючись на археологічний матеріал, здобутий при розкопках садиб, С. Ю. Саприкін датує початок розмежування Гераклейського півострова серединною — останньою чвертлю IV ст. до н. е. У цей же час в систему розмежування була включена і територія Маячного півострова, яка разом з Гераклейським складала єдину систему ділянок.

Значну увагу в монографії приділено реконструкції схеми межування Гераклейського півострова, де зафіковано близько 400 земельних ділянок. Кожну таку ділянку, у свою чергу, було розділено на менші, які в радянській науковій літературі було прийнято називати « полями ». Причому розміри цих « полів » збігаються з розмірами аналогічних земельних ділянок, що були зафіковані у Північно-Західному Криму, на « дальній » хорі Херсонеса. Це свідчить про єдиний модуль, який використовувався при межуванні землі на всій території Херсонеської держави.

Тривалий час внутрішнє розмежування розглядалося як « поля » клеру одного земельного власника. Однак С. Ю. Саприкін цілком слідчно інтерпретує їх як окремі клери, які було передано у володіння різним громадянам. На Маячному півострові кожну ділянку було розділено на чотири частини, а на Гераклейському на шість окремих ділянок-парцел. Слід подкрасити, що цей висновок має принципове значення для реконструкції економіки й соціальних відносин в Херсонесі античної доби. Аналогічного висновку незалежно від С. Ю. Саприкіна дійшли й інші дослідники, які використовували ті ж самі матеріали³. Це саме по собі вже свідчить про вірний напрямок у дослідженні системи розмежування земель в околицях Херсонеса. Природно, поки що не всі питання, пов'язані з розмежуванням, можуть бути розв'язані остаточно. Але вже зараз ясно, що реконструкції виробничих відносин на «ближній» хорі Херсонеса, яку в свій час запропонував С. Ф. Стржелецький⁴, поза всяким сумнівом, повинна бути переглянута. А це, в свою чергу, дозволяє не тільки ставити але й продуктивно вирішувати питання про питому вагу праці рабів класичного типу та інших категорій залежного населення у сільському господарстві античного Херсонеса.

А втім, автор рецензованої монографії цього питання не ставить, а концентрує увагу на обґрунтуванні висновку про те, що земельні ділянки передавалися з загального земельного фонду не безпосередньо громадянам, а гекатостям (сотням) і лише після цього земля розподілялася між їх членами. При цьому С. Ю. Саприкін для обґрунтування своєї тези використовує зміст так званого « напису про продаж землі » (ІOsРЕ, 1², № 403). Виходячи з наявних матеріалів, зараз важко однозначно приймати або заперечувати цей висновок. Однак, як здається, С. Ю. Саприкін перебільшує роль поділу населення на філі та гекатості у Херсонесі, бо їх вага у житті громадян з розвитком товарно-грошових стосунків повинна була зменшуватися.

С. Ю. Саприкін вважає, що весь земельний фонд на Гераклейському півострові було поділено між чотирма херсонесськими гекатостями. Приймаючи, слідом за В. Д. Блаватським, кількість населення Херсонеса кінця IV — початку III ст. до н. е. в 10—15 тис. чоловік, він визначає кількість громадян, які володіли землею, приблизно 2 тис. Але у цій реконструкції не враховано того винятково важливого факту, що у грецьких полісах, як правило, не весь земельний фонд було поділено між громадянами. Частина землі залишалася у власності громадянської общини, а певною частиною володіли храми. Тому, вірнішим було б йти не від загальної кількості населення, визначеного В. Д. Блаватським, яке складалося з громадян, рабів, ксенів, метеків та періеків, а, в першу чергу, зробити спробу, нехай і гіпотетичну, визначити розміри земельного фонду, переданого у володіння громадян⁵.

У монографії основна увага приділена питанням, пов'язаним з розмежуванням землі у класичний і елліністичний періоди. Стислише висвітлена система землекористування у позньоелліністичному та римському Херсонесі, хоча всюди, де це було можливо, С. Ю. Саприкін інтерпретував археологічний матеріал, виходячи з тих чи інших подій в історії Херсонеса, які відомі за іншими категоріями джерел. Незважаючи на їх дуже обмежене коло, С. Ю. Саприкін, базуючись на конструктивних особливостях башти садиби ділянки № 9, зробив цікавий висновок щодо наявності в околицях Херсонеса катойкій, де наприкінці II — на початку I ст. до н. е. мешкали солдати

залоги, розташованої у місті царем Понта Мітрідатом VI Євпатором. Посередньо цей важливий висновок, крім наведених С. Ю. Саприкіним аргументів, підтверджується і тим, що зараз є всі підстави говорити про аналогічну практику, яка мала місце пізніше, коли в Херсонесі дислокувалися римські війська, а на Гераклейському півострові, в Хомутовій балці і районі висоти Горна функціонували комплекси будівель з баштами. У цих військово-господарських комплексах, на кордонах розмежованої території Херсонеса, швидче за все мешкали римські солдати, які, поряд з військовою службою, мабуть, займалися сільським господарством⁶. Якщо це так, то у перші століття н. е. було продовжено практику разміщення на «ближній» хорі воєнних загонів союзників Херсонеса.

Нерівноцінне висвітлення у монографії окремих періодів розвитку «ближньої» хори Херсонеса пояснюється тим, що С. Ю. Саприкін у своєму дослідженні міг повніше оперувати матеріалами, одержаними при розкопках лише чотирьох садиб з кількох десятків, які зараз вже вивчені. На жаль, поки що не опубліковані матеріали багаторічних розкопок на Гераклейському півострові, які велися і активно ведуться Херсонесським заповідником. Такий стан, коли інформація про результати багаторічних робіт публікується лише в коротких статтях «Археологічних відкриттів» і тезах, не може бути визнаний за нормальний і ускладнює повноцінне вивчення соціально-економічної історії Херсонеса. Тому для продовження продуктивного дослідження історії і економіки Херсонеса, соціального складу його населення першочерговим завданням є повноцінна комплексна публікація результатів розкопок на Гераклейському півострові. Дуже хотілося б сподіватися, що рецензована монографія С. Ю. Саприкіна буде першою в серії серйозних наукових праць, присвячених публікації і осмисленню археологічних матеріалів з «ближньої» хори Херсонеса.

Взагалі, оцінюючи працю С. Ю. Саприкіна, слід ще раз подкраслити, що вона є значною подією в історіографії Херсонеса. Незважаючи на низку дискусійних висновків автора, рецензована монографія є серйозним внеском у північнопричорноморське антикознавство і буде сприяти подальшому глідному вивченню цілого комплексу проблем, пов'язаних з історією античного Херсонеса. Залишається лише шкодувати, що монографія С. Ю. Саприкіна видана за кордоном англійською мовою, а не в Україні або Росії.

B. M. Зубар

Примітки

¹ Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб. — 1959. — Вып. 6.

² Пор.: Жеребцов Е. Н. Новые данные к аграрной истории Херсонеса IV — I вв. до н. э. // КСИА. — 1976. — Вып. 145. — С. 14—18; Жеребцов Е. Н. Некоторые результаты сравнительного изучения клеров Гераклейского полуострова // КСИА. — 1981. — Вып. 168. — С. 17—26; Жеребцов Е. Н. Некоторые результаты сравнительного изучения клеров Маячного полуострова // КСИА. — 1985. — Вып. 182. — С. 38—45.

³ Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — С. 6—24.

⁴ Стржелецкий С. Ф. Указ. соч. — С. 43—65; Пор.: Картер Дж. К. Хора Метапонта в Лукании и Херсонеса в Таврике // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — Севастополь, 1995. — С. 168—170.

⁵ Пор.: Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 16—20.

⁶ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 79.

ХРОНІКА

ДРУГА РЕГІОНАЛЬНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПАЛЕОЛІТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ»

19—22 жовтня 1995 р. у Донецьку відбулася II регіональна конференція «Палеоліт Лівобережної України». Нагадаємо, що перша конференція з цієї проблематики відбулася в травні 1994 р.¹ Основною темою другої конференції була функціональна типологія пам'яток. Така орієнтація визначила тему цілої серії виступів і доповідей. Друга частина виступів була присвячена загальним регіональним проблемам палеоліту і кам'яного віку взагалі. Певну тональність конференції завдали доповіді М. І. Гладких і Т. В. Орлової (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) про формаційний і цивілізований підхід до вивчення первісної історії та Л. Б. Вишняцького (ІМК, Санкт-Петербург, Росія) про «першу культурну революцію». Л. Б. Вишняцький прочитав також спільну доповідь з В. П. Любіним (ІМК, Санкт-Петербург, Росія) про найдавніший палеоліт Туркменії.

Доповіді з проблематики середнього палеоліту Східної Європи були присвячені, головним чином, проблемам індустрії з одно- та двобічними формами. У своєму виступі О. С. Ситник (Інститут українознавства НАН України, Львів) продемонстрував еволюцію левалуазьких індустрій на Поділлі, де вже давно виявився своєрідний «кущ» левалуазьких індустрій з вістрями. Доповідь П. Е. Нехорошева (ІМК, Санкт-Петербург, Росія) про виділення білокузьминівської групи пам'яток доби середнього палеоліту на півдні Руської рівнини викликав полеміку і контрдоповідь О. В. Колесника (Донецький краєзнавчий музей) на подібну тему. Новий для аудиторії погляд на інтерпретацію середньопалеолітических індустрій Східного Криму продемонстрував Ю. Е. Демиденко (Кримська філія ІА НАН України, Сімферополь), запропонувавши нестандартні принципи оцінки пам'яток. Його погляди, значною мірою, перегукуються з поглядами П. Мелларса.

Публікаційну інформацію учасникам конференції запропонували: О. С. Ситник, Л. В. Кулаковська (ІА НАН України, Київ), А. Б. Богуцький (Львівський університет) про дослідження середньо- та верхньопалеолітичних пам'яток поблизу м. Галича, Н. І. Ромашенко (Таганрозький краєзнавчий музей, Росія) про масштабні зібрання середньопалеолітических артефактів на місцезнаходженні Мар'єва Гора у Північно-Східному Приазов'ї і повідомлення О. Весельського (Краматорський економіко-гуманітарний інститут, Росія) про новий східномікоцький комплекс Черкасне у Донбасі та про нові пункти кам'яного віку в цьому регіоні.

Тематика доповідей з пізньопалеолітичної проблематики також відрізнялась різноманітністю. Обговорювали спектр проблем від виділення локальних мікрорайонів до характеристики окремих категорій інвентаря. Перш за все слід відзначити грунтовну і добре аргументовану доповідь О. Ф. Горелика (Луганський педінститут), присвячену культурно-соціологічній інтерпретації матеріалів Рогалицької групи стоянок фінального палеоліту. У межах цієї групи синхронних пам'яток автор простежив контакт двох відносно близьких культурних тенденцій і запропонував пояснення цього феномену. І. О. Сніжко (Харківський історичний музей) спільно з О. О. Кротовою (ІА НАН України, Київ) традиційно розвивали амвросіївський сюжет, зокрема досить детально проаналізували серію кісток з надломом (зломом). Згідно характерних ознак діагностуються певні типи фрагментації, що відповідають різним етапам забою і утилізації туш бізонів. Повідомлення про пізній палеоліт Поділля на прикладі стоянки Ван-

© О. В. КОЛЕСНИК, 1996

жулів І зачитав М. Р. Левчук (Тернопіль). Цікаві спостереження про використання м'яких порід каменю у пізньому палеоліті зробила Л. Г. Кучугура (Маріупольський краєзнавчий музей). Ю. Г. Коваль (Донецький краєзнавчий музей) присвятив свою доповідь питанню експериментально-технологічних спостережень за специфічною кінцевою підтескою на пластинчастих сколах у пізньому палеоліті Руської рівнини. Тема виступу І. Г. Піструла (Одеський університет) — просторове поширення крем'яного інвентаря на пізньопалеолітичній стоянці Анетівка 13, де на великій глибині у нижніх шарах збереглись культурні залишки з виразним планіграфічним контекстом.

Доповідь В. Ф. Петруня (Одеса) була присвячена геоморфологічній інтерпретації Миргородського палеолітичного місцезнаходження, виступ Є. Ю. Гирі (ІМК, Санкт-Петербург, Росія) — технологічному аспекту характеристики технології первинного розщеплення пластинчастих індустрій.

Специфіка мисливського господарства у ранньоголоценових лісостепових районах України проаналізована у доповіді Л. Л. Залізняка (ІА НАН України, Київ) та І. М. Гавриленка (Полтавський краєзнавчий музей) на матеріалі стоянки В'язівок 4а. У доповіді С. М. Дегерменджі (Донецький краєзнавчий музей) охарактеризовано окрім аспекті первинного розщеплення в мезонеолітичних індустріях Донбасу. І, нарешті, дві доповіді з неолітичної проблематики були зачитані співробітниками Таганрозького краєзнавчого музею: А. В. Цібріс (стоянка Роздорське II) і В. В. Цібріс (стоянка Усть-Бистра). Вони і підвели логічну і хронологічну риску в роботі конференції.

Під час конференції її учасники могли ознайомитись з уже відомими та новими колекціями кам'яного віку із Донецької та Луганської областей України, Ростовської та Волгоградської областей Росії.

O. B. Колесник

Примітки

¹ Археологический альманах.— Сборник статей.— Донецк, 1994.— № 3.

ЧИТАННЯ ПАМ'ЯТІ проф. ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Напередодні відзначення 120-річчя від дня народження відомого українського археолога, етнолога, музеїстика і мистецтвознавця Вадима Михайловича Щербаківського (1876—1957) 8 грудня 1995 р. в Полтаві, у приміщенні Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського відбулися наукові читання «Пам'яті проф. Вадима Щербаківського». Їх організували і провели управління культури Полтавської обласної державної адміністрації та обласний Центр охорони і дослідження пам'яток археології. Читання зібрали фахівців-археологів, істориків, мистецтвознавців та музеїників з Києва, Дніпропетровська, Донецька, Львова, Опішні, Кременчука, Полтави, Сум і Харкова; їх слухачами були науковці полтавських вузів та музеїв, краєзнавці, студенти полтавських політехнічного університету та педінституту. Заслухано 15 доповідей і повідомлень. У читаннях брали участь представники Полтавської і Харківської облдержадміністрацій. До читань вийшли друком ряд археологічних видань, випущених Видавничим центром «Археологія» Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі ЦОДПА), насамперед повні тексти заслуханих доповідей¹, програма та афіша читань².

Вішанування пам'яті В. М. Щербаківського розпочалося виступом начальника уп-

© О. П. МОЦЯ, О. Б. СУПРУНЕНКО, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

149

равління культури облдержадміністрації, заслуженого працівника культури України П. Бондаревського (Полтава), який відзначив внесок українського археолога, уродженця с. Шпичинці на Київщині, у становлення і розвиток археологічних досліджень, розбудову музеїв та охорону пам'яток на Полтавщині впродовж 1912—1922 рр., наголосив на значенні наукової діяльності В. М. Щербаківського на діаспорі як керівника української археологічної науки за кордоном у другій чверті ХХ ст.

Доповідь директора обласного Центру археології О. Супруненка (Полтава) висвітлювала основні напрямки археологічних досліджень ученої в галузі вивчення палеоліту, бронзового та ранньозалізного віків, середньовічних старожитностей України та Полтавщини, зокрема його музеюну діяльність. Внесок В. М. Щербаківського у вивчення давньоруських некрополів Дніпровського Лівобережжя — могильників у Ліголявому, Липовому, Переяславі і Городищі — був темою доповіді зав. сектором давньоруської та середньовічної

археології Інституту археології НАН України, доктора історичних наук О. Моці (Київ). Про формування парадигми відомого археолога, усталення його поглядів на перебіг найдавнішого історичного процесу в Україні повідомив літературознавець і письменник П. Ротач (Полтава). Він же ознайомив присутніх з маловідомою працею уральського краєзнавця та літератора, археолога за фахом В. Бірюкова «В. М. Щербаківський та його лекції з археології на курсах з українознавства в м. Хоролі..., 1917 р.», що була перевидана до читань³.

Вадим Щербаківський був першим з дослідників раннього залізного віку України, хто вбачав у Більському городищі на Полтавщині місто Гелон, описане Геродотом у V ст. до н. е.⁴. Саме на цьому питанні зосередив увагу присутніх професор Харківського державного університету, доктор історичних наук Б. Шрамко (Харків) у доповіді «Про достовірність відомостей Геродота про гелонів». Викладачі Сумського університету В. Приймак та кандидат філологічних наук В. Звагельський (Суми) присвятили свої виступи темам виникнення терміну «боляри» на Русі в світлі археологічних даних та історії досліджень роменсько-давньоруського городища поблизу с. Ведмеже на Сумщині, котре обстежував В. М. Щербаківський. З новою археологомистецькою пам'яткою у творчому доробку відомого українського археолога-полтавця М. Макаренка — колеги Вадима Щербаківського,— невідомим альбомом малинків вченого — познайомив присутній А. Усачук (Донецьк).

Ряд доповідей стосувалися вивчення епістолярної спадщини В. М. Щербаківського. Так, зав. відділом Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького С. Абросимова (Дніпропетровськ) висвітлила взаємини В. М. Щербаківського з Д. І. Яворницьким; аспірантка Кременчуцької філії Харківського політехнічного університету С. Нестуля (Кременчук) — з М. Ф. Біляшівським; О. Супруненко (Полтава) — з В. І. Вернадським та Ф. К. Вовком; доцент Полтавського педінституту, кандидат історичних наук О. Нестуля (Полтава) ознайомив з документами про пам'яткоохоронну діяльність ученої 1917 р. та обрання його комісаром Уряду України з питань охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Зав. відділом полтавського Центру археології І. Кулатова (Полтава) ввела до наукового обігу науково-звітні матеріали розкопок В. М. Щербаківського курганів скіфського часу на Переяславщині 1913 р.

Досить представницькою була й мистецтвознавча «частина» читань. Доцент Полтавського політехнічного університету, заслужений працівник культури України В. Ханко (Полтава) розглянув у своїй доповіді мистецтвознавчу спадщину Вадима Щербаківського кіївського, львівського, полтавського та празького періодів творчості. Старший науковий співробітник ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, кандидат

мистецтвознавства М. Селівачов (Київ) продовжив тему розідок ученого щодо державних церков Київщини, мистецтвознавці Національного музею українського мистецтва у Львові Я. Павличко та М. Звіринська-Гелітович здійснили аналіз збірок українського мистецтва XV—XIX ст., зібраних В. М. Щербаківським у колишньому музеї митрополита А. Шептицького. Міжнародне значення наукової діяльності вченої було темою виступу мистецтвознавця В. Данилійка (Полтава).

По завершенні читань їх учасники відвідали експозицію з історії Полтавського краєзнавчого музею, де вміщенні матеріали про В. М. Щербаківського, музейну скарбницю та експозицію відділу археології, де представлені знахідки польових досліджень археолога, побували поряд з будинком, в якому жив один з майбутніх керівників Українського вільного університету у Мюнхені та Празі, були присутніми на презентації нових видань з археології України Центру охорони та досліджень пам'яток археології, які нещодавно побачили світ у Полтаві⁵.

Робота читань висвітлювалася у засобах масової інформації — пресі, радіомовленні, телебаченні — України, міста і області.

О. П. Моця, О. Б. Супруненко

Примітки

¹ *Пам'яті В. М. Щербаківського (1876—1957)* // Полтавський археологічний збірник.— Полтава, 1955.— № 4.— 208 с., іл.; *Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.* // Полтавський археологічний збірник.— Полтава, 1995.— № 3.— 284 с., іл.; *Курінний П. Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя)*.— Полтава, 1995.— Препрінт, вип. 10.— 24 с., портр.; *Щербаківський В. Український університет у Полтаві: Спогади*.— Полтава, 1994.— Препрінт.— Вип. 2.— 40 с.

² *Програма наукових читань «Пам'яті Вадима Щербаківського (1876—1957)*.— Полтава, 1955.

³ *Бирюков В. П. В. М. Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле Полтавской губ. (июль, 1917 г.)* // Полтавський археологічний збірник.— № 4.— С. 14—436: портр., іл.

⁴ *Sherbakiewskij W. La situation géographique de la ville de Gelone d'Herodote* // Kniega pamiatkowa kuczci Prof. Dr. Wl. Demetrykiewcza.— Poznań, 1930.— S. 265—286.

⁵ *Борис Андрійович Шрамко* // Біобібліографічний покажчик / Укл. Тітков О. В.— Полтава, 1995.— 64 с.; *Вацак Б., Супруненко О. Подвижники українського музеїнництва: Г. Кир'яков, Ф. Камінський, К. Скаржинська, Г. Стelleцький*.— Полтава, 1995.— 136 с.; *Ляскоронський В. Г. Городища, кургани і дзвіні (змісі) вали за течією рр. Псла та Ворскли*.— Вид. 2-ге, репр., доп.— Полтава, 1995.— Препрінт, вип. 9.— 56 с. іл.; *Козацькі старожитності Полтавщини*.— Полтава, 1994.— Вип. 2.— 156 с.: іл.; *Рудинський М. Я. Про заснування педагогічного факультету у Полтаві (1918 р.)*.— Полтава, 1955.— Препрінт.— Вип. 5.— 40 с.; *Сухобоков О. В., Юрченко С. П. Опошнянське городище*.— Полтава, 1955.— Препрінт.— Вип. 6.— 80 с.

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДИНОЮ ПЕЧЕР»

6—9 липня 1993 р. у м. Ньюкасл-апон-Тайн на півночі Англії було проведено конференцію, присвячену ролі печер і скельних навісів у житті людини. Організували цю зустріч доктори Кристофер Сміт і Клайв Бонсолл (Ньюкаслський та Единбурзький університети).

© Г. М. БУРОВ, Ю. Т. УРТАНС, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

Тематика конференції охоплювала різні райони світу і всі епохи від палеоліту до сучасності. Розглядалися печерні археологічні пам'ятки або етнографічні матеріали майже усієї Європи, Кавказу, Палестини, Канарських о-вів, Південної Африки, Австралії та Південно-західної частини Південної Америки. Було зачитано 27 доповідей, не враховуючи двох стендових (англійки К. В. Бойл, М. Сімойнш ді Абреу і Л. Жаффі з Португалії). Учасники конференції (понад 50 чоловік) презентували 17 країн світу: Великобританію, Португалію, Іспанію, Францію, Бельгію, Данію, Швецію, Німеччину, Австрію, Хорватію, Ізраїль, Південноафриканську Республіку, Малаві, США, а також Росію, Україну та Латвію.

Конференцію відкрив вступною доповіддю П. Мелларс (Великобританія), а підсумки засідань підвели К. Сміт і К. Бонсолл. Ряд доповідей широкого хронологічного діапазону було присвячено використанню печер протягом палеоліту та наступного часу — у Західній Європі (Л. Г. Штраус, США), Кантабрійській Іспанії (М. Р. Гонсалес-Моралес), на Кавказі (В. П. Любін, Росія), у Криму (Г. М. Буров) і Південній Африці (З. Хендерсон і Й. Біннеман, ПАР). Р. Макфейл (Великобританія), Р. Гольдберг (США) та М.-А. Курті (Франція) виклали результати мікроморфологічних досліджень, що дозволили з'ясувати, з якою метою первісні люди відвідували печери Італії та Гібралтару.

Про вивчення плейстоценових культурних шарів у печерах і навісах Європи та Кавказу йшлося у доповідях П. М. Долуханова (Великобританія), М. Отта (Бельгія), Б. В. Еріксен (Данія) та С. В. Беляєвої (Росія), а В. П. Любін, А. Сівкін і П. Г. Бан (Великобританія) торкалися проблем пізньопалеолітичного мистецтва.

В іншій групі доповідей йшлося про пам'ятки мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзової доби, епохи заліза і середньовіччя на різних територіях. Це — Англія (К. Брейнінген), Баварія (В. Штоль-Туккер, Німеччина), Латвія (Ю. Уртанс), Центральна Італія (Р. Скітс, Великобританія), Португалія (Л. Остербек), Канарські о-ви (М. Р. Едді, Великобританія), Ізраїль (А. Гофер, М. Вейнштейн-Еврон), Північ Чілі (П. Дренсарт, Великобританія). Нарешті, три виступи було побудовано на етнографічних матеріалах Хорватії (Ж. Шпанічек), Малаві (Ю. М. Джувасі) та Північної Австралії (Дж. Флад, Великобританія).

Зроблені доповіді, відповіді на запитання та дискусії показали, що печери та скельні навіси у різних країнах земної кулі служили людині для найрізноманітніших цілей: як житла, сковища від ворогів, приміщення для худоби, склади для припасів, місця виробничої діяльності, святилища, зали образотворчого мистецтва, кладовища та навіть місця для господарських залишків.

9 липня учасники зустрічі вирушили на автобусі до урочища Кресуел-Кргс (блізько 30 км на південний схід від М. Шеффілда), де є п'ять глибоких печер, що заселялися людиною ще за доби палеоліту, у тому числі Черч-Хоул-Кейв — карстова порожнина, яка використовувалась також за часів Риму та у середні віки. Дві печери (Пін-Хоул-Кейв і Робін-Гудс-Кейв) були нами відвідані, у решти — оглянуто ділянки біля входів.

Конференція пройшла злагоджено, на високому організаційному рівні, з винятковою гостинністю. Заплановано публікацію доповідей.

Г. М. Буров, Ю. Т. Уртанс

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ!

до 60-річчя
ЛЕОНІДА ВАСИЛЬОВИЧА
СУБОТІНА

Цього року, на зламі квітучої весни та спекотного літа відомому вітчизняному археологу, невтомному досліднику енеоліту та бронзового віку України, кандидату історичних наук Леоніду Васильовичу Суботіну виповнилося 60.

Л. В. Суботін народився 26 травня 1936 р. в м. Ростові-на-Дону у родині військовослужбовця. Дитинство пройшло, головним чином, на Далекому Сході та в Середній Азії. З 1946 р. — на Україні: деякий час в Донецькій області, а потім на Одещині (села Новоселівка та Делень Арцизького р-ну, м. Білгород-Дністровський, м. Рені). Навчається в Одеському художньому училищі, з 1955 р. служба в армії та робота в м. Болграді, а з 1969 р. — в Одесі.

Працюючи в Болграді, Л. В. Суботін починав своє навчання на історичному факультеті ОДУ, створює на спільніх засадах Болградський історико-краєзнавчий музей (нині філія Одеського історико-краєзнавчого музею), працює викладачем

креслення та малювання в середній школі № 2, організовує шкільний краєзнавчий загін «Юний археолог», який незабаром розрісся в міський клуб.

У 1962—63 рр. у складі археологічної експедиції АН СРСР під керівництвом Т. С. Пассек та К. К. Черниш, проводить перші самостійні археологічні дослідження на багатошаровому Болградському поселенні. Знайомст-

во з цими видатними дослідниками, а також з молодим, але вже тоді відомим археологом І. Т. Черняковим, і визначило подальшу долю Л. В. Суботіна. Продовжуючи працювати в м. Болграді (вчитель, директор районного Будинку піонерів та школярів, завідуючий відділом культури, штатний директор історико-краєзнавчого музею), увесь вільний час він присвячує археології.

У 1962 р. стає членом Одеського археологічного товариства, з 1963 р. проводить самостійні археологічні розвідки в Болградському, Ізмаїльському та Ренійському районах Одеської обл. У 1964—1966 рр. бере активну участь у роботах щойно створеної Дністро-Дунайської новобудовної експедиції ІА АН УРСР (начальник М. М. Шмаглій), котра започаткувала систематичне й масове дослідження курганних старожитностей Буджацького степу. У 1966 р. Л. В. Суботін уперше отримав Відкритий лист на право самостійного проведення археологічних розкопок. У 1966—1969 рр. він проводить розкопки курганів та поселень в м. Болграді, поблизу сіл Огородне, Залізничне, Жовтневе, Виноградівка, Нагірне (Болградський та Ренійський р-ни).

У 1967 р. Л. В. Суботін закінчує історичний ф-т ОДУ й захищає дипломну роботу «Пам'ятки культури Гумельниця на території СРСР», яка отримала високу оцінку у фахівців. За рекомендацією С. М. Бібікова, у 1969 р. він вирішив продовжити своє навчання й поступає до аспірантури при кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ОДУ. Його науковим керівником призначається П. Й. Каришковський.

У 1972 р. Л. В. Суботін успішно закінчив аспірантуру, а у 1975 р. захистив в ІА АН СРСР кандидатську дисертацію «Болградський варіант енеолітичної культури Гумельниця». Після закінчення аспірантури працював науковим співробітником в Одеському археологічному музеї АН УРСР, з 1976 р. — у відділі археології Північно-Західного Причорномор'я (спочатку молодшим, а з 1984 р. — старшим науковим співробітником). З 1990 р. — зав. відділом наукової обробки та зберігання матеріалів Одеського археологічного музею НАН України.

У роки навчання в аспірантурі та подальшої роботи в археологічних установах України, Л. В. Суботін постійно брав участь в експедиціях ОДУ, ОАМ, ІА АН УРСР та АН МРСР, очолюваних А. Г. Загінайло (1972, розкопки курганного некрополя Ніконія), І. Л. Алексєєвою (1971 — Жовтневий курганий могильник II; 1972 — кургани поблизу м. Арциз), М. М. Шмаглієм (1972 — кургани поблизу с. Виноградівка в Арцизькому р-ні), Г. Ф. Чеботаренко (1971 — кургани поблизу с. Балабани на півдні Молдови). Паралельно очолював експедиції: 1970 — на поселенні Болград; 1971 — на поселенні Нагірне-ІІІ; 1972 — кургани в Ширяївському р-ні та поблизу с. Великодолинське в Овідіопольському р-ні; 1973 — курган в м. Білгород-Дністровському; 1974 — курган поблизу с. Орловка в Ренійському р-ні. У подальшому очолював великі новобудовні експедиції: у 1975—1976 рр. — Семенівську, у 1977—1988 — Дунай-Дністровську.

За 35 років, віданих служінню археології, ним було відкрито 225 стародавніх поселень, досліджено 333 кургани (з 1637 похованнями). З поселення гумельницької культури та зроблено розріз «Троянового» валу. Надруковано 100 наукових праць, із них 4 монографії. Робота в новобудовних експедиціях значно розширила коло наукових інтересів дослідника. У різний час Л. В. Суботін займався вивченням пам'яток багатьох племен та народів, що заселяли степи Північно-Західного Причорномор'я: від мисливців мезоліту (місцевознайдення Залізничне) до кочовиків-ногайців XVI—XVIII ст.

Л. В. Суботіну поталанило відкрити, розкопати, науково осмислити й довести до наукової громадськості багато підкурганних пам'яток степового енеоліту, усатівської, ямної й катакомбної культур, культури багатострічкової кераміки, білозерської та сабатинівської культур, старожитності історичних кімерійців, скіфів, сарматів, черняхівської та балкано-дунайської культур,

поховань печенізько-торчеських й кочовиків золотоординського часу. Пам'ятки деяких культур у Північно-Західному Причорномор'ї були вперше відкриті саме Л. В. Суботіним. До них належить, наприклад, перше археологічно документоване катакомбне поховання (Семенівка, 1975), скіфське поховання VI ст. до н. е. (Огородне, 1966). У цей список з приміткою «вперше на південному заході України», слід додати унікальну пам'ятку неолітичної культури Криш поблизу с. Огородне (1967), поховання культури кулястих амфор поблизу м. Болграда (1966), поселення культури Монтеору поблизу м. Рені (1967) тощо.

Незважаючи на досить широке і різноманітне коло наукових захоплень Л. В. Суботіна, все ж головну увагу він приділяє питанням, пов'язаним з вивченням проблем епохи енеоліту — бронзи. Він є одним із провідних фахівців на Україні з цих питань.

Побажаємо ж дорогому Васильовичу, як ласково звати його колеги і друзі, міцного здоров'я, творчої наснаги, сонячного довголіття та добрих успіхів у всьому. Нових Вам відкриттів та звершень на теренах буджацької археології!

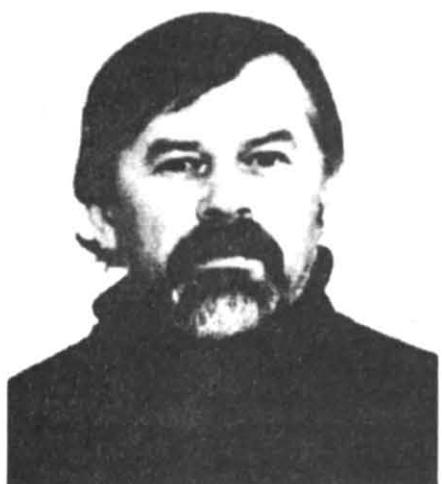
ДО 60-РІЧЧЯ СТАНІСЛАВА НИКИФОРОВИЧА БРАТЧЕНКА

С. Н. Братченко народився 9 вересня 1936 р. в м. Червоний Промінь на Луганщині у сім'ї простих робітників, колишніх селян, біженців у Донбас із Таганрозької округи внаслідок голодомору. Після закінчення школи у 1954 р.

поступив до історичного факультету Ростовського державного університету. Невдовзі він переходить на археологічне відділення Ленінградського університету. Перші польові сезони були проведені у Нижньодонській експедиції в Таїнісі та Кобяковській експедиціях Ростовського краєзнавчого музею та Інституту археології АН СРСР. Вже узимку 1955 р. їм були відкриті нові поселення у пониззях Дону — Саф'янове (епохи пізньої бронзи) та М. Чалтирське (перших сторіч н. е.).

У 1959 р. після захисту диплому С. Н. Братченко працює науковим співробітником і завідувачем музею «Таїніс», філіалу Ростовського обласного музею краєзнавства, проводить перші самостійні розкопки і розвідки археологічних пам'ятників у пониззі Дону та Маничу. Так, в кургані поблизу ст. Бояївська, як це стало зрозуміло зараз, було відкрито одне з перших основних поховань у катакомбі домайкопської культури. В кургані у м. Новочеркаську відкрито перше ранньокатакомбне поховання донецької катакомбної культу-

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1996 р.

ри. Тут, у районі, що обстежувався до нього неодноразово, їм відкриті десятки поселень енеоліту та бронзового віку, в тому числі багатошарове поселення Ливенцівка I. На цій пам'ятці вперше була чітко зафіксована стратиграфічна позиція культури багатопружкової кераміки, що у той час помилково вважалася синхронною катакомбній або зрубній культурам. У 1963 р. С. Н. Братченком відкриті Лівенцівська та Каратаївська фортеці, що залишаються і досі унікальними пам'ятками епохи середньої бронзи Східної Європи. Так поступово визначилось коло дослідницьких інтересів, напрямки майбутньої наукової діяльності.

У 1964 р. С. Н. Братченко поступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР. У 1969 р. успішно захищає кандидатську дисертацію за темою «Періодизація та хронологія доби середньої бронзи басейну Нижнього Дону», в 1976 р. виходить його монографія «Нижнє Подоння у епоху середньої бронзи». В ній обґрунтовано виділення трьох груп катакомбних поховань, доведена неоднорідність того утворення, що раніше називалося донецькою катакомбною культурою, вперше з'ясоване її дійсне хронологічне становище.

Чинне місце у роботах дослідника посідають і проблеми такого яскравого та самобутнього угруповання посткатакомбного часу як культура багатопружкової кераміки. Завдяки їй українським археологам вдалося внести істотні корективи у традиційну тричасну періодизацію бронзової доби, що існувала ще за часів В. О. Городцова. В кінці 70-х років С. Н. Братченком розроблена, мабуть, найбільш обґрунтована гіпотеза походження культури багатопружкової кераміки (бабінської), згідно якої вона є наслідком культурної інтеграції пізньокатакомбних елементів лісостепової зони та, можливо, культури шинурової кераміки Правобережжя України та Прикарпаття. У Східному Криму та пониззі Дону С. Н. Братченко враховує за доцільне виділити окрему кам'янсько-лівенцівську групу пам'яток.

Починаючи з 70-х років С. Н. Братченко бере активну участь у роботах новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР — Інгульській, Запорізькій, Дніпро-Донбас, сам очолює великі експедиції на Луганщині (Сіверськодонецька) та у Донецькому Приазов'ї (Донецька). Результатом роботи цих експедицій було створення фундаментальної джерелознавчої бази по вивченню енеоліту — бронзового віку та інших періодів. Особливу увагу С. Н. Братченко приділяє розробці сучасної методики розкопок, засобів графічної фіксації археологічних об'єктів, повноті підготовки наукових звітів. Він перший з українських археологів виступив проти зневажливого ставлення до повної публікації матеріалів курганів, що становлять золотий фонд науки.

У нинішній час С. Н. Братченко є старшим науковим співробітником відділу первісної археології НАН України. Ним підготовлені до друку дві монографії, виходу яких чекають фахівці у галузі археології епохи бронзи. Серед останніх і численні учні та послідовники С. Н. Братченка з Києва, Донецька, Луганська, Москви, Санкт-Петербурга, Ростова-на-Дону, Ставрополя та ін. Всі вони зичать ювілярові міцного здоров'я, подальших успіхів в улюбленийій справі.

ДО 60-РІЧЧЯ ІВАНА ТИХОНОВИЧА ЧЕРНЯКОВА

Виповнюється шістдесят років відомому українському археологу І. Т. Чернякову. Він народився 21 жовтня 1936 р. в селянській родині монастирського горюнського села Нова Слобода Путивльського району Сумської області. У липні 1942 р. під час боїв загону партизанів С. А. Ковпака був заложником і випадково уник розстрілу у вщент зруйнованому німцями селі, більшість мешканців якого була розстріляна. Після закінчення семирічки навчався у Путивльському педагогічному училищі у 1951—1955 рр. Перше знайомство з археологічними розкопками відбулось у 1953 р. під час досліджень Д. Т. Березовцем слов'янського могильника поблизу с. Волинцево недалеко від Путивля, провадив обслідування городища, поселення мар'янівської культури у с. Бунякіно.

Активну участь в археологічних експедиціях розпочав під час навчання на історичному факультеті Одеського університету у 1955—1960 рр., де його вчителями були М. С. Синицин, М. Ф. Болтенко, П. Й. Кашишковський. У студентські роки брав участь у розкопках поселення сабатинівської культури поблизу х. Черевичний, курганів у с. Чорноморка, с. Усатово. За участь І. Т. Чернякова були заладені перші розкопи на античному Надлиманському городищі та Ніконії біля с. Роксолани на Дністровському лімані, в дослідженнях яких він брав участь до 1960 р. У 1959—1960 рр. брав участь у розкопках пізньопалеолітичної стоянки Велика Аккаржа під керівництвом П. Й. Борисковського.

Подальша праця його значною мірою була пов'язана з найстарішим на Україні Одеським археологічним музеєм, де він працював науковим співробітником (1959—1961 рр.), заступником директора по науковій частині (1961—1965 рр.), директором музею (1965—1973 рр.), завідующим відділом (1973—1976 рр.). В Одеському археологічному музеї склались і основні напрямки його наукової діяльності. Він брав активну участь у відновленні діяльності Одеського археологічного товариства, яке стало прямим спадкоємцем одного з найстаріших наукових товариств «Одеського товариства історії та старожитностей». За активної участі І. Т. Чернякова започатковане наукове видавництво окремих археологічних видань «Матеріали по археології Северного

районі Одеським археологічним музеєм, де він працював науковим співробітником (1959—1961 рр.), заступником директора по науковій частині (1961—1965 рр.), директором музею (1965—1973 рр.), завідующим відділом (1973—1976 рр.). В Одеському археологічному музеї склались і основні напрямки його наукової діяльності. Він брав активну участь у відновленні діяльності Одеського археологічного товариства, яке стало прямим спадкоємцем одного з найстаріших наукових товариств «Одеського товариства історії та старожитностей». За активної участі І. Т. Чернякова започатковане наукове видавництво окремих археологічних видань «Матеріали по археології Северного

Причорномор'я», «Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского археологического музея», «Записки Одесского археологического общества». За його ініціативою у 1971 р. Одеський археологічний музей з Міністерства культури УРСР був переведений до системи Національної академії наук України.

В галузі польових досліджень І. Т. Черняков ще з студентських років поставив завдання ліквідувати «блу пламу» в археологічних уявленнях про добу бронзи на території Північно-Західного Причорномор'я, археологічні пам'ятки, за винятком декількох (Бородинський, Красномаяцький скарби, курган на Слободі-Романовці в Одесі), майже були невідомі і кордони багатьох культур сягали лише Південного Бугу або Дністра. Ним почали провадитись цілеспрямовані розвідки археологічних пам'яток, особливо в найменш вивчений приморській зоні межиріччя Дунаю та Дністра. Перші його наукові статті були опубліковані ще в студентські роки. В результаті археологічних розвідок 1956—1970 рр. була відкрита значна кількість пам'яток різних епох. Вперше на лівобережжі Дунаю на території Одеської області та південних районів Молдавії були відкриті поселення енеолітичної культури Гумельниці (Болград, Вулканешти), яка згодом, за пропозицією С. М. Бібікова, отримала назву Болград-Алдені. Завдяки цим розвідкам встановлено поширення пам'яток сабатинівської культури на захід до пониззя Дунаю та Прута. Деякі з пам'яток сабатинівської культури (Болград, Колесне, Червона Коса) були піддані розкопкам. Поблизу с. Сарата між Ізмайлом та Білгород-Дністровським виявлені могильник усатівської культури, що дав змогу впевнено віднести межиріччя Дунаю та Дністра до цієї культури. В 1960—1963 рр. працював у складі експедицій Т. М. Пассек, а потім С. М. Бібікова по дослідженню поселень культури Гумельниці та в складі скіфської експедиції А. І. Мелюкової по досліженню скіфського поселення «Ніколаївка» на східному березі Дністровського лиману.

Починаючи з 1963 р. почав розкопки курганів у межиріччі Дунаю та Дністра разом з М. М. Шмаглієм. На основі цих розкопок вдалося створити першу культурно-хронологічну колонку бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я, довести факт просунення племен катакомбної культури до Дунаю та Прута, обґрунтіввати виділення особливої буджацької культури, вперше виявити достовірні поховання сабатинівської культури у Північно-Західному Причорномор'ї.

Вивчення проблем епохи пізньої бронзи І. Т. Черняков приділяє особливу увагу. В основу його кандидатської дисертації, а після цього і монографії, покладені матеріали численних поселень сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я, а також пов'язаних з нею слідів металургійного виробництва. Вперше проведенні експериментальні роботи по вивченню кам'яних ліварних форм і з'ясуванню їх ефективності. І. Т. Черняковим проведена перевірка складу і уточнено датування фактично всіх найбільш яскравих скарбів і зібрань ліварних форм епохи пізньої бронзи (Інгульський, Малокопанський, Красномаяцький, Новотроянівський, Бециловський та ін.), а також відомого Бородинського скарбу, співвіднесеного ним з культурою багатопружкової кераміки. Ним встановлені основні лінії етнокультурного розвитку культур Північно-Західного Причорномор'я і їх зв'язку з хліборобськими культурами Північно-Східної Європи, особливо яскраво позначені у матеріалах сабатинівської культури, носіїв якої він трактує як історичних кімерійців.

Починаючи з 1985 р. І. Т. Черняков працює в Інституті археології НАН України. Кілька років він очолював Польовий комітет, з 1989 по 1993 рр. був завідувачем відділу первісної археології. Під його керівництвом захищені 3 кандидатських дисертації, кілька дисертацій готуються до захисту.

Поздоровляючи І. Т. Чернякова з ювілеем, всі його колеги та учні зичать йому міцного здоров'я, подальших успіхів у науці.

НАШІ АВТОРИ

БОГУЦЬКИЙ Андрій Боніфацієвич — кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент Львівського університету. Вивчає четвертинну геологію.

БУРДО Наталія Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі трипільської культури.

БУРОВ Григорій Михайлович — доктор історичних наук, професор Симферопольського університету, фахівець у галузі первісної археології.

ГЛАДИЛІН Владислав Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі палеоліту.

ГЛАДКИХ Михайло Іванович — доктор історичних наук, зав. кафедрою археології, етнографії та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі первісної археології.

ГОЛЬЦЕВА Наталія Володимирівна — зав. сектором археології Національного історичного музею Молдови.

ГРИБОВИЧ Роман Теодорович — зав. сектором Археологічного музею Інституту украйнознавства НАНУ. Вивчає первісну археологію.

ГУСЄВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук, старший викладач Вінницького педінституту. Вивчає трипільську культуру.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, зав. редакційно-видавничим сектором Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КОЛЕСНИК Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, зав. сектором Донецького обласного краєзнавчого музею. Фахівець у галузі палеоліту.

КОЛОСОВ Юрій Георгієвич — доктор історичних наук, консультант Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

КРОТОВА Олександра Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, зав. відділом ІА НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

МОВША Тамара Григорівна — кандидат історичних наук, фахівець у галузі первісної археології.

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, зав. відділом давньоруської, середньовічної археології Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ОЛЕНКОВСЬКИЙ Микола Петрович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Херсонського обласного відділу пам'яток історії та культури. Фахівець у галузі первісної археології.

ПОПОВА Тетяна Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого РАН (м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі трипільської культури.

РАВИЧ Ірина Григорівна — кандидат технічних наук, науковий співробітник Інституту реставрації (Росія, м. Москва).

РИНДІНА Наталія Вадимівна — доктор історичних наук, працює в Московському університеті імені Михайла Ломоносова (Росія). Фахівець у галузі технології металів.

РИНДЮК Наталія Володимирівна — співробітник Державного Ермітажу (Росія, м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі первісної археології.

СИТНИК Олександр Степанович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

СКАКУН Наталія Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури РАН (Росія, м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі первісної археології.

СТАНКО Володимир Никифорович — доктор історичних наук, декан історичного факультету Одеського університету. Фахівець у галузі первісної археології.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

СТУПАК Дмитро Вікторович — співробітник Інституту археології НАНУ. Вивчає первісну археологію.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — директор Центру охорони та дослідження пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації, доцент Полтавського технічного університету. Фахівець у галузі історії Полтавщини.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік, директор Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі історії та археології Давньої Русі.

УРТАНС Юріс Таливалдис — кандидат історичних наук, науковий співробітник держінспекції охорони пам'яток культури Латвії. Фахівець у галузі первісної археології.

ЧУБУР Артур Артурович — аспірант Інституту археології РАН (м. Москва). Вивчає первісну археологію.

ШАРАФУДДІНОВА Інна Миколаївна — кандидат історичних наук, фахівець у галузі первісної археології.

ЯКОВЛЄВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
БКИЧП	— Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВА	— Вопросы археологии
ВДИ	— Вопросы древней истории
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук України
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК АН УССР	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
МИА	— Материалы по истории и археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів ІА НАНУ
ПРПО	— Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
AP	— Academic Press

СОДЕРЖАНИЕ

ТОЛОЧКО П. П. С. Н. Бибиков и украинская археология	3
ГЛАДИЛИН В. Н. Сергей Николаевич Бибиков и проблемы первобытной археологии	6
КОЛОСОВ Ю. Г. Крымская палеолитическая экспедиция 50-х годов. Воспоминания и размышления	9
Статьи	
БУРДО Н. Б. Вклад С. Н. Бибикова в изучение трипольской культуры	14
СТЕПАНЧУК В. Н. Генезис и эволюция крымского палеолита	20
ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Палеоэкономическая реконструкция общества степных охотников	29
ГЛАДКИХ М. И., СТАНКО В. Н. Искусство и мировоззрение поздне- палеолитического человека (по материалам Украины)	39
ЯКОВЛЕВА Л. А. Изобразительное искусство позднего палеолита (образ, композиция, ансамбль)	51
КРОТОВА А. А., СТУПАК Д. В. Планиграфия и технология обработки кремня позднепалеолитической стоянки Федоровка	60
ОЛЕНКОВСКИЙ Н. П. Кавказская составляющая в финальном палеолите и мезолите Южной Украины	74
Публикации археологических материалов	
СЫТНИК А. С., БОГУЦКИЙ А. Б., КУЛАКОВСКАЯ Л. В. Стратифицированные памятники палеолита в окрестностях Галича	86
ЧУБУР А. А. К вопросу периодизации и хронологии верхнего палеолита бассейна Десны	97
ГУСЕВ С. А. Новые данные о культовой пластике трипольской культуры	105
РЫНДЮК Н. В., СКАКУН Н. Н. О некоторых культовых предметах из поселения Нагорное II (Болград-Алдень II)	109
РЫНДИНА Н. В., РАВИЧ И. Г. Металлография и изучение древнейшего металлообрабатывающего производства (эпоха энеолита)	116
Археология за рубежом	
СКАКУН Н. Н. К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита в Восточной Европе (по материалам Болгарии)	124
Память археологии	
СЫТНИК А. С., ГРИБОВИЧ Р. Т. Памяти Александра Черныша (1918—1993)	129
МОВША Т. Г., ШАРАФУТДИНОВА И. Н. Вадим Щербаковский (к 120-летию со дня рождения)	132
Новые открытия и находки	
ПОПОВА Т. А. Некоторые группы глиняных изделий из трипольского поселения Раковец	134
ГОЛЬЦЕВА Н. В. Гравированный топор-молот из Шолдэнештского района Молдовы	141
Рецензии	
ЗУБАРЬ В. М. S. J. Saprykin. Ancient farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula 1974—1990).— Amsterdam, 1994.— 153 p., 65 pl.	145
Хроника	
КОЛЕСНИК А. В. Вторая региональная конференция «Палеолит Левобережной Украины»	148
МОЦЯ А. П., СУПРУНЕНКО А. Б. Чтения памяти проф. Вадима Щербаковского	149
БУРОВ Г. М., УРТАНС Ю. Т. Международная конференция «Использование человеком пещер»	151
Поздравляем юбиляров	
К 60-летию Леонида Васильевича Субботина	153
К 60-летию Станислава Никифоровича Братченко	155
К 60-летию Ивана Тихоновича Чернякова	157
Наши авторы	
Список сокращений	159
	160

ІНДЕКС 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1996. № 3. 1—160